teachinns.com
Text with Technology

UGC-NTA NET/SET/JRF-JUNE 2020

PAPER- II

SANSKRIT

CODE: 25

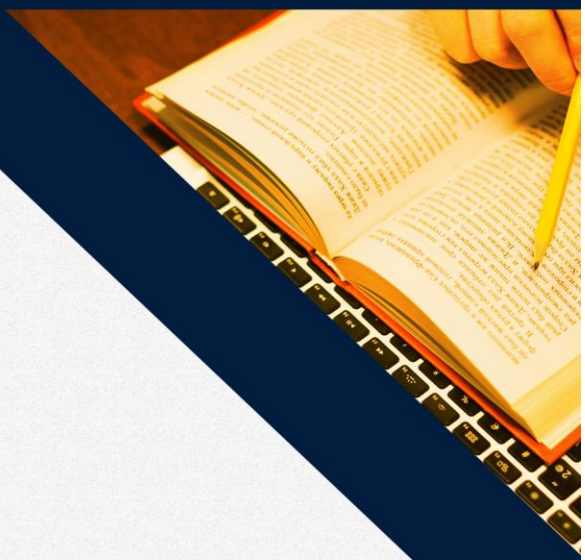

UNIVERSITY GRANTS COMMISSION

SANSKRIT **CODE: 25**

UNIT – 1: वेदस्य रचनाकालः

SYLLABUS

Sub Unit – 1

SL. NO.	TOPICS
1	1.1 वेदस्य रचनाकालः

Sub Unit – 2: संहिता

SL. NO.	TOPICS
2	1.2.1 ऋक्संहिता
3	1.2.2 सामवेदसंहिता
4	1.2.3 यजुर्वेदसंहिता
5	1.2.4 अथर्ववेदसंहिता
6	1.2.5 वेदानाम् उपनिषदः
7	1.2.6 अनुवादकर्म
8	1.2.7 वेदानां पुरोहिताः

Sub Unit – 3: संवादसूक्तम्

SL. NO.	TOPICS
9	1.3.1 पुरुरवा-उर्वशी
10	1.3.2 यम-यमी
11	1.3.3 सरमा-पणि
12	1.3.4 विश्वामित्र-नदी

Sub Unit – 4

SL. NO.	TOPICS
13	1.4.1 ब्राह्मणसाहित्यम्
14	1.4.2 ब्राह्मणस्य रचनाकालः
15	1.4.3 ब्राह्मणस्य विषयवस्तु
16	1.4.4 ब्राह्मणानि
17	1.4.5 ब्राह्मणानां संक्षिप्तसारम्

Sub Unit – 5

SL. NO.	TOPICS
18	1.5.1 आरण्यकसाहित्यम्
19	1.5.2 आरण्यकानां संक्षिप्तसारम्
20	1.5.3 शांख्यायण-आरण्यकम्

Sub Unit – 6: वेदाङ्गम्

SL. NO.	TOPICS
21	1.6.1 वेदाङ्गानां प्रकारभेदः
22	1.6.2 शिक्षाशास्त्रम्
23	1.6.3 कल्पशास्त्रम्
24	1.6.4 व्याकरणम्
25	1.6.5 निरुक्तम्
26	1.6.6 छन्दशास्त्रम्
27	1.6.7 ज्योतिषशास्त्रम्

Sub Unit – 7

SL. NO.	TOPICS
28	1.7 देवानां विशेषणानि

teachinns Text with Technology

Section – 1: Key words

Every candidates appearing for NET /SET examination should follow these keys (Main) points those can help them a better understanding regarding these units very quickly.

Basic Key Statements : 1.1 वेदस्य रचनाकालः, 1.2.1 ऋक्संहिता, 1.2.2 सामवेदसंहिता, 1.2.3 यजुर्वेदसंहिता, 1.2.4 अथर्ववेदसंहिता, 1.2.5 वेदानाम् उपनिषदः, 1.2.6 अनुवादकर्म, 1.2.7 वेदानां पुरोहिताः

Standard Key Statements : 1.3.1 पुरुरवा-उर्वशी, 1.3.2 यम-यमी, 1.3.3 सरमा-पणि, 1.3.4 विश्वामित्र-नदी, 1.4.1 ब्राह्मणसाहित्यम्, 1.4.2 ब्राह्मणस्य रचनाकालः, 1.4.3 ब्राह्मणस्य विषयवस्तु, 1.4.4 ब्राह्मणानि, 1.4.5 ब्राह्मणानां संक्षिप्तसारम्, 1.5.1 आरण्यकसाहित्यम्, 1.5.2 आरण्यकानां संक्षिप्तसारम्, 1.5.3 शांख्यायण-आरण्यकम्

Advance Key Statements : 1.6.1 वेदाङ्गानां प्रकारभेदः, 1.6.2 शिक्षाशास्त्रम्, 1.6.3 कल्पशास्त्रम्, 1.6.4 व्याकरणम्, 1.6.5 निरुक्तम्, 1.6.6 छन्दशास्त्रम्, 1.6.7 ज्योतिषशास्त्रम्, 1.7 देवानां विशेषणानि

teachinns Text with Technology

Section – 2: Key Facts and Figures

Sub Unit- 1:

वेदस्य रचनाकाल:

.....

वेदोऽखिलधर्ममुलम्। अस्माकं देशस्य कृत्स्नाया: संस्कृते: वेद एवाधारस्वरुप:। भारतीयानां शिक्षा दीक्षा ध्यानधारणादिकं सर्वमेव प्रतिफलितमास्ते साहित्येऽस्मिन् असाधारणं खलु वैदिकसाहित्यस्य वैचित्र्यम्। परन्तु अस्य वेदस्य कालविषये विद्वल्सु गम्भीरो मतभेदो दृश्यते। बहव: पाश्चात्यपण्डिता: भारतीयपण्डिताश्च वेदस्य कालनिवयिविषये भिन्नानि मतानि उल्लिखितवन्त:। तेषां मतानि अधस्तात् विस्तृतरुपेण आलोच्यन्ते —

१. मैक्समुलर - महोदय: प्रथमं तावत् वेदस्य कालनिवर्यि जम्-पण्डित: मैक्समुलर-महोदय: समर्थ: अभवत्। स इतिहासं भाषासाहित्यश्च अवलम्बय वेदस्य कालनिर्णयं कृतवान्। तस्य मतानुसारेण वेदस्य रचनाकालो भवति '1200 BC - 1000 BC' इति। वेदस्य कालनिर्णयविषये तस्य ग्रन्थस्य नाम भवति ''A History of Sanskrit Literature'' इति ..... Gifford lectures on physical religion (1889) इत्यस्मिन् ग्रन्थे तेन उक्तम् — वेदस्य सुक्तानि १००० अथवा १५०० वा १२०० अथवा ३००० अब्दे विस्तृतलाभं कृतवन्त:

२. बेवर - महोदय: वेदस्य कालनिर्णययविषये बेवर-महोदयस्य अवदानम्। बेवर-महोदयस्य मतमस्ति यत् वेदा: कियत् प्राचीना: सन्ति इति निश्चयेन वक्तुं नैव शक्यते/प्रार्यते। वक्तुं शकयते यत् वेदा: 15000 BC इति तिथे: प्राचीनास्तु सन्त्येव।

३. याकोवी-महोदय: स ज्योतिषमवलाम्बय वेदस्य कालनिर्णयं कृतवान्। अस्य मतानुसारेण वेदस्य रचनाकाल:4500 BC - 2500 BC इति। अपि च स वेदस्य कालनिर्णयविषये ऋग्वेदस्य मण्डुकसुक्तस्य सादृश्यमुल्लिखिवान्। याकोवी-महोदय ''The origin of vedic culture.'' इत्यस्मिन् ग्रन्थे वेदस्य रचनाकालविषये आलोचनां अकरोत्.

४. लोममान्य-वालगङ्गाधर: बालगङ्गाधरोऽपि ज्योतिषशास्त्रम् अवलम्बय वेदस्य रचनाकालं स्वीकृतवान्। अस्य मतानुसारेण वेदस्य रचनाकालो भावति 4000 BC - 2500 BC (मतान्तरे - 6000 - 4000 BC) वेदस्य कालनिर्णयविषये बालगङ्गाधरतिलकस्य दौ ग्रन्थौ स्त: -

(क) 'The Arctic Home'

(ख) The Orion इति

अपि स एव वसन्तसंक्रान्तिम वलम्बय वेदस्य रचनाकालं स्वीकृतवान्।

तिलकेन वैदिकसाहित्य चत्वार: विभागा: क्रियन्ते —

(i) अदितिकाल: (6000 - 4000 BC) भारतीय-सभ्यताया सुचना क्रियते

(ii) मृगशिराकाल: (4000 - 2500 BC) ऋग्वेदस्य मन्त्रस्य लिखितस्वरूपं प्राप्यते।

(iii) कृत्तिकाकाल: (2500 - 1400 BC) वेदस्य लिपिवद्ध संकलनमभवत्।

(iv) अन्तिमकाल: (1400 - 500 BC)

(५) विण्टरतित्स-महोदय: भाषातत्त्वस्य, पाणिनि-व्यकरणस्य ऐतिहासिक तत्वस्य, वैदिकभाषाया:, अशोककालिक शिलालेख-भाषायाश्च तुलनात्मकम् अकरोत्। तस्य कृत्वा वेदस्य कालनिवयिं कृतवान् अकरोत्। तस्य मतानुसारेण वेदस्य रचनाकालो भवति - 6000 - 4500 BC (मतान्तरमस्ति 2500 - 2000 BC)

अस्मिन् विषये तस्य एक: प्रसिद्ध: ग्रन्थ: विराजते - ''History of Indian Literature.'' इति ।अस्मिन् ग्रन्थे विण्डरनित्स-महोदय: विस्तृतरुपेण वेदस्य कालविषये पर्यालोचनां चकार।

(६) म्याक्डोनाल-महोदय: अनेन महोदयेन 'आवेस्ता' इति पारसिकधर्मग्रन्थेन सह ऋग्वेदस्य भाषागतसादृश्येन वेदस्य रचनाकाल: निर्णीत:। तस्य नये वेदस्य रचनाकाल: 1500 BC - 1300 BC। अस्मिन् विषये तस्य एक: प्रसिद्ध: ग्रन्थो भवति -

''A History of Sanskrit Literature'' इति

(७) अविनाशचन्द्रदास: अविनाशचन्द्रदास :भारतीयपण्डितगणेषु अन्यतम: आसीत्। स भूतत्वस्य उपरि विश्लेषणं कृत्वा वेदस्य कालनिर्णयम् अकरोत्। अपि स एव आर्यावर्तं सर्वत: समुद्रस्य सागरस्य स्थितिम् अवलम्ब्य वेदस्य कालं उल्लिखितवान्। वेदस्य कालनिर्णयविषये तस्य अपरप्रसिद्धग्रन्थो भवति 'Rigvedic India'' इति

वेदस्य रचनाकाल: - 25,000 BC - 20,000 BC,

(८) सुनीतिकुमार-चट्टोपाध्याय: अयं महोदय: भाषाया: साहित्यस्य च तुलनात्मकं अध्ययनं कृत्वा वेदस्य कालनिर्णयं चकार। अस्य मतानुसारेण वेदस्य चरनाकाल: सम्भवत: 1000 - 900 BC.

(९) पण्डितदीनानाथशास्त्री - वेदकालनिर्णये अस्य महोदयस्य ग्रन्थस्य नाम 'वेदकालनिर्णय:।' अस्मिन् ग्रन्थे ज्यौतिस्तत्त्वमीमांसाग्रन्थे वेदकालम् अतितरां प्राचीनं साधयितुं श्लाघनीयं प्रयत्नं विदधान: समवाप्यते। तद्विचारेण क्षिप्तौ वेदाख्यस्य प्रकाशस्यावतीर्णस्य लक्ष्य-संवत्सरा: व्यतीयु:।

(१०) कामेश्वर-आयार-महोदय: - वेदस्य कालनिवयिविषये कामेश्वर-आयार इति महोदयस्य नाम प्राधान्येन उल्लिखितम्। स एव कृत्रिकानक्षत्रपुञ्जस्य अवस्यानं परिलक्ष्य वेदस्य कालनिर्णये प्रयासो अथवत्। तमस्य गतानुसारेण वेदस्य रचनाकाल: 5500 BC।

(११) हेमचन्द्र-रायचौधुरी - वैदिकसाहित्ये ब्राह्मणादिषु ग्रन्थेषु राजवंशपरम्पराया: पर्यालोचनां कृत्वा स वेदस्य रचनाकालमुल्लिखितवान्। तस्य मतानुसारेण वेदस्य रचनाकालो भवति 1200 BC।

(१२) शङ्करवालकृष्णादीक्षित: अस्य महोदयस्य नये वेद: ५०० ख्रीष्टपूर्वाब्दे रचित:।

Previous Years Questions

June - 2012

१. छन्दः कालादिनामभिः वेदकालः प्रथमतः कः प्रतिपादयति ?

(क) मैक्समूलरः

(ख) वेबरः

(ग) बालगङ्गाधरतिलकः

(घ) विन्टरनिट्सः

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	४	ख	1.1

teachinns
Text with Technology

December - 2012

१. नक्षत्रसम्पातगणनया केन वेदकालो निर्धार्यते ?

(क) मैक्समूलर:

(ख) वेबर:

(ग) बालगङ्गाधरतिलक:

(घ) जैकोबी

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	६	ग	1.1

teachinns
Text with Technology

December - 2013

१. नक्षत्रसम्पातादिना वेदकालं कः प्रतिपादयति ?

(क) बालगङ्गाधरतिलकः

(ख) महर्षि दयानन्दः

(ग) सायणः

(घ) मैक्त्रमूलरः

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	६	क	1.1

teachinns
Text with Technology

December - 2014

१. 'ज्योतिषम्' इति वैदिककालनिर्धारणस्य आधार: केन प्रतिपादित: ?

(क) मैक्समूलरेण

(ख) कीथमहोदयेन

(ग)वालगङ्गाधरतिलकेन

(घ) विन्टरनित्जमहोदयेन

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	८	ग	1.1

teachinns
Text with Technology

SET - 2014

१. माक्सम्यूलरमते ऋग्वेदस्य प्रारम्भकालो भवति

(क) १२०० ख्री:पू:

(ख) २००० ख्री: पू:

(ग) २५०० ख्री:पू:

(घ) ३००० ख्री: पू:

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	१५	क	1.1

teachinns
Text with Technology

June - 2017

१. 'सृष्ट्युत्पत्तिकाल एव वेदानामुत्पत्तिकालः' इति कः स्वीकरोति ?

(क) मेक्डानलः

(ख) मैक्षमूलरः

(ग) एम. मिन्टरनिट्जः

(घ) महर्षिदयानन्दः

२. अधस्तनयुग्मानां समुचितां तालिकां चिनुत–

(क) कात्यायनशुल्बसूत्रम्	(१) व्याकरणम्
(ख) त्रिमुनिः	(२) कृष्णयजुर्वेदः
(ग) ऋक्तन्त्रपादिशाख्यम्	(३) शुक्लयजुर्वेदः
(घ) आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्	(४) सामवेदः

	(क)	(ख)	(ग)	(घ)
(1)	ii	i	iii	iv
(2)	iii	i	iv	ii
(3)	ii	iii	i	iv
(4)	ii	i	iv	iii

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	७	घ	1.1
२	८	ख	1.1

teachinns
Text with Technology

Sub Unit – 2:

शंहिता

.....

'वेद' इति शव्दस्य व्युत्पत्तिः भवति - विद् धातोः अच्/घञ् प्रत्ययस्य प्रयोगेन निस्पन्नो भवति। अस्य आक्षरिकः अर्थः - ज्ञानम्।

: 'वेद' इति शब्द :

१. 'सिद्धान्तकौमुदी' - इति ग्रन्थे 'विद्' धातोः चर्तुविधः अर्थः परिलक्ष्यते —

''सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे।

विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुकम् शेस्विदं क्रमात्।।''

वेदस्य लक्षणविषये भिन्नानि मतानि परिलक्ष्यन्ते —

१. आपस्तम्वस्य मतानुसारेण – ''मन्त्र व्राह्मणयोवेदनामधेयम्।''

२. सायणाचार्यस्य मतानुसारेण - ''मन्त्रव्राह्मणात्मकशव्दराशिर्वेदः।''

३. मनु-नये - वेदोऽखिलर्धमूलम्।

४. याज्ञवल्कस्य मतानुसारे –

''प्रत्यक्षेणानुमित्या वा वस्तु पायो न विद्यते।

एनं विदन्ति वेदेन तस्तात् वेदस्य वेदता।।''

५. सायणनये –

''इष्टप्राप्तनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं

यो ग्रन्थवेदयति स वेदः।''

वेदः मूलतः द्विविधःयथा – मन्त्रः तथा व्राह्मणम्। पुनः व्राह्मणं त्रिविधम् - व्राह्मणम्, आरण्यकम्, तथा च अनेन प्रकारेण वेदः चर्तुविधः।

यः मननं क्रियते स एव मन्त्रः। अस्मिन विषये यास्केन उक्तम् – ''मननात–मन्त्राः।'' मन्त्रस्य समष्टिः एव संहिता। 'संहिता' इति शव्दस्यार्थः - संमिश्रणं - संकलनम् - वा।

संहिताः चर्तुविधाः सन्ति, यथा - ऋक्संहिता, सामसंहिता यर्जुसंहिता, अथर्वसंहिता च।

शतपथब्राह्मणे उक्तम् - अग्निः वायुः, सूर्यः च तप्तेभ्यः एसो वेदा जायन्ते। अग्नेः ऋग्वेदो, वायोयर्जुवेदः, सूर्यात्सामवेदः।

ऋक्संहितायां स्तुतियुक्तानां मन्त्रानां, यजुः संहिताय याजकीयानां मन्त्रानां, सामसंहितायां पायनपरक मन्त्राणाम् अथर्वसंहितायां विविध-विघ्नविनाशकाऽभिचारिक - मन्त्राणाञ्च संग्रयज्ञपुरुषादेव अभवत्।

1.2.1 ऋग्वेदसंहिता

वेदचतुष्टयेषु सर्वाप्रेक्षा प्राचीनवेदः ऋग्वेदः। ऋच्यन्ते स्यूयन्ते यया सा ऋक्। ऋक्संहिता एव ऋग्वेदः।

ऋग्वेदस्य मूलविषयो भवति - 'ज्ञानम्।' अस्य वेदस्य मन्त्राः 'ऋक्संहिता' इति नाम्नापरिचीयन्ते। ऋग्वेदस्य प्रतीकोभवति - शरीरम्। अस्यवेदस्य उपवेदो भवति - आर्युवेदः प्रधानदेवता - अग्निः।

ऋग्वेदस्यशाखाः

ऋग्वेदे प्रधानतः द्विविधः शाखा परिदृश्यते। यथा शाकलः बाष्कलश्च। इदानिं केवलं 'शाकल' इति शाखा एव उपलभ्यते। अपि च -

(1) स्कन्दपुराणनये ऋग्वेदस्य शाखाः - २४

(2) महाभाष्यकार: पतञ्जलिनये - २१

(3) कुर्मपुराणे - २१

(4) भर्तृहरेर 'वाक्यपदीयम्' इति ग्रन्थे ऋग्वेदस्य शाखा - १५

(5) विष्णुपुराणे - ९

(6) वृत्तिकार: दूर्गाचार्यनये - २१

(7) शौनकेन प्रणीत 'चरणव्युह' इति ग्रन्थे ऋग्वेदस्य पञ्चविधा शाखा उपलभ्यते। यथा —

(i) शाकल: (ii) वाल्कल: (iii) आश्वलायन: (iv) शाङ्खायन: (v) मान्डुकायनशाखा।

मन्त्रविभागा:

ऋग्वेदसंहिताया: मन्त्रविभाग: मूलत: द्विविध: - प्रथमत: - मन्डलविभाग:, द्वितीयत: - अष्टकविभाग:।

यस्य वैदिकानुष्ठाने प्रयोगो भवति स: मन्डलविभाग:।

ऋग्वेदस्य - मन्डलविभागेषु - मन्डल:, अनुवाक:, सूक्तं, तथा च ऋक् इति उपलभ्यते।

अपि च अष्टकविभागेषु - अष्टाक:, अध्याय:, वर्ग: तथा च मन्त्र: इति विभागा: उपलभ्यन्ते।

शाकल शाखायां - मन्डलक्रमानुसारं दशसुमन्डलेषु ऋग्वेदस्य विभाग: कृत:। अत्र - ८५-अनुवाका: १०१७ सूक्तानि, १०५८०.२५ मन्त्राश्च उपलभ्यन्ते।

अष्टक-क्रमानुसारेण वेदेऽस्मिन् - अष्टका:-८, अध्याया:-६४, वर्गा:-२००६, १०५८०.२५ मन्त्राश्च समुपलभ्यन्ते।

वाष्कलशाखायाम् ऋग्वेदस्य - १०२८ सूक्तानि (1017 + 11 = 1028), 10552 मन्त्राश्च प्राप्यन्ते।

ऋग्वेदस्य ऋत्विक् - होता।

मुख्याचार्य: - पैलो भवति।

यास्काचार्य: ऋग्वेदं - 'दशत्रयी' इति नाम्ना उल्लिखितवान्।

दशतर्य्या: प्रथमदशम मन्डलौ 'प्रकीर्णमण्डल:' इति नाम्ना, अभिधीयते, ऋग्वेदस् - द्वितीय मन्डलात् सप्तमन्डले, वा गोष्ठीमन्डल: इति नाम्ना परिचियन्ते।

आर्यमन्डलस्य अपरं-नाम-'पारिवारिकमन्डल:' 'Family Books' वा इति।

ऋग्वैदिक (शाकल) मन्त्रविभागा:

मन्डलंतन्नाम च	ऋषय:	सूक्तार्नि	मन्त्रा:	अनुवाका:
प्रथमं (शर्ताचिनाम्)	शतार्चिन:	191	2006	24
द्वितीयं (वैश्वामित्रम्)	गात्सर्मदा	43	429	4
तृतीयं (वैश्वामित्रम्)	वैश्वामित्रा:	62	617	5
चतुर्थं (वामदेव्यम्)	वामदेव्या:	58	589	5
पञ्चमं (आत्रेयम्)	आत्रेया:	87	727	6
षष्ठं (भारद्वाजम्)	भारद्वाजा:	75	765	6
सप्तमं (बाशिष्ठम्)	वाशिष्ठा:	104	841	6
अष्टमं (अनुक्तगोत्रम्)	मत्स्य-काण्वा:	92+11=103	1716	10
नवमं (पवमानम्)	विविधा: ऋषय:	114	1108	7
दृशमं (अनुक्तगोत्रम्)	विविधा: ऋषय:	141	1754	12

ऋग्वेदस्य वृहत्तममन्डलो भवति - प्रथममन्डल: (२४-अनुवाका, १९१-सूक्तानि, २००६-मन्त्रा:)

क्षुद्रतम: मन्डलो भवति - द्वितीयमन्डल: (४-अनुवाका:, ४३ सूक्तानि ४२९ ऋचश्च)

ऋग्वेदस्य-अर्वाचीनतम: मन्डली भवति - प्रथमदशमौ। प्राचीनमन्डल: - द्वितीयत: - सप्तम पर्यन्तम्।

ऋग्वेस्य अष्टमन्डल: - प्रगाथमन्डल: इति नाम्ना परिचीयते।

नवममन्डल: - सोममन्डल: पवमानमन्डल: वा इति नाम्ना परिचियते।

अस्य वेदस्य अष्टममन्डले -एकादश (वालखिल्य-सृक्तानां-उल्लेखम् अस्ति। बालखिल्य सूक्तस्य मन्त्र-संख्या-८०।

वालखिल्यासूक्तानि 'खिलसूक्तम्' इति रूपेण परिचियन्ते। तस्य कारणम् अस्मिन् सूक्ते पूर्वोक्ताणां एकादशसूक्तानां - पदपाठ: न परिलक्ष्यन्ते।

वैदिकपाठा:

वैदिकसाहित्ये वेद-रक्षार्थं भिन्नान्नां पाठानां प्रादूर्भाव: अभवभ।

ऋग्वेदस्य प्रधानत: द्विविध: पाठ परिलक्ष्यते। प्रकृतिपाठ:, विकृतपाठश्च।

पुन: प्रकृतिपाठ: त्रिविध: - यथा –

(i) संहितापाठ:

(ii) पदपाठ:

(iii) क्रमपाठ:।

तेषु प्रकृतिपाठेषु संहितापाटरेव योगाप्रकृति:, अपि च पदपाठ-क्रमपाठौ रुढ़ाप्रकृति: इति नाम्ना परिचीयते।

ऋषय: तेषां दिव्यदर्शणेन मन्त्राणां -येन प्रकारेण रचनां चक्रुर। स एव पाठ: संहितापाठ:। अस्य अपरं नाम - प्रकृतिपाठ:।

पदच्छेदपूर्वकपाठो भवति - पदपाठ: इत्युच्यते। यत्र पदपाठगतं प्रतिपदं पूर्वोत्तरपदाभ्यां संगमय्य द्विरुच्चार्यते ते एव क्रमपाठा: भवन्ति।

संहितापाठम् - अविकृतरूपेण रक्षार्थं विकृति-पाठस्य-प्रादुर्भाव: अभवत्।

अपरं विकृतपाठ: अष्टविध:। 'आचार्य: व्यड़िर' तस्य 'जटापटल' इति ग्रन्थे अष्टविकृतिपाठविषये आलोचनां चकार।

ते विकृतिपाठा: अधस्तात् श्लोकमाध्यमेन दीयन्ते

''जटा-माला-शिखा–लेख—ध्वजो-दन्तोरथीघन:।
अष्टौ विकृतय: प्रोक्ता: क्रमपूर्वा मनीषिभि:।''

अत्र कतिपय: विकृतय: आलोच्यन्ते –

जटापाठो भवति स - यत्र क्रमपाठमालम्व्य-प्रतिपदयुगलंत्रिरुच्चार्यते, द्वितीयावृत्तौ पदयो: प्रातिलोम्येनोच्चारणं भवति।

शिखा-पाठजटापाठयो: मध्ये एतावान् भेदो यत् शिखायाम् अन्यच्चैकं पदमग्रे संश्लिष्टातां याति। तथाहि उच्यते

''पदोत्तरं-जटामेव शिखामार्या: प्रचक्षते।''

घनपाठो नितरां विलक्षण: क्लिष्टश्च। तत्र पदानाम् आवृत्ति-रनुलोम-विलोम-क्रमेदण-असकृज्जायते। प्रक्षेपच्युवसादादि विकारेभ्य: परित्रातुं श्रुतिं पद-क्रम-मन-जटादिपाठा: आविस्कृता:। एषां-सद्भावेन अद्यापि अणुमात्रमपि दोषलेश: न दृश्यते। प्रतिशाख्य ग्रन्था: अपि वेदपाठस्य रक्षणार्थंविरचिता: अभुवन्।

प्रकृति विकृतौ पाठौ पुन: द्विविध: - निर्भुजपाठ: - प्रतृणपाठश्च।

संहितायां-लिपिवद्धानां मन्त्राणां-मूलपाठो भवति निभुजपाठ:-इत्युच्यते।

संहिताया: नियमानुसारेण यत्र वेदपाठं न तत्र प्रतृणपाठो भवति।

केवल संहितापाठरेव निर्भुजपाठ:। अवशिष्ठा: पाठा: प्रतृणपाठ: इत्युच्यते।

वैदिकपाठेषु संहितापाठ: केवलं अपौरुषेय:। अन्या: पाठा: पौरुषेय: इति रुपेण ज्ञायते।

'याज्ञावल्क्यशिक्षा' - इति ग्रन्थस्य मतानुसारे संहितापाठेन सूर्यलोक-प्राप्ति: भवति।

पदपाठेन - चन्द्रलोक: -

क्रमपाठेन - सूक्षाक्षयलोक: लभ्यते।

ऋग्वेदस्य पदपाठकार:भवति-शाकल्यमुनि:। तस्मात् काराणात् अयं पाठं 'शाकलसंहिता' इति नाम्ना अभिधीयते।

सामवेदस्य पदपाठकार: - गार्ग्य:।

शुक्लयर्जुवेदस्य पदपाठकार: - शाकल्य:

कृष्णयर्जुवेदस्य - आर्षेय:

अथर्ववेदस्य – नास्ति

ऋग्वेदस्य महत्त्वपूर्णानि सूक्तानि अधस्तात् प्रस्तुयत:–

सूक्तस्य नामानि	क्रम
अग्नि: –	(1.1)
वरूण –	1.2
सूर्य:–	1.115
इन्द्र:–	2.12
उषस् –	3.61
पजन्य:–	5.83
अक्ष: –	10.34
ज्ञान:–	10.71
पुरुष: –	10.90
हिरण्यगर्भ:–	10.121
वाक् –	10.125
नासदीय –	10.129

ऋग्वेदस्य भाष्यकारा: -

ऋग्वेदे प्राय: पञ्चदश भाष्यकाराणां नामानि प्राप्यन्ते।

अस्य वेदस्य प्राचीनतम: भाष्यकार - 'स्कन्दस्वामी' अवार्चीनतम: भाष्यकार: - 'स्वामी दयानन्द सरस्वती'

1.2.2. सामवेदसंहिता

वेदचतुष्टयेषु क्षुद्रतम: वेदोभवति – सामवेद:। ''सा च अमश्चेति तत्सामन: सामत्वम्।''

अत्र 'सा' पदेन ऋक् परामृश्यते। अम् शब्देन गान्धारदय: सप्तस्वरा: अभिहिता: सन्ति। इत्थं - ऋचा ... सह सम्बन्धं सामसंहिता एव सामवेद:।

1. सामवेदस्य लक्षणविषये जैमिनिना उक्तम् – 'गीतिषु सामाख्या।'
2. छान्दोग्येपनिषदि अपि उक्तम् – ''का साम्नो गतिरिति। स्वर इति होवाच।।''
3. शौनकेन उक्तम् – ''सामानि यो वेत्ति स वेद तत्त्वम्।''
4. सामवेदस्य लक्षनविषये सायणाचार्येन उक्तम् – ''गीतिरूपा मन्त्रा: सामानि।''
5. शवरस्वामीनये – ''सामवेदे सहस्रं गीत्युपया:।''

सामवेदस्य उपवेदो भवति गान्धर्ववेद:, अस्य वेदस्य प्रतीको वुद्धिं विषयो भवति सामगान:, सामवेदस्य देवता - सूर्य:।

सामवेदस्य शाखा

सम्प्रति सामवेदसंहिताया: तिस्र: एव शखा: समुपलभ्यन्ते। ता भवन्ति– कौयुमीयशाखा, राणायनीयशाखा, जैमिनीयशाखा च।

इदानीं सामवेदस्य सर्वाधिक प्रसिद्ध: शाखा – कौयुमीय-शाखा. कौथुसीयशाखाया: अधिकप्रयोग: परिदृश्यते - 'गुजराट' इति प्रदेशे। अस्यार शाखाया: पञ्चविधा: प्रशाखा: उपलभ्यते। यथा – आसुरायण:, वातायण:, प्राञ्जलिद्वैतभृत:, प्राचीनायोग्य:, नैगेय: च।

अध्यापकस्य केलेण्डस्य मतानुसारेण कौयुमीयशाखाया: एका अवान्तरशाखा समुपलभ्यते। तस्य नाम ताण्ड्य:

राणायनीयशाखा: महाराष्ट्रे प्रचलिता: जैमिनीय शाखा कर्नाटके परिलक्ष्यते। अस्मात् कारणात् अस्या: शाखाया: अपरं नाम – तवल्कारशाखा।

* विष्णुपुराणे सामवेदस्य-सहस्रशाखा: उपलभ्यन्ते।
* महाभाष्यकार: पतञ्जलि: सामवेदस्य-सहस्रशाखाम् उल्लिखितवान्
* दिव्यावदाने - 1080 शाखा:
* प्रपञ्चहृदयानुसारे – 12 शाखा:
* जैमनीय गृह्यसूत्रे - 13 शाखा:
* चरनव्युहे सामवेदस्य सप्तविधा-शाखा: प्राप्यन्ते। यथा – राणायनीयशाखा, शात्यमुग्रशाखा, कलापशाखा, महाकलापशाखा, शार्दुलशाखा, लाङ्गुलायनशाखा, कौथुमशाखा च।

वेदव्यास: कृष्णद्वैपायन: वेदं-चर्तुषु विभागेषु विभज्य स्वशिष्यं जैमिनिं सामवेदं पाटयामास। अस्य वेदस्य ऋत्विक-उद्गाता इत्युच्यते।

सामवेदस्य मन्त्रविभाग:

सामसंहिता द्विविधा: - आर्चिक:, गानश्च।

ऋक्मन्त्राणां - संकलनमेव आर्चिक:। पुन: आर्चिक: द्विविध:। यथा - (i) पूर्वाचिक: छन्दाचिर्क वा, (ii) उत्तराचिकश्च।

पूर्वाचिर्कस्य मन्त्रा: - 650, अपरस्य–उत्तराचिर्कस्य मन्त्रा:-1275।

समग्र सामसंहितायम् - 1875 ऋच: प्राप्यन्ते। एतासु ऋक्षु केवलं - 75ऋच: ऋग्वेदसंहितायां नोपलभ्यन्ते। एतेषु मन्त्रेषु ऋग्वेदीया: मन्त्रा: 1504 सन्ति।

पूर्वाचिकं षष्ट् प्रपाठका: सन्ति। अस्मिन् प्रपाठके दशसूक्तानि वर्तते। तस्मात् कारणात् पूर्वाचिकें 'दशति' इति नाम्ना परिचीयते।

दशति:-त्रिविधा-छन्द:, आरण्यक:, उत्तरा च। विषयानुसारं पूर्वाचिकं चर्तुषु भागेषु विभज्यते। यथा –

(i) आग्नेयपर्व: (ii) ऐन्द्रपर्व: (iii) पवमानपर्व: (iv) आरण्यकपर्व: च।

* आग्नेयपर्वे अग्ने: देवताया: स्तुति: क्रियते। अस्मिन् पर्वे 12 सूक्तानि, 114 सामा: सन्ति।

* ऐन्द्रपर्वे इन्द्र देवस्य स्तुति: परिलक्ष्यते। अत्र 36 सूक्तानि, 352 सामा: सन्ति।

पवमानपर्वे सोमदेतताया: स्तुति: कृता। अस्मिन् पर्वे 11 सूक्तानि 119 साममन्त्रा: सन्ति।

* आरण्यकपर्वे भिन्नानां-देवानां-स्तुति: परिदृश्यते। अत्र 5 -सूक्तानि, 55 सामा: सन्ति।

आरण्यकपर्वे पठस्य परिशिष्ठारुपेण महानाम्नी आचिर्क: - ज्ञायते।

उत्तरार्चिकं तु अनुष्ठानस्य निर्देशकम्। उत्तरार्चिकस्य प्रपाठका: - 9 सन्ति। अध्याया: - 21 सन्ति।

तस्य बहव: विभागा: यथा - दशरात्रम्, संवत्सरम्, ऐकाहम्, अहीनम्, सत्रम्, प्रायश्चित्तं-क्षुद्रश्चेति प्रमुखास्तत्रभेदा:। अस्मिन् आर्चिके '400' साम्गाना: सन्ति।

सामवेद संहितायां सर्वे गेयमन्त्रा: एव संगृहीता:। अस्य वेदस्य गानग्रन्थ: चतुर्विध:, ऐ भवन्ति – (i) ग्रामगेय: (ii) अरण्यगेय: (iii) उह: (iv) ऊह्य च।

ग्रामगेयस्य अपरं नाम – 'प्रकृतिगाना:' 'योनिगान' 'वेदशाख' वा च।

उह्यगानस्य अपरं नाम – रहस्यगानम्।

'ग्रामगेय' गीतस्य प्रपाठका: सन्ति – 17

अरण्यगेया: – 6

ऊहा: - 23

उह्या: - 6 प्रपाठका:सन्ति।

पञ्चविधसूत्रानुसारेण सामगानम् पञ्चविधम्। तानि भवन्ति –

(i) हिङ्कारम्

(ii) प्रस्तावम्

(iii) उद्गीथम्

(iv) प्रतिहारम्

(v) निधानञ्च।

छान्दोग्योपनिषदि साम्गानम् सप्तविधम्। तानि-भवन्ति – (i) हिङ्कारम् (ii) प्रस्तावम् (iii) आदि: (iv) उद्गीथम् (v) प्रतिहारम् (vi) उपद्रवम् (vi) निधनम् च।

सामवेदस्य छन्द: द्विविधा: - (i) गाथा (ii) प्रगाथा च

सामवेदस्य षट् सामविकारा: सन्ति। यथा –

(i) विकार: (ii) विश्लेषण: (iii) विकर्षण: (iv) विराम (v) अभ्यास (vi) स्तोभश्च

i) विकार: — अक्षरस्य परिवर्तनम् ।

ii) विश्लेषण: — पदस्य परिवर्तनम्

iii) विकर्षण: — दीघक्षण - यावत् स्वरस्य उच्चारणम्।

iv) अभ्यास: — कस्यश्चित् पदस्य पुन: पुन: उच्चारणम्।

v) विराम: — गीतस्य माधुर्य्यात् पदस्य विराम:।

vi) स्तोभ: — गानस्य प्रयोजनात् अतिरिक्तानां वर्णानां पादानां वा संयोजनम्।

'हुं' कारेण 'प्रस्ताव:' सामगान: बोध्यते।

ओँ कारेण उद्गीथ: बोध्यते।

सामवेदस्य भाष्यकारा:

माधवाचार्य: स सामवेदस्य कौथुमशाखाया: भाष्यं चकार। अपि च गुणविष्णु:, भरतस्वामी:, सूर्यपन्डित: प्रभृतय: भाष्यकारा: सन्ति।

सामवेदस्य आदिमन्द्र:

''अग्न आयाहि वीतये गूणानो हव्यदातये।

नि होता सत्सि वहिषि।''

अन्तिममन्त्र:–

''स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा: स्वस्ति न: पूषा विश्ववेदा:।

स्वस्ति नसताक्ष्यो अरिष्टनेमि: स्वस्ति नो वृहस्तपतिर्दधातु।।''

1.2.3 यजुर्वेदसंहिता

वेदचतुष्टयेषु यज्ञसम्बन्धित: वेद: यजुर्वेद:। 'यज्' धातो: निष्पन्नस्य 'यजु:' इति शब्दस्य अर्थ: यज्ञ:। जैमिने: मतानुसारेण ऋक्-सामौ विना अवशिष्टा: मन्त्रा: 'यजु:' इति नाम्ना परिचीयते। तथाहि उच्चते -

''शेषे यजु: शब्द:।''

यज्ञकर्मणा सह सम्बन्ध्त्बात् कर्मवेद एवं अध्वर्यु: अस्य बेदम्य प्रधान: पुरोहित: तस्मात् अस्य वेदस्य नाम अर्ध्वर्यवेद: इति यजुर्वेदस्य मन्त्र: गद्यात्मक:। तात्रैव सर्वप्रथम: गद्यस्य आविर्भाव: परिलक्ष्यते। ऋग्वत् पादबद्धाक्षर संख्याया: अविद्यमानत्वात् यजु: 'अमितम्' इति नाम्ना अभिधीयते। तास्मिन् प्रसङ्गे उक्तम् -

ऋग् गाथा कुम्व्या तन्मितं, यजुर्निगदो वृथावाक्

तदमितं सासाथो य: कश्च गेष्ण स्वर:। ऐ. आ २/३/६

अस्य वेदस्य मुख्याचार्य: वैशम्पायन:। व्यासदेव: वैशम्पायनाय यजुर्वेदशिक्षां ददौ।

यजुर्वेदस्य विभाग:

यजुर्वेद: प्रधानत: द्विबिध: - कृष्णयजुर्वेद: तैत्तिरीयसंहिता वा, शुक्लयजुर्वेद: वाजसनेयी - संहिता वा। यजुर्वेदस्य सम्प्रदायद्वयम् विद्यते। ब्राह्मसम्प्रदाय: आदित्यसम्प्रदाय: च। ब्राह्मसम्प्रदायेन सह सम्बन्धि: कृष्णयजुर्वेद:। एवं आदित्यसम्प्रदायेन सह सम्बन्धि: शुक्लयजुर्वेद:।

'कृष्णयजुर्वेद' इत्यस्मिन् पदे 'कृष्ण' इत्यस्य अर्थ: मिश्रणम्, अर्थात् अस्मिन् बेदे पद्यात्मकमन्त्रा: तथा च गद्यात्मकमन्त्रा: प्राप्यन्ते। तित्तिरि-ऋषे: नाम्न: अस्य नाम तैत्तिरीयसंहिता। शुक्लयजुर्वेदस्य 'शुक्ल' शब्दस्य अर्थ: शुद्धम् वाजसनेयिसंहिता इत्यत्र 'वाज' शब्दस्य अर्त: सूर्यरश्मि: अन्नम् वा।

यजुर्वेदस्य शाखा:

(१) स्कन्दपुराणानुसारेण यजुर्वेदस्य शाखा: १०७
(२) ब्रह्माण्डपुराणानुसारेण यजुर्वेदस्य शाखासंख्या १०७
(३) सूतसंहितानुसारेण - १०७ शाखा:
(४) पतञ्जले: मतानुसारेण - १०० शाखा:
(५) सर्वानुक्रमणी अनुसारेण - १०० शाखा:
(६) कूर्मपुराणेऽपि - १०० शाखा: विराजन्ते
(७) चरणव्यूहे ८६ शाखा: प्राप्यन्ते (मतान्तरम् अस्ति ८५)
(८) विष्णुपुराणे यजुर्वेदस्य ४२ शाखा: विद्यन्ते
(९) इदानीं यजुर्वेदस्य ५ (मतान्तरेण - ६) शाखा: विद्यन्ते)
ता: भवन्ति - माध्यन्दिन (बाजसनेयि) कान्व, कठ, कपिष्टल, तैत्तिरीय, मैत्रायणी।

मन्त्रविभागा:

कृष्णयजुर्वेदस्य प्रधानसंहिता भवति तैत्तिरीयसंहिता, अस्या: अपरं नाम आपस्तम्भ संहिता। अस्या: प्रकाशक: 'ओयेवार' इति महोदय:। तैत्तिरीयसंहितानुसारेण कृष्णयजुर्वेदस्य ७ कान्तानि, ४४ प्रपटिका:, ६४४ अनुवाका:, २१८४ मन्त्रा: विद्यन्ते।
मैत्रायनीसंहितानुसारेण ४ कान्तानि, ५४ प्रपटिका: ६३४ अनुवाका:, २१४४ मन्त्राश्च उपलभ्यन्ते।
कठसंहितानुसारेण - ४० स्थानका: ८४३ अनुवाक्य: ३०९१ मन्त्राश्च विराजन्ते।
शुक्लयजुर्वेदस्य कान्वशाखायां ४० अध्याया: ३२८ अनुवाका:, २०८६ मन्त्राश्च प्राप्ता:, तथा च माध्यन्दिनशाखायाम् ४० अध्याया:, ३०३ अनुवाका:, १९७५ मन्त्राश्च समुपलभ्यन्ते।

यजुर्वेदस्य विषयबस्तु

यजुर्वेदस्य प्रधानविषयवस्तु भवति विविधानां यज्ञानां वर्णना। अस्य वेदस्य बाजसनेयिसंहिताया: प्रथमे अध्याये दर्शपूर्णमासयज्ञस्य, द्वितीये अध्याये पिण्डपितृयज्ञस्य, तृतीये अध्याये अग्निहोत्रस्य, चातुमासयागस्य च वर्णना प्राप्यते। चतुर्थ - पञ्चम - षष्ठ - सप्तम - अष्टमाध्यायेषु अग्निष्टोमयज्ञस्य, दशमे अध्याये 'सौत्रायणी' यागस्य विवरणं परिलक्ष्यते। अनेन प्रकारेण यजुर्वेदे विभिन्नां यज्ञानां विबरणं वर्णितमस्ति।

यजुर्वेदस्य भाष्यकारा:

कृष्णयजुर्वेदस्य अष्टा-भाष्यकाराणां नामानि प्राप्यन्ते। एतेषु प्राचीनतम: भाष्यकार: भवस्वामी। सायणाचार्य: यजुर्वेदस्य भाष्यं चकार। अपि च भट्टभास्कर:, अनन्दबोध:, हलायुध:, अनन्ताचार्य: गौरधर: प्रभृतीनां भाष्यकाराणां नामानि प्राप्यन्ते।

यजुर्वेदस्य सूक्ताणि

शिवसंकम्पसूक्तम् (३४/१-६) प्रजापतिसूक्तम् (३२/१-५) प्रभृतय:।

1.2.4. अथर्ववेदसंहिता

वेदचतुष्टयेषु अर्वाचीनतम: वेद: अथर्ववेद:। अथर्ववेदस्य अपराणि नामाणि - अथर्वाङ्गिरसवेद:, ब्रह्मबेद:, क्षात्रवेद:, भूग्वाङ्गिरसवेद:। 'थर्व' धातु कौटिल्यार्थक: तया हिंसावचक: अस्ति। अतएव 'अथर्व' शब्दस्य अर्थोऽस्ति यत् अकुटिल - वृत्या - अहिंसा - वृत्या च मनस: स्थैर्यप्राप्तकर्ता ब्यक्ति:। धाग्वेदात् अथर्ववेदस्य अधिकांशा: मन्त्रा: संगृहीता:। अस्य वेदस्य उपवेद: सर्पवेद:। अस्य वेदस्य मुख्य: पुरोहित: ब्रह्मा।

अथर्ववेदस्य शाखा:

(१) अथर्ववेदे मूलत: द्वे शाखे स्त:।
(२) 'प्रचीनमते अथर्ववेदस्य २० शाखा: विद्यन्ते -
पिप्पलाद, शौनक, तोद, मोद, जाजल, जलद, ब्रह्मबेद, देवदर्श, चारणबैद्य, त्रिखर्ब, ततिल, शैखण्ड, सौकरसदा शाङ्गरव, अश्वपेय।
(३) सायणाचार्यस्य मतानुसारेण अथर्ववेदस्य शाखा: - ९
शौनक, पिप्पलाद, सौद, स्तोद, जलद, जाजल, ब्रह्मवेद, देवदर्श, चारणवैद्य
(४) पतञ्जलिनये अथर्ववेदस्य शाखा: ९
(५) विष्णुपुराणे पञ्च शाखा: प्राप्यन्ते - नक्षत्रकल्प: वैतानकल्प:, संहिताकल्प, आङ्गिरसकल्प:, शान्तिकल्प:।

अथर्ववेदस्य मन्त्रविभाग:

वेदेऽस्मिन् मारण - मोहनोच्चाटनादीनां ज्वर-अपस्मार- आदिरोग-विनाशकानाञ्च मन्त्राणां संग्रहोऽस्थि अत्र वेदेऽस्मिन् २० कान्तानि, ३४ प्रपठिका: अनुवाका: ७३१ सूक्तानि, ५९८७ मन्त्राश्च सन्ति।

अथर्ववेदस्य विषयबस्तु

वेदस्यास्य प्रतिपाद्य विषयेषु भैषज्यसूक्तम्। आयुष्यसूक्तम्, पौष्टिकसूक्तम्, स्त्रीकर्मसूक्तम्, प्राचश्चित्तसूक्तम्, ब्रह्मण्यसूक्तम्, राजकर्मसूक्तम्, आभिचारिकसूक्तम्, अस्थिविद्या, कृषिविद्या, जनकल्याणम्, वशीकरणम्, मारणम्, उचाटनम्, इत्यादीनां संग्रह: विद्यन्ते।

अथर्ववेदस्य भाष्यकार:

सायनाचार्य:, स अथर्ववेदस्य शौनकशाखाया: भाष्यं चकार।

अथर्ववेदस्य सूक्तानि:

राष्ट्राभिवर्धनसूक्तम् (१/२९), भूमिसूक्तम् (१२/१), कालसूक्तम् (१९/५३), कुन्तापसूक्तम् (२०/१२७-१३६), वरुणसूक्तम् (४/१६), स्कम्भसूक्तम् (१०/७), प्राणसूक्तम् (११/४), उच्छिष्टसूक्तम् (११/९) प्रभृतय:।

1.2.5 सर्वेषां वेदनां उपनिषद:

वेद: / संहिता	उपनिषद:
ऋग्वेद:	ऐतरेय, कौषीतकि, बाष्कल, बह्वच, निर्वाण, नादविन्दु, आत्मप्रवोध, अक्षमालिका, मुद्गल, सद्भाग्य, त्रिपुर।
शुक्लयजुर्वेद:	वृहदावण्यक, ईश, जावाल, हंस, परमहंस, सुवाला, मन्त्रिका, निरालम्ब, त्रिशिखी, तारक, पैङ्गल, अध्यात्म, भिक्षु, तारसार, सात्यायन, याज्ञबल्क्य, तुरीयातीत, ब्राह्मणमन्डल, मुक्तिक प्रभृतय:
कृष्णयजुर्वेद:	तैत्तिरीय, कठ, श्वेताश्वतर, कठरुद्र, ब्रह्म, कैवल्य गर्व, नाराचण, अमृतनाद, अमृतविन्दु, कालाग्निरुद्र, क्षुरिक, सर्वसार, शारीरिक, पञ्चब्रह्म, हृदय, योगशिक्षा, योगकुन्डलिनी, सरस्वतीरहस्य, बराह, एकाक्षर, तोजोबिन्दु प्रभृतय:
सामवेद:	छान्दोग्य, केन, आरुणि, मैत्रेयी, मैत्रायणी, बज्रसूची, योगचूड़ामणि, वासुदेव, सन्न्यास, महा, अब्यक्त, कुन्तिक, साबित्री, रुद्राक्ष, जाबाल, जाबालि प्रभृतय:
अथर्ववेद:	प्रश्न, मुन्डक, माण्डूक्य, अथर्वशिर:, अथर्वशिक्षा, बृहज्जाबाल, रामतापनी, गणपति, देबी, कृष्ण, अन्नपूर्णा, पाशुपात, भावना, गरुड़, महावाक्य, परमहंस, हयग्रीव प्रभृतय:

1.2.6 वैदिकसाहित्यस्य अनुवादकर्म

ऋग्वेद: ऋग्वेदस्य सर्वप्रथम: ल्याटिनानुवादक: -

Friedrich August Roson (1830 AD) नागरीलिपिना सायणभाष्येण सह समग्रस्य ऋग्वेदस्य प्रकाशनं चकार 'Friedrich Max Muller' इति महोदय:। ऋग्वेदस्य आङ्ग्लानुवादको भवति Hayman Wilson. रोमनहरफेन ऋग्वेदस्य अनुवादक: Max Muller, सर्वप्रथम: ऋग्वेदस्य आंगलानुवादक: Ralph Thomax Hotchkin Griffith (1889 AD), "History of Vedic Mithology" इति ग्रस्य रचनाकार: Anthony Macdonall इति महोदय:।

यजुर्वेद: शुक्लयजुर्वेदस्य आंगलपद्यानुवादक: -

Rolph Thomas Hotchkin Griffith. (1899 AD) इति तैत्तिरीयसंहिताया: आंगलानुवादक: - Arthur Berriedale Keith इति महोदय: (1914 AD)

सामवेद: - सामवेदस्य जर्मन् - अनुवादक: "Theodor Benfey" इति। सामवेदसंहिताया: आंगलानुवादक: Willem Caland इति महोदय: (1907 AD) सामवेदस्य हिन्दि - पद्यानुवादको भवति - मृदुल-कीर्ति:।

अथर्ववेद: अथर्ववेदस्य शौनकशाखाया: आंगलानुवादक: 'Rudolf Roth and William Dwight whitney' इति महोदय:। अस्य वेदस्य आंगलभाषायां पद्यानुवादक: Griffith इति महोदय: (1896 AD).

ऐतरेयब्राह्मणस्य आंगलानुवादक: 'Arthur Berriedale Keith' इति महोदय:।

श्वेताश्वतरोपनिषद: आङ्ग्लानुवादक: 'Max Muller' इति।

शतपथब्राह्मणस्य आङ्ग्लानुवादक: - Julius Eggeling इति महोदय:

1.2.7 सर्वेषां वेदानां पुरोहिता: अधस्तात् स्मारण्या प्रस्तुयते

वेदा:	प्रधानपुरोहित:	सहकारिण: पुरोहिता:
ऋग्वेद:	होता (होतृगण:)	(१) मैत्रावरुण:
		(२) अच्छावाक
		(३) ग्रावस्तुत
सामवेद:	उद्गाता (उद्गातृगण:)	(१) प्रस्तोता:
		(२) प्रतिहर्ता
		(३) सुब्राह्मण्य
यजुर्वेद:	अध्वर्जु: (अध्वर्जुगण:)	(१) प्रतिप्रस्थाता
		(२) नेष्टा
		(३) उन्नेता
अथर्ववेद:	ब्रह्मा (ब्रह्मगण:)	(१) ब्राह्मणाच्छंसी
		(२) अग्नीध्र:
		(३) पोता

Previous Years Questions

June - 2012

१. पवमान: क: उच्यते ?
(क) इन्द्र:
(ख) बृहस्तपति:
(ग) विष्णु
(घ) सोम:

२. शांखायनशाखा कस्य वेदस्य ?
(क) कृष्णयजुर्वेदस्य
(ख) शुक्लयजुर्वेदस्य
(ग) ऋग्वेदस्य
(घ) अथर्ववेदस्य

३. ईशावास्योपनिषद् केन वेदेन सम्बद्धा ?
(क) ऋग्वेदेन
(ख) कृष्णयजुर्वेदेन
(ग) शुक्लयजुर्वेदेन
(घ) सामवेदेन

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	२	घ	1.2.1
२	३	ग	1.2.1
३	९	ग	1.2.5

teachinns
Text with Technology

December - 2012

१. जैमिनीयशाखा कस्य वेदस्य ?
(क) ऋग्वेदस्य
(ख) यजुर्वेदस्य
(ग) सामवेदस्य
(घ) अथर्ववेदस्य

२. कृष्णयजुर्वेदेन सम्बद्धास्ति –
(क) छान्दोग्योपनिषत्
(ख) कठोपनिषत्
(ग) ऐतरेयोपनिषत्
(घ) ईशावास्योपनिषत्

३. 'छन्दः सूत्रम्' इति वेदाङ्गग्रन्थस्य प्रणेता विद्यते -
(क) हलायुधः
(ख) पिङ्गलः
(ग) लगधः
(घ) भरतः

४. कठोपनिषद् केन वेदेन सम्बद्धा ?
(क) ऋग्वेदेन
(ख) कृष्णयजुर्वेदेन
(ग) शुक्लयजुर्वेदेन
(घ) अथर्ववेदेन

५. यजुर्वेदः सम्प्राप्तः -
(क) अग्नेः
(ख) वायोः
(ग) इन्द्रात्
(घ) वरुणात्

६. ऋग्वेदे कति मण्डलानि सन्ति ?
(क) नव
(ख) विंशतिः
(ग) दश
(घ) द्वादश

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	५	ग	1.2.2
२	१३	ख	1.2.3
३	५	ग	1.2.1
४	१०	ख	1.2.5
५	४९	ख	1.2.3
६	३	ग	1.2.1

teachinns Text with Technology

December - 2013

१. 'माध्यन्दिनशाखा' कस्य वेदस्य ?

(क) यजुर्वेदस्य

(ख) ऋग्वेदस्य

(ग) अथर्ववेदस्य

(घ) कस्यापि न

२. ईशोपनिषद् केन वेदेन सम्बद्धा ?

(क) ऋग्वेदेन

(ख) अथर्ववेदेन

(ग) कृष्णयजुर्वेदेन

(घ) शुक्लयजुर्वेदेन

३. विकृतिपाठा: कियन्त: ?

(क) ०९

(ख) १०

(ग) ०६

(घ) ०८

४. पैप्पलादसंहिता केन वेने सम्बद्धा ?

क) यजुर्वेदेन

(ख) अथर्ववेदेन

(ग) सामवेदेन

(घ) ऋग्वेदेन

५. वेदारम्भो विधीयते –

(क)संहितात:

(ख) पदपाठत:

(ग) जटापाठत:

(घ) घनपाठत:

६. नारदीयशिक्षा केन वेदेन सम्बद्धा ?

(क) ऋग्वेदेन

(ख) यजुर्वेदेन

(ग) सामवेदेन

(घ) अथर्ववेदेन

७. ऋक्संहितायां 'ब्रह्म' इति शब्देन कोऽर्थः प्रतीयते ?

(क) यज्ञः

(ख) मन्त्रः

(ग) परमात्मा

(घ) मोक्षः

८. निम्नलिखितेषु विषमं पदं चयनीयम्

(क) वंशब्राह्मणम्

(ख) पञ्चिविंशब्राह्मणम्

(ग) जैमिनियब्राह्मणम्

(घ) गोपथब्राह्मणम्

९. तैत्तिरीयोपनिषद् केन वेदेन सम्बद्धा ?

(क) शुक्लयजुर्वेदेन

(ख) कृष्णयजुर्वेदेन

(ग) सामवेदेन

(घ) अथर्ववेदेन

१०. ऋग्वेदः सम्प्राप्तः

(क) अग्नेः

(ख) वायोः

(ग) आदित्यात्

(घ) सोमात्

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	३	क	1.2.3
२	८	घ	1.2.3
३	१३	घ	1.2.1
४	३	ख	1.2.4
५	५	क	1.2.1
६	१२	ग	1.2.2
७	५	ख	1.2.1
८	७	घ	1.2.4
९	९	ख	1.2.5
१०	४९	क	1.2.1

SET - 2013

१. ऋग्वेदस्य पदपाठकार: अस्ति

(क) यास्क:

(ख) वसिष्ठ:

(ग) शाकल्य:

(घ) शाकटायन:

२. शांख्यायन - शाखाया: सम्वन्ध: वर्तते -

(क) अथर्ववेदेन

(ख) ऋग्वेदेन

(ग) सामवेदेन

(घ) कृष्णयजुर्वेदेन

३. ऋक्संहिताया: समुपलब्धभाष्येषु प्रथमो भाष्यकार: विद्यते -

(क) सायण:

(ख) आनन्दतीर्थ:

(ग) स्कन्दस्बामी

(घ) वेङ्कटमाधव:

४. छान्दोग्योपनिषत् कस्य वेदस्य ?

(क) ऋग्वेदस्य

(ख) यजुर्वेदस्य

(ग) सामवेदस्य

(घ) अथर्ववेदस्य

५. ऋग्वेदे क्षुद्रतम: मण्डलो भवति –

(क) **द्वितीय:**

(ख) तृतीय:

(ग) चतुर्थ:

(घ) पञ्चम:

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	५	ग	1.2.1
२	२	ख	1.2.1
३	१३	ग	1.2.1
४	२०	ग	1.2.3
५	१८	क	1.2.1

teachinns
Text with Technology

SET - 2014

१. 'ब्रह्मवेद' इति संज्ञा भवति

(क) ऋग्वेदस्य

(ख) सामवेदस्य

(ग) यजुर्वेदस्य

(घ) **अथर्ववेदस्य**

teachinns
Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	१	घ	1.2.4

teachinns
Text with Technology

December - 2014

१. कान्वशाखा कस्य वेदस्य ?

(क) सामवेदस्य

(ख) यजुर्वेदस्य

(ग) अथर्ववेदस्य

(घ) ऋग्वेदस्य

२. समीचीनम् उत्तरं चिनुत:

(क) प्रश्नोपनिषद्	(१) शुक्लयजुर्वेद:
(ख) शिक्षावल्ली	(२) अथर्ववेदस्य पैप्पलादशाखा
(ग) ईशावास्योपनिषद्	(३) कृष्णयजुर्वेद:
(घ) श्वेताश्वतरोपनिषद्	(४) तैत्तिरीयोपनिषद्

	क	ख	ग	घ
(क)	१	२	४	३
(ख)	२	४	१	३
(ग)	२	४	३	१
(घ)	१	४	२	३

३. सामवेदेन सम्बद्धा अस्ति

(क) छान्दोग्योपनिषद्

(ख) कठोपनिषद्

(ग) ईशावास्योपनिषद्

(घ) ऐतरेयोपनिषद्

४. कठोपनिषत् केन वेदेन सम्बद्धा ?

(क) ऋग्वेदेन

(ख) अथर्ववेदेन

(ग) शुक्लयजुर्वेदेन

(घ) कृष्णयजुर्वेदेन

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	३	ख	1.2.3
२	४	ख	1.2.5
३	५	क	1.2.5
४	७	घ	1.2.5

teachinns
Text with Technology

December - 2015

१. अधस्ताद्दत्तेषु क: वंशमण्डलेन सम्बद्ध: नास्ति ?

(क) अत्रि:

(ख) गौतम:

(ग) वामदेव:

(घ) विश्वामित्र:।

२. पातञ्जल महाभाष्यानुसारम् अथर्ववेदस्य शाखा:सन्ति -

(क) ५

(ख) १००

(ग) २१

(घ) ९

३. सायणाचार्य: सर्वत: प्रथमं कं वेदं ब्याख्यातवान् ?

(क) यजुर्वेदम्

(ख) ऋग्वेदम्

(ग) सामवेदम्

(घ) अथर्ववेदम्।

४. माध्यन्दिनीयसंहितायां 'शतरुद्रीय होममन्त्रा:' कस्मिन् अध्याये समुक्ता: ?

(क) अष्टादशे

(ख) सप्तदशे

(ग) पञ्चदशे

(घ) षोडशे

५. 'शतपथब्राह्मणस्य' आङ्ग्लानुवाद: कृतो वर्तते -

(क) जी. थीबोमहोदयेन

(ख) जे. एग्लिङ्गमहोदयेन

(ग) एम. विलियम्समहोदयेन

(घ) डब्लु. कैलेन्डमहोदयेन

६. विलुप्ता 'मौद' शाखा कस्य वेदस्य वर्तते ?

(क) सामवेदस्य

(ख) ऋग्वेदस्य

(ग) अथर्ववेदस्य

(घ) शुक्लयजुर्वेदस्य

७. ऋग्वेदीयषष्ठमन्डलस्य ऋषि: वर्तते -

(क) भरद्वाज:

(ख) वामदेव:

(ग) वसिष्ठ:

(घ) विश्वामित्र:

८. ऋकसंहिताया: समुपलब्धेषु भाष्येषु प्रथमो भाष्यकार: वर्तते -

(क) आनन्दतीर्थ:

(ख) सायन:

(ग) स्कन्दस्वामी

(घ) वेङ्कटमाधव:

९. ऋग्वेदसंहिताया अंगलपद्यानुवादक: वैदेशिक: विद्वान वर्तते -

(क) एच. विल्सन:

(ख) ए. ए. मैक्डानल:

(ग) आर. टी. एच. ग्रीफिथ:

(घ) विलियम कैलेन्ड:

१०. सामरिकारा: परिगणिता: सन्ति -

(क) सप्त

(ख) चत्वार:

(ग) त्रय:

(घ) षट्

११. 'इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेद:' - इति लक्षणं कस्य ?

(क) महीधरस्य

(ख) लौगाक्षिभास्करस्य

(ग) सायणस्य

(घ) पारस्करस्य

१२. 'वाधूलशुल्वसूत्रम्' केन वेदेन सम्वद्धमस्ति ?

(क) अथर्ववेदेन

(ख) सामवेदेन

(ग) ऋग्वेदेन

(घ) यजुर्वेदेन

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	२	ख	1.2.1
२	३	घ	1.2.4
३	५	क	1.2.4
४	११	घ	1.2.3
५	१३	ख	1.2.6
६	१४	ग	1.2.4
७	२	क	1.2.1
८	८	ग	1.2.1
९	१२	ग	1.2.6
१०	१३	घ	1.2.2
११	१९	ग	1.2.1
१२	२०	घ	1.2.3

Teachinns Text with Technology

June - 2016

१. वाजसनेयिमाध्यनन्दिनसंहिता सम्बन्धिता अस्ति –

(क) कृष्णयजर्वेदेन

(ख) शुक्लयजुर्वेदेन

(ग) सामवेदेन

(घ) अथर्ववेदेन

२. वेदा अपौरुषेया: सन्तीति मतमस्ति –

(क) महर्षिदयानन्दस्य

(ख) वेबरस्य

(ग) मैक्समूलरस्य

(घ) विन्टरनिट्जस्य

३. मुण्डकोपनिषत् केन वेदेन सह सम्बद्धा अस्ति ?

(क) यजुर्वेदेन

(ख) अथर्ववेदेन

(ग) ऋग्वेदेन

(घ) सामवेदेन

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	१	ख	1.2.3
२	२	क	1.2
३	५	ख	1.2.5

teachinns
Text with Technology

June - 2017

१. वेदानां विकृतिपाठः कतिविधः ?

(क) त्रिविधः

(ख) पञ्चविधः

(ग) अष्टविधः

(घ) नवविधः

२. द्विविधो विभाजनक्रमो वर्तते –

(क) अथर्ववेदस्य

(ख) ऋग्वेदस्य

(ग) ईशोपनिषदः

(घ) कठोपनिषदः

३. शुक्लयजुर्वेदस्य कति शाखाः समुपलभ्यन्ते ?

(क) ०४

(ख) ०३

(ग) ०५

(घ) ०२

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	९	ग	1.2.1
२	१०	ख	1.2.1
३	११	घ	1.2.3

teachinns
Text with Technology

SUB UNIT- 3:

1.3.1 पुरुरवा-उर्वशी-संवाद-सूक्तम् (ऋग्वेद. 10.95)

ऋषि - पुरुरवा

ऋषिका - उर्व्वशी

देवता - पुरुरवाचउर्वशा

छन्दः - त्रिष्टुप्

स्वर-धैवतः

पुरुरवसि राजवर्षावप्सरास्तूर्ववशी पुरा।
न्यवसत्संविदं कृत्वा तस्मिन् धर्म चचार च।।
हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे,
वचांसि मिश्रा कृणवावहै नु।
न नौ मन्त्रा अनुदितास एते,
मयस्करन् परतरे चनाहन्।।1।।
किमेता वाचा कृणवा तवाहं,
प्राक्रमिषमुषसामग्रियेव।
पुरुरवः पुनरस्तं परोहि,
दुरापना वात इवाहमस्मि।।2।।
इषुर्न भ्रिय इषुधेरसना,
गोषाः शतसा न रंहिः।
अवोरे क्रतौ वि दविद्युतन्नोरा,
न मायुं चित्यन्त धुनयः।।3।।
सा वसु दधती श्वसुराय वय,
उषो ननक्षे यस्मिञ्चाकन्,
दिवा नत्कं श्ननिता वैतसेन।।4।।
त्रिः स्म माह्नः श्नथयो वैतसे–
नोत स्म मेऽव्यत्यै पृणासि।
पुरुवोऽनु ते केतमायं,
राजा मे वीर तन्व स्तदासीः।।5।।
या सुजूर्णिः श्रेणिः सुम्नआपि,
हृदेचक्षुर्न ग्रन्थिनी चरण्युः।
ता अञ्जयोऽरुणयो न समुः,
श्रिये गावो न धेनवोऽनवन्त।।6।।
समस्मिञ्जायमान् आसत,

ग्ना उतेमवर्धन्नद्य: स्वगूर्ता:।
महे यत्त्वा पूरुरवो रणा -
यावर्धयन् दस्युहत्याय देवा:।।7।।
सचा यदासु जहतीष्वत्कम्,
अमानुषीषु मानुषो निषेवे।
अप स्म मत् तरसन्ती न भूज्यु–
स्ता अत्रसन् रथस्पृशो नाश्वा:।।8।।
सं क्षोणीभि: क्रतुभिर्न पृङ्क्ते।
ता आतयो न तन्व: शुम्भत् स्वा,
अश्वासो न क्रिव्व्यो इन्दशाना:।।9।।
विद्युन या पतन्ती दविद्यो –
द्भरन्ती मे अप्या काम्यानि।
अनिष्टो अपो नर्य: सुजात:,
प्रर्वशीं तिरत दीर्घमायु:।।10।।
जनिष्टो इत्था होपीथ्याय हि,
दधाथ तत्पुरूरवो म ओज:।
आशासं त्वा विदुषी सस्मिन्नहन्
न म आशृणो: किमभुग्वदासि।।11।।
कदा सूनु: पितरं जात इच्छा -
च्चक्रन्नाश्रु वर्तयद्धिजानन्।
को दम्पती समनसा वि यूयो -
दध यदग्नि: श्वशुरेषु दीदयत् ।।12।।
प्रति ब्रवाणि वर्तयते अश्रु,
चक्रन्त क्रन्ददाध्ये शिवायै।
प्र तत्ते हिनवा यत्ते अस्मे,
परेह्यस्तं नहि मूर माप:।।13।।
सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्,
परावतं परमां गन्तवा उ।
अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थ,
ऽधैनं वृका रमसासो अद्यु:।।14।।
पुरुरवो मा मृथा मा प्र पत्पो,
मा त्वा वृकासो अशिवास उ क्षन्।
न वै स्त्रैणानि सखानि सन्ति,
सालावृकाणां हृदयान्तयेता।।15।।
यद्विरुपाचरं मर्त्येष्वसं,
रात्री: शारदश्चतस्र:।

घृतस्य स्तोकं सकृदहन् आश्नां,
तादेवेदं तातृपाणा चरामि।।16।।
अन्तरिक्षप्रां रजसो विमानी –
मुप शिक्षाम्युर्वशीं वशिष्ठः।
उप त्वा रातिः सुकृतस्य निष्ठा -
न्नि वर्तस्व हृदयं तप्यते मे।।17।।
इति त्वा देवा इम आहुरैव्ठ
यथेमेतद्भवसि मृत्युबन्धुः।
प्रजा ते देवान् हविषा यजाति,
स्वर्ग उ त्वमपि मादयासे।।18।।

1.3.2 यम-यमी-संवाद-सुक्तम् (ऋग्वेद.10.10)

ऋषि - यमवैवस्वत
ऋषिका - यमीवैवस्वती
छन्दः – त्रिष्टुप्
स्वरः - धैवतः

ओ चित् सखायं सख्या ववृत्यां,
तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वान्।
पितुर्नपातमा दधीत वेधा,
अधि क्षमि प्रतरं दीध्यमान्ः।।1।।
न ते सखा सखं वष्ट्येतत्,
सलक्ष्मा यद्विपुरषा भवाति।
महस्पुत्रासो असुरस्य वीरो,
दिवो धर्तार उर्विया परि ख्यन्।।2।।
उशन्ति घा ते अमृतास एतद्,
एकस्य चित् त्यजसं मर्त्यस्य।
नि ते मनो मनसि धाय्यस्मे,
जन्युः पतिस्तन्वमा विविश्याः।।3।।
न यत्पुरा चकृमा कद्ध नून –
मृता वदन्तो अनृतं रपेम।
गन्धवों अप्स्वा च योषा,
सा नो नाभिः परमं जामि तन्नौ।।4।।
गर्भे नु नै जनिता दम्पती,
कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः।
नकिरस्य प्रमिनन्ति व्रतानि,
वेद नावस्थ पृथ्वी उत द्यौः।।5।।

को अस्य वेद प्रथमस्याहनः,
क इ ददर्श क इह प्रवोचत्।
वृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम,
कदु ब्रव आह्नो वीच्या नृन्।6।।
यमस्य मा यम्यं काम आगन् –
त्समाने योनौ सहशोय्याय।
जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां,
वि चिद्वृहेव रथ्येव चक्रा।।7।।
न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते,
देवाना स्पश इह ये चरन्ति।
उन्येन मदाहनो याहि तुयं,
तेन वि वृ रथ्येव चक्रा।।8।।
रात्रिभिरस्मा अहर्भिर्दशस्येत्,
सूर्यस्य चक्षुर्मुहुरुन्मिमीयात्।
दिवा पृथिव्या मिथुना सवन्धु,
यमीर्यमस्य बिभृयादजामि।।9।।
आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि,
यत्र जामयः कृणवन्नजामि।
उप बर्वृहि वृषभाय बाहुम्,
अन्यमिच्छस्य सुभगे पतिं मत्।।10।।
किं भ्रातासद्यादनाथं भवाति,
किमु स्वसा यन्निर्ऋतिर्निगच्छात्।
काममूता वह्नेतद्रपामि,
तन्वा मे तन्वं सं पिपृग्धि।।11।।
पापमाहुर्यः स्वसारं निगच्छात्।
न वा उ ते तन्वा तन्वं सं पपृच्यां,
पापामाहुर्यः स्वसारं निगच्छात्।
अन्येन मत् प्रमुदः कल्पयस्व,
न ते भ्राता सुभगे वष्ट्येतत् ।।12।।
बतो वतासि यम नैव ते,
मनो हृदयं कश्येव युक्तं,
परिष्वजाते लिबुजेब वृक्षम्।।13।।
अन्यमू षु त्वं यम्यन्य उ त्वां,
परिष्वजाते लिबुजेव वृक्षम्।
तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा,
तवाऽधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम्।।14।।

1.3.3 सरमा-पणि-संवाद-सूक्तम् (ऋग्वेद. 10.108)

ऋषि - पाणि / सरमा

देवता - सरमा च पाणि

छन्दः - त्रिष्टुप्

स्वरः - धैवतः

किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानइ,
दूरे ह्याध्वा जगुरिः पराचैः।
कास्मेहितिः का परितक्म्यासीत्,
कथं रसाया अतरः पयांसि।।1।।
इन्द्रस्य दूतीरिषिता चरामि,
मह इच्छन्ती पणयो निधीन् वः।
अतिष्कदो भियसा आवत्,
तथा रसाया अतरं पयांसि।।2।।
की दृङिन्द्रः सरमे का दृशीका,
सस्वेदं दूतीरसरः पराकात्।
आ च गच्छान्मित्रमेना दधामा –
ऽथा गवां गोपतिर्नो भवाति।।3।।
नाहं तं वेद दभ्यं दभत्स,
यस्येदं दूरीरसरं पराकात्।
न तं गूहन्ति स्रवहन्ति स्रवतो गभीरा,
हता इन्द्रेण पणयः शयध्वे।।4।।
इमा गावः सरमे या ऐच्छः,
परिदिवो अन्तान् सुभगे पतन्ती।
कस्त एना अव सृजादयुध्व्यु –
तास्माकमायुधा सन्ति गिग्मा।।5।।
असेन्या वः पणयो वचांस्य –
निषव्यास्तन्वः सन्तु पापीः।
अधृष्टो च एतवा अस्तु पन्था,
बृहस्पतिर्व उभया न मृळात्।।6।।
अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्नो,
गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्न्यृष्टः।
रक्षन्ति तं पणयो ये सुगोपा,
तेकु पदमलकमा जगन्थ।।7।।
एह गमन्नृषयः सोमशिता,

आयास्यो अङ्गिरसो नवग्वा:।
ते तमूर्वं वि भजन्त गोना –
मथैतद्वच: पणयो वमन्तित्।।8।।
एवा च त्वं सरम आजगन्थ,
प्रबाधिता सहमा हैव्येन।
स्वसारं त्वा कृणवै मा पुनर्गा,
अप ते गवां सुभगे भजाम।।9।।
नाहं वेद भ्रातृत्वं नो स्वसृत्वम्,
इन्द्रो विदुरङ्गिरसश्च घोरा:।
गोकामा मे अच्छदयन्यदायम्
अपात इत पणयो वरीय:।।10।।
दूरमित पणयो वरीय उद्,
गावो यन्तु मिनतीर्ऋतेन।
बृहस्पतिर्या अविन्दन्निगूळ्हा:,
सोमो ग्रावाण ऋषपश्च विप्रा:।।11।।

1.3.4 विश्वामित्र-नदी-संवाद-सुक्तम् (ऋग्वेद. 3/33)

ऋषि: विश्वामित्र:
देवता-नदी
छन्द-त्रिष्टुप् च अनुष्टुप्
स्वर-धैवत: ऋषभश्च।

प्र पर्वतानामुशती उपस्थाद्
अश्वे इव विषिते हासमाने।
गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे,
विपाट्छुतुद्री पयसा जवेते।।1।।
इन्द्रेषिते प्रसवं भिक्षमाणे,
अच्छा समुद्रं रथ्येव याथ:।
समाराणे ऊर्मिभि: पिन्वमाने,
अन्या वामन्यामप्येति शुभ्रे।।2।।
अच्छा सिन्धुं मातृतमामयासं,
विपाशमुर्वीं सुभगामगन्म।
वत्समिव मातरा संरिहाणे,
समानं योनिमनु संञ्चरन्ती।।3।।
एना वयं पयसा पिन्वमाना,
अनुयोनिं देवकृतं चरन्ती:।

न वर्तवे प्रसव: सर्गतक्त::,

किंयुर्विप्रो नद्यो जोहवीति।।4।।

रमध्वं मे वचसे सोम्याय,

ऋतावरीरुप मुहूर्तमेवै:।

प्र सिन्धुमच्छा बृहती मनीषा

वस्युरह्वे कुशिकस्य सूनु:।।5।।

इन्द्रो अस्माँ अरदद्वज्रबाहुर-

पाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम्।

देवोऽनयत्सविता सुपाणि-

स्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वी:।।6।।

प्रवाच्यं ईश्वधा वीर्यं तद्,

इन्द्रस्य कर्म यदहिं विवृश्चत्।

वि व्रजेण परिषदो जघाना-

यन्नापोऽयनमिच्छमाना:।।7।।

एतद्वचो जरितर्मापि मृष्ठा,

आ यत्ते घोषानुत्तरा युगानि।

अक्थेषु कारो प्रति नो जुषस्व,

मा नो नि क: पुरुषत्रा नमस्ते।।8।।

ओ षु स्वसार: कारवे श्रृणोत,

ययौ वो वूरादनसा रथेन।

नि षू नमध्वं भवता सुपारा,

अधो अक्षा: सिन्धव: स्रोत्याभि:।।9।।

आ ते कारो शृणवामा वचांसि,

ययाथ दूरादनसा रथेन।

नि ते नंसै पीप्यानेव योषा,

मर्योयेव कन्या ईश्वचै ते।।10।।

यदङ्ग त्वा भरता: संतरेयु-

र्गव्यन्ग्राम इषित इन्द्रजूत:।

अर्षादह प्रसव: सर्गतक्त,

आ वो वृणे सुमतिं यज्ञियानाम्।।11।।

अतारिषुर्भरता गव्यव:,

समभक्त विप्र: सुमतिं नदीनाम् ।

प्र पिन्वध्वमिषयन्ती: सुराधा,

आ वक्षणा: पृणध्वं यात् शीभम्।।12।।

उद्र ऊर्मि: शाम्या हन्त्वापो योक्त्राणि मुञ्चत।

मादुष्कृतौ व्येनसाच्यौ शूनमारताम्।।13।।

Previous Years Question
June - 2012

१. विश्वामित्रनदीसम्वादः कस्मिन् मण्डले वर्तते ?

(क) प्रथममण्डले

(ख) तृतीयमण्डले

(ग) दशममण्डले

(घ) पञ्चममण्डले

२. मैत्रायणीसंहिता केन वेदेन सह सम्बद्धा वर्तते

(क) सामवेदेन

(ख) अथर्ववेदेन

(ग) शुक्लयजुर्वेदेन

(घ) कृष्णयजुर्वेदेन

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	८	ख	1.3.4
२	९	घ	1.3.3

teachinns
Text with Technology

December - 2012

१. 'आ आा ता गच्छा' इति पाठ्यते –

(क) इन्द्रसूक्ते

(ख) वरूणसूक्ते

(ग) विश्वामित्र-नदीसंवादे

(घ) यम-यमीसंवादे

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	८	ग	1.3.4

teachinns
Text with Technology

December - 2013

१. 'आ वो वृणे सुमतिं यज्ञियानाम्' मन्त्रांशोऽयं कस्य सूक्तम् वर्तते ?

(क) पुररवा-उर्वशी सूक्तस्य

(ख) यम-यमी सूक्तस्य

(ग) सरमा-पणि सूक्तस्य

(घ) विश्वामित्र-नदी सूक्तस्य

२. 'कदा सूनुः पितरं जात इच्छात्' मन्त्रांशोऽयं वर्तते –

(क) विश्वामित्र-नदी सूक्ते

(ख) यम-यमी सूक्ते

(ग) पुरुरवा-उर्वशी सूक्ते

(घ) सरम–पणि सूक्ते

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	४	घ	1.3.4
२	५	ग	1.3.1

teachinns
Text with Technology

SET-2013

१. 'एतद्वचो जरितर्मापिमृष्ठा आयत्तेघोषानुत्तरा युगानि' - इति मन्त्रांशो वर्तते -

(क) पुरुरवा - उर्वशीसूक्ते

(ख) सरमा-कपणिसूक्ते

(ग) विश्वामित्र – नदीसूक्ते

(घ) यम-यमीसूक्ते

२. ऋग्वेदस्य कस्मिन् मन्डले 'विश्वामित्रनदीसंवादसूक्तम्' विद्यते -

(क) द्वितीये

(ख) दशमे

(ग) तृतीये

(घ) अष्टमे

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	७	ग	1.3.4
२	१०	ग	1.3.4

teachinns
Text with Technology

SET-2014

१. ऋग्वेदे यम-यमीसंवादसूक्तमुपलभ्यते

(क) तृतीयमण्डले

(ख) पञ्चममण्डले

(ग) नवमण्डले

(घ) दशममन्डले

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	५	घ	1.3.2

teachinns
Text with Technology

June - 2016

१. 'विश्वामित्र-नदी' सूक्तस्य क: ऋषिरस्ति ?

(क) वसिष्ठ:

(ख) विश्वामित्र:

(ग) मधुच्छन्दा:

(घ) दीर्घतमा:

२. 'पुरुरवा-उर्वशी' सूक्ते कति मन्त्रा: सन्ति ?

(क) १७

(ख) १८

(ग) १९

(घ) २०

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	८	ख	1.3.4
२	९	ख	1.3.4

teachinns
Text with Technology

June - 2016

१. 'विश्वामित्र-नदी' सूक्तस्य क: ऋषिरस्ति ?

(क) वसिष्ठ:

(ख) विश्वामित्र:

(ग) मधुच्छन्दा:

(घ) दीर्घतमा:

२. 'पुरुरवा-उर्वशी' सूक्ते कति मन्त्रा: सन्ति ?

(क) १७

(ख) १८

(ग) १९

(घ) २०

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	८	ख	1.3.4
२	९	ख	1.3.1

teachinns
Text with Technology

June - 2017

१. 'नाहं वेद भ्रातृत्वं नो स्वसृत्वमिन्द्रो विदुरङ्गिरसश्च घोराः' इति मन्त्रांशो वर्तते -

(क) विश्वामित्र - नदीसूक्ते

(ख) सरमा - पणिसूक्ते

(ग) यम-यमीसूक्ते

(घ) पुरुरवा-उर्वशीसूक्ते

२. 'को दम्पती समनसा वि यूयोदध यदग्निः श्वशुरेषु दीदयत्' इति मन्त्रांशो वर्तते

(क) सरमा-पणिसूक्ते

(ख) विश्वामित्र-नदीशूक्ते

(ग) पुरुरवा - ऊर्वशीसूक्ते

(घ) यम-यमीसूक्त

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	३	ख	1.3.3
२	४	ग	1.3.1

teachinns
Text with Technology

June - 2017

१. 'नाहं वेद भ्रातृत्वं नो स्वसृत्वमिन्द्रो विदुरङ्गिरसश्च घोराः' इति मन्त्रांशो वर्तते -

(क) विश्वामित्र - नदीसूक्ते

(ख) सरमा - पणिसूक्ते

(ग) यम-यमीसूक्ते

(घ) पुरुरवा-उर्वशीसूक्ते

२. 'को दम्पती समनसा वि यूयोदध यदग्निः श्वशुरेषु दीदयत्' इति मन्त्रांशो वर्तते

(क) सरमा-पणिसूक्ते

(ख) विश्वामित्र-नदीशूक्ते

(ग) पुरुरवा - ऊर्वशीसूक्ते

(घ) यम-यमीसूक्त

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	३	ख	1.3.3
२	४	ग	1.3.1

teachinns
Text with Technology

SUB UNIT – 4:

ब्राह्मणसाहित्यम्

.....

मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य द्वितीय: भाग: ब्राह्मणम्। ब्राह्मणं मूलत: गद्येन बिरचतिम्। परन्तु कुत्रापि कुत्रापि पद्यस्य व्याबहार: परिलक्ष्यते। ब्राह्मणसाहित्यस्य गुरुत्वं वैदिकसाहित्ये अतीव महत्वपूर्णम्।

1.4.1 ब्राह्मणस्य लक्षणविषये भिन्नानि मतानि -

(i) ब्राह्मणस्य लक्षणविषये आपस्तम्भ उवाच - ''कर्मचोदना ब्राह्मणानि।''

(ii) जैमिनिनये ब्राह्मणस्य लक्षणम् - शेषे ब्राह्मणशव्द:।

(iii) सायणाचार्योऽपि ब्राह्मणस्य लक्षणप्रसङ्गे उक्तवान् -

''मन्त्रश्च ब्राह्मणञ्चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रत:।

अन्यद् ब्राह्मणमित्येतद्भवेद् ब्राह्मणलक्षणम्।।''

(iv) भट्टभास्करेण ब्राह्मणस्य स्वरूपविषये उक्तम् -

''ब्राह्मणं नाम कर्मणस्तन्मन्मन्त्राणाञ्च व्याख्यानग्रन्थ:।''

'ब्राह्मणम्' इत्यस्मिन् पदे 'ब्रह्म' इति शव्दस्य अर्थो भवति 'यज्ञम्'। अत: यस्मिन् ग्रन्थे यज्ञस्य विषय: प्रतिपादित: तदेव ब्राह्मणम्।

1.4.2. ब्राह्मणस्य वचनाकाल:

(i) 'मैक्समुलार' इति महोदयस्य मतानुरेण ब्राह्मणग्रन्थस्य रचनाकाल: - 800 - 600 BCइति

(ii) हागनये - 1400 BC - 1200 BC इति

(iii) शङ्करवालकृष्णमते - 2500 BC इति तिथौ ब्राह्मणं रचितम्।

(iv) बालगङ्गाधरतिलकोऽपि उवाच - ब्राह्मणग्रन्थ: 2500 BC तिथौ रचित:।

(v) 'विण्टरनित्स' इति महदोयस्य मतानुसारेण ब्राह्मणस्य रचनाकाल: 2000- 1500 BC।

1.4.3. ब्राह्मणस्य विषयबस्तु

आपस्तम्भनये ब्राह्मणस्य षट् विषया: प्रतिपादिता: विधि:, अर्थवाद:, निन्दा, प्रशंसा, पुराकल्प:, परकृतिश्चेति।

बिधि: यज्ञकर्मण: अनुष्ठानविधि:।

अर्थवाद; वेदमन्त्रस्य वैदिक्रियाकाण्डस्य च तात्पर्यमुलकं व्याख्या भवति अर्थवाद:।

निन्दा : समालोचनापुर्वकं विरोधिमतस्य खण्डनं परिहारञ्च निन्दा भवति।

प्रशंसा: स्तुत्या कस्याश्चित् क्रियाया: अनुमोदनं प्रशंसा नाम्ना अभिधीयते।

पुराकल्प: प्राचीनकाले देवै: अनुष्ठितस्य यागयज्ञस्य विबरणं पुराकल्प: नाम्ना परिचीयते।

परिकृति: पुरोहितानां राज्ञाम् बा यज्ञदानादीनाम् असाधारणं कार्यकलापं परकृति: इति।

सायाणाचर्येण ब्राह्मणस्य द्विविध: भाग: उक्त:। तथाहि उच्यते ऋग्वेदभाष्यभूमिकायाम् –

''द्विविधं ब्राह्मणम् विधिरर्थवादश्चेति।''

शवरस्वामी तस्य शावरभाष्ये ब्राह्मणस्य विधि दशविध: इति उवाच –

''हेतुर्निवचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधि:

उपमानं दशैते तु विधो ब्राह्मणस्य तु।'' शा.भा. २/१/३३

वैदिकयागयज्ञेन विना प्राचीनभारते सभ्यताया: संस्कृतेश्च गुरुत्वपूर्णं तथ्यं ब्राह्मणग्रन्थे लिपिबद्धमस्ति। अपि च जातिभेदप्रथा, विवाहसंस्कार:, वाणिज्यम्; अर्थनीति:, राजनीति:, समाजनीति:, मृतदेहसंस्कारं सर्वमेव प्रतिफलितमस्ति ब्राह्मणसाहित्येऽस्मिन्।

1.4.4. सर्वेषां ब्राह्मणानां नामानि सारण्यां अधस्तात् प्रस्तुयन्ते –

वेद:/संहिता	ब्राह्मणानि
ऋग्वेद:	ऐतरेयब्राह्मणम्, शाङ्खायनम्/कौषीतकिब्राह्मणम् पञ्चीब्राह्मणम्,
सामवेद:	पौढ़ब्राह्मणम् षड्विंशब्राह्मणम् सामबिधानम्, देवताध्यायब्राह्मणम्, जैमिनीयब्राह्मणम्, आर्षेयब्राह्मणम् उपनिषद्ब्राह्मणम्, संहितोपनिषद्ब्राह्मणम्, वंशब्राह्मणम्।
शुक्लयजुर्वेद:	शतपथब्राह्मणम्
कृष्णयजुर्बेद:	तैत्तरीयब्राह्मणम्, मैत्रायणीब्राह्मणम् कठब्राह्मणम्, कपिष्ठलब्राह्मणम्
अथर्ववेद:	गोपथब्राह्मणम्

1.4.5. ब्राह्मणानां संक्षिप्तसारम्

(i) ऐतरेयब्राह्मणम् : इतरापुत्र: महिदास: अस्य ब्राह्मणस्य द्रष्टा। तस्मात् अस्य ब्राह्मणस्य नाम ऐतरेयब्राह्मणम्। (इतरा + ढक् = ऐतरेय)। अस्मिन् ब्राह्मणे ८ पञ्चिका: विराजन्ते। ४० अध्याय: तथा च २८५ कन्डिका: विद्यन्ते। ब्राह्मणेऽस्मिन् प्रधानत: सोमयागस्य वर्णना प्राप्यते। ऐतरेयब्राह्मणस्य १- १६ अध्यायेषु अग्निष्टोमयज्ञस्य आलोचना दृश्यते। १७ - १८ अध्यायेषु गवामयणसत्रस्य आलोचना परिलक्ष्यते। ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वादशाह - सोमयागस्य वर्णना प्राप्यते। अत्र अष्टमपञ्चिकायाम् ऐन्द्रमहाभिषेक: वर्णित:। सोमाहरणाख्यानमपि ऐतेरेयब्राह्मणे प्राप्यते। 'होता' नाम्ना पुरोहितस्य कर्तव्यम् अस्मिन् ब्राह्मणग्रन्थे उपलभ्यते।

(ii) कौषीतकि-ब्राह्मणम् - कौषीतकि-ब्राह्मणं शाङ्खायण-ब्राह्मणं नाम्ना परिचीयते। अस्मिन् ब्राह्मणे ३० अध्याया: विद्यन्ते। ब्राह्मणमिदं २२६ खन्डै: विभक्तम्। ग्रन्थेऽस्मिन् पाकयज्ञ: तथा च चातुमस्ययागस्य आलोचना तिष्ठे सति अत्र मूलवर्णनीयविषय: सोमयाग:।

(iii) पौढ़ब्राह्मणम् - अस्य ब्राह्मणस्य नामान्तरं भवति पञ्चबिंशब्राह्मणम् तान्डब्राह्मणम् महाब्राह्मणम्। अस्मिन् ब्राह्मणग्रन्थे २५ अध्याया: विद्यन्ते। अस्य ब्राह्मणस्य आदिप्रबर्तक: ए सि वेदान्तवागीश: (१८७४)। अस्मिन् ग्रन्थे मूलत: सोमयागस्य वर्णना परिलक्ष्यते। अपि च व्रात्यगणस्य प्रायश्चित्तविधि: भिन्नानां यज्ञानां विवरणम् दशसहस्रव्यापीयागस्य विबरणम् वत्समेधातिथ्याख्यानम् प्रभृतय: ब्राह्मणेऽस्मिन् प्राप्यन्ते।

(iv) षड़विंशब्राह्मषम् - ब्राह्मणमिदम् अद्भुतब्राह्मणं नाम्ना अभिधीरते। अस्मिन् ब्राह्मणे २६ अध्याया: सन्ति (इदानीं ६ अध्याया: प्राप्यन्ते)। षड़बिंशब्राह्मणम् ५ प्रपाठकै: विभक्तम्। अस्य ब्राह्मणस्य आदिसंस्करणं जीबनानन्द विद्यासागरेण कृतम्।

(v) सामबिधानब्राह्मणम् - अस्य ब्राह्मणस्य आदिप्रकाशक: 'ओयानल' इति महोदय: (१८७३)। अस्मिन ब्राह्मणे ३ प्रकरणानि बिराजन्ते।

प्रथम-प्रकरणे कृच्छम्, अतिकृच्छम् इत्यादीनां व्रतानां विबरणमस्ति।

द्वितीय-प्रकरणे पुत्रप्राप्ते: भिन्नम् उपायम् वर्णितम्।

तृतीये प्रकरणे गृहप्रबेशम्, आयुष्यप्राप्ति:, तथा च अभिचारमन्त्रस्य वर्णना प्राप्यन्ते।

(vi) आर्येयब्राह्मनम् - अस्य ब्राह्मणस्य प्रकाशना 'ओयानेल' इति महोदयेन कृता। तस्मिन् ब्राह्मणे ३ प्रपाठिका: सन्ति। एवं आर्षेयब्राह्मणम् ४२ खन्डै: विभक्तम्।

(vii) दैवतब्राह्मणम् - सामबेदस्य क्षुद्रतमं ब्राह्मणं दैवतब्राह्मणम्। अस्य ब्राह्मणस्य आदिप्रकाशक: 'ओयानेल' इति महोदय। दैवतब्राह्मणे त्रय: खन्डा: सन्ति। तस्मिन् ब्राह्मणे ६२ मन्द्रा: विराजन्ते।

(viii) उपनिषद्-ब्राह्मणम् – तस्य ब्राह्मणस्य नामान्तरमस्ति मन्त्रब्राह्मणम् छान्दोग्यब्राह्मणम् च। अस्य ब्राह्मणस्य प्रवर्तक: सत्यब्रत-सामश्रमी (१८९०)। ब्राह्मणेऽस्मिन् द्वौ प्रपठिकौ स्त: मन्त्रब्राह्मणे २५७ मन्त्रा: सन्ति।

(ix) संहितोपनिषद् – तस्य ब्राह्मणस्य प्रवर्तक: 'ओयानेल' इति महोदय:। अस्मिन् ब्राह्मणे ५ खण्डा: सन्ति। ब्राह्मणेऽस्मिन् सामगाणस्य रहस्यं वर्णितम्।

(x) बंशब्राह्मणम् – बंशब्राह्मणे सामवेदस्य आचार्याणां बंशपरम्परा वर्णिता अस्ति। अस्मिन् ब्राह्मणे त्रय: मन्त्रा: सन्ति।

(xi)जैमिनीयब्राह्मणम् – ब्राह्मिदं 'तवल्कारब्राह्मणम्' नाम्ना परिचीयते। जैमिनीयब्राह्मणस्य जर्मन्-अनुबादक: 'ड: केलेन्ड' इति महोदय:। ब्राह्मणेइस्मिन् ५ अध्याया: सन्ति। केलेन्ड' इति महोदय:। ब्राह्मणेइस्मिन् ५ अध्याया: सन्ति।

(xii) तैत्तिरीयब्राह्मणम् – कृष्णयजुर्वेदस्य गुरुत्वपूर्णं ब्राह्मणं तेत्तिरीयब्राह्मणम्। ब्राह्मणमिदं १८९० ईशवीयाब्दे प्रकाशितम्। तैत्तिरीयब्राह्मणे ३ कान्डानि सन्ति।

प्रथमकान्डस्य विषयबस्तु – अग्न्याधान-गवामयण-बाजपेय-राजसूयायज्ञ-सोमयाग-नक्षत्रेष्टि-यज्ञानां वर्णना परिलक्ष्यन्ते।

द्वितीयकान्डस्य विषयबस्तु – अग्निहोत्रम्, सौत्रायणी, प्रभृतीनां विबरणं बिद्यते।

तृतीयकान्डस्य बिषयबस्तु - अश्वमेधयज्ञस्य वर्णना।

(xiii) मेत्रायणीब्राह्मणम् – अस्य ब्राह्मणस्य अध्याया: सन्ति ३ पर्वतोपाख्याणम् अस्मिन् ब्राह्मणे विराजन्ते।

(xiv) शतपथब्राह्मणम् – शताध्यायेन विभक्तत्वात् ब्राह्मणमिदं शतपथब्राह्मणं नाम्ना परिचीयते। शतपथब्राह्मणं शाखाद्वयेन विभक्तम्। कान्वशाखा, माध्यन्दिनशाखा च। माध्यन्दिनशाखायां शतपथब्राह्मणे १०० अध्याया: सन्ति। १४ कान्डानि विराजन्ते। एवं माध्यन्दिशाखाया: शतपथब्राह्मणं ४३८ ब्राह्मणै: विभक्तम्। कान्वशाखाया: शतपथब्राह्मणे १७ कान्डानि विद्यन्ते। १०४ अध्याया: बिराजन्ते। कान्वशाखाया: शतपथब्राह्मणं ४३५ ब्राह्मणै: विभक्तम्। अस्मिन् ब्राह्मणे ६८०६ मन्त्रा: सन्ति।

शतपथब्राह्मणस्य प्रथमकान्तस्य वर्णनीयो विषयो भवति दर्शपूर्णमास-इष्टियागयो: विवरणं समुपलभ्यते।

शतपथब्राह्मणस्य द्वितीये काण्डे अग्निहोत्रम्, पिण्डपितृयज्ञम्, आग्रायनम् प्रभृतीनां वर्णना प्राप्यते।

शतपथब्राह्मणस्य तृतीय-चतुर्थयो: मूलविषय:-सोमयागस्य बिधानम्।

अस्य ब्राह्मणस्य पञ्चमे काण्डे राजसूययज्ञस्य विबरणं परिलक्ष्यते।

अग्निचयणम् अस्य ब्राह्मणस्य ६-१० काण्डेषु विराजितम्। शतपथब्राह्मणस्य एकादशकाण्डे विस्तृतभावेन पञ्चमहायज्ञस्य वर्णना कृता।

शतपथब्राह्मणस्य त्रयोदशकान्डे अश्वमेधयज्ञस्य, नरमेधयज्ञस्य, सर्वमेधयज्ञस्य, पितृमेधयज्ञस्य, इत्यादीनां यज्ञानां विवरणमस्ति।

अपि च अस्मिन् ब्राह्मणे अग्निबिद्या, पुरुरवोवर्शी-आख्यानम्, शकुन्तलोपाख्यानम्, बाङ्मनसाख्यानम्, वानीसोमाख्याणम् वा सोमहरणाख्यानम्, बशिष्टविश्वामित्राख्यानम् मनुमत्स्यकथा इत्यादीनां विबरणं समुपलभ्यन्ते।

(xv) गोपथब्राह्मणम् – अथर्ववेदस्य एकमात्रं ब्राह्मणं गोपथब्राह्मणम्। अस्य ब्राह्मणस्य आदिप्रवर्तक: ड: राजन्द्रलाल-मित्र, इति महोदय:। गोपथब्राह्मणस्य रचयितारूपेण ऋषि-गोपथस्य नाम प्राप्यते। गोपथब्राह्मणे ११ अध्याया: उपलभ्यन्ते। अस्मिन् ब्राह्मणे २५८ कान्डिका: प्राप्यन्ते। पूर्वगोपथब्राह्मणस्य प्रथमे प्रपाठके ओंकारस्य गायत्र्याश्च महिमा सम्यग्रूपेण वर्णिता।

teachinns Text with Technology

Previous Years Question

December - 2012

१. अथर्ववेदस्य ब्राह्मणम् विद्यते –

(क) शतपथब्राह्मणम्

(ख) गोपथब्राह्मणम्

(ग) ताण्ड्ययब्राह्मणम्

(घ) ऐतरेयब्राह्मणम्

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	१२	ख	1.4.4

teachinns
Text with Technology

December - 2013

१. गोपथब्राह्मणं केन वेदेन सम्बद्धमस्ति ?

(क) ऋग्वेदेन

(ख) सामवेदेन

(ग) अथर्ववेदेन

(घ) यजुर्वेदेन

२. पुरुरवा-उर्वशीमाश्रित्य आख्यानं कस्मिन् ब्राह्मणग्रन्थे उपलभ्यते ?

(क) ऐतरेयब्राह्मणे

(ख) जैमिनीयब्राह्मणे

(ग) तैत्तिरीयब्राह्मणे

(घ) शतपथब्राह्मणे

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	७	ग	1.4.4
२	२	घ	1.4.5

teachinns
Text with Technology

December - 2014

१. छान्दोग्याब्राह्मणम् केन सम्बद्धम्?

(क) ऋग्वेदेन

(ख) यजुर्वेदेन

(ग) सामवेदेन

(घ) अथर्ववेदेन

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	५	ग	1.4.4

teachinns
Text with Technology

SET-2014

१. 'देवताध्यायब्राह्मणम्' सम्बन्धयुक्तं भवति

(क) ऋग्वेदेन

(ख) सामवेदेन

(ग) यजुर्वेदेन

(घ) अथर्ववेदेन

२. 'सांमनस्यसूक्तम्' सम्बन्धयुक्तं भवति

(क) ऋग्वेदेन

(ख) सामवेदेन

(ग) यजुर्वेदेन

(घ) अथर्ववेदेन

३. मैत्रायणीसंहिता केन वेदेन सह सम्बद्धा वर्तते ?

(क) सामवेदेन

(ख) अथर्ववेदेन

(ग) शुक्लयजुर्वेदेन

(घ) कृष्णयजुर्वेदेन

४. वंशब्राह्मणम् केन वेदेन सम्बद्धम् ?

(क) ऋग्वेदेन

(ख) सामवेदेन

(ग) शुक्लयजुर्वेदेन

(घ) अथर्ववेदेन

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	१०	ख	1.4.4
२	१४	घ	1.4.4
३	१	अग	1.4.3
४	६	ख	1.4.4

teachinns
Text with Technology

June - 2016

१. 'षड्विंशब्राह्मणम्' इति ग्रन्थः केन वेदेन सह सम्बद्धमस्ति ?

(क) ऋग्वेदेन

(ख) यजुर्वेदेन

(ग) अथर्ववेदेन

(घ) सामवेदेन

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	६	घ	1.4.3

teachinns
Text with Technology

SUB UNIT-5:

आरण्यकसाहित्यम्

.....

1.5.1.

वेदस्य तृतीयभाग: तथा ब्राह्मणभागस्य परिशिष्टभूतानि सन्ति आरण्यकानि। कर्मण: ज्ञानस्य आध्यात्मिक-आलोचना यस्मिन् ब्राह्मणभागे बिद्यते तदेव आरण्यकम्। सयणाचार्यानुसारेण अरण्ये पाठ्यत्वेन अस्य ग्रन्थस्य आरण्यकम् इति सार्थकं नाम वर्तते। तथाहि उच्यते —

''अरण्याध्ययनादेतद् आरण्यमितीर्यते।

अरण्ये तदधीयीतेत्येवं वाक्यं प्रवक्षते।।''

आरण्यकम् इति परिभाषा शतपथब्राह्मणस्य वृहदारण्यके प्राप्यते। आरण्यके रहस्यविद्या बर्णिता अस्ति। आरण्यकस्य विषया: सन्ति — अध्यात्मविद्या, आत्मतत्त्वम्, ब्रह्मतत्त्वम्, सृष्टिरहस्यञ्चेति, आरण्यकग्रन्थानां महत्वं प्रतिपादतया महाभारतकारेण कृष्णद्वैपायण-वेदव्यासेन उक्तं यत् –

''आरण्यकं च वेदेभ्य: औषधिभ्योऽमृतं यथा।''

अर्थात् येन प्रकारेण औषधिभ्योऽमृतं गृहीतम्, तेनैव प्रकारेण वेदेभ्य: आरण्यकग्रन्था: संगृहीता: भवन्ति।

अस्माकं समाजे ये चत्वार: आश्रमा: परिलक्षिता: भवन्ति, तेषु बाणप्रस्थेन सह आरण्यकस्य सम्पर्कं विराजते। बाणप्रस्थ-आश्रमस्य पूर्वनाम-वैखानसम्।

आरण्यकस्य मूख्यविषयौ वर्तेते प्राणबिद्या प्रतीकोपासना च। आरण्यकग्रन्थेषु प्राणविद्याया: एव महत्त्वम् अधिकं दरीदृश्यते। तैत्तिरीयारण्यके ऐतरेयारण्यके चापि प्राणविद्या विशेषरुपेण वर्णिता वर्तते। आरण्यकग्रन्थेषु प्राणानां यत्र तत्र ऋषिरुपता वर्णिताऽस्ति। ध्यानाय च प्राणानां अत्र विभिन्ननां गुणानां अपि वर्णनं कृतमस्ति।

ऐतरेयारण्यके अभिहितम् अस्ति यत् प्राणेनैवातुरिक्षस्य वायोश्च सृष्टिरभूत्। प्राण: पिता वर्तते। अन्तरिक्षवायु तस्य सन्तती वर्तेते। यथा कृतज्ञ: पुत्र: स्वकीयेन सत्ककर्मणा पितरं प्रीणयति। तथैवान्तरिक्षवास्वपि प्राणं सेवेत। वायु: शोभनेन गन्धेन प्राणं प्रीणयाति।

सर्वेषां आरण्यकानां नामानि अधस्तात् सारण्या प्रस्तुयते

वेद:/संहिता	आरण्यकानि
ऋग्वेद:	ऐतरेयारण्यकम्, शाङ्खायणारन्यकम्, बाष्कलारण्यकम्
सामवेद:	जैमिनीय, छान्दोग्य, तवल्कार
शुल्क-यजुर्वेद:	वृहदारण्यकम्
कृष्णयजुर्वेद:	तैत्तिरीयारण्यकम्, मैत्रायणी-आरण्यकम्
अथर्ववेद:	नास्ति

1.5.2. गुरुत्वपूर्णानां आरण्यकानां परिचयसामान्यं अत्र उपस्थाप्यते

(i) ऐतरेयारण्यकम् - आरण्यकमिदं ऐतरेयब्राह्मणस्य परिशिष्ठांश:। सायणभाषेण सह ऐतरेयारण्यकस्य आदिप्रवशशक: भवति सत्यव्रत-सामश्रमी (१८७६)। ऐतरेयाण्यकस्य उपरि षड्गुरुशिष्यस्य 'मोक्षप्रदा' टीका अन्यतमा। ऐतरेयारण्यकस्य पञ्च भागा: विरजान्ते। अस्य आरण्यकस्य विभागा: 'आरण्यकम्' नाम्ना परिचीयते।

ऐतरेय आरण्यकम्	अध्याय-संख्या	विषयवस्तुन:
प्रथमे आरण्यके	पञ्च	महाव्रतस्य वर्णनम्।
द्वितीये आरण्यक	सप्त	उक्थ-प्राण-विद्या-पुरुषाणां वर्णनम् ऐतरेयोपनिषद्
तृतीय-आरण्यके	द्वे	संहितापाठ:, पदपाठ:, क्रमपाठ: तथा च स्वरव्यञ्जनयो: विश्लेषणम् ।
चतुर्थ-आरण्यके	एकम्	नव महानाम्नी-ऋचां तथा च नव पुरीष-पदानां संग्रहनम्
पञ्चमेऽआरण्यके	त्रीणि	निष्कैवल्यशास्त्रस्य वर्णनम्

ऐतरेयारण्यकस्य महत्त्वपूर्णानि तथ्यानि।

(i) ऐतरेयब्राह्मणे यस्य महाव्रतस्य वर्णनमस्ति तद् गवामयणस्य अंशविशेष:।

(ii) अस्य आरण्यकस्य प्रथमे तथा पञ्चमे आरण्यके कर्मकाण्डस्य आलोचना परिलक्ष्यते।

(iii) अस्मिन् आरण्यके ज्ञानकाण्डस्य आलोचना द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-आरण्यकेषु वर्णिता।

(iv) अस्य आरण्यकस्य प्रथम-द्वितीय-तृतीय आरण्यकानि मूलांशविशेष:।

(v) ऐतरेयारण्यकस्य मूलांशस्य प्रणेता ऐतरेय:।

(vi) तृतीय-आरण्यकस्य अपरं नाम संहितोपनिषद्।

(vii) तृतीय-आरण्यकं निरुक्त-प्रातिशाख्ययो: प्राचीनमस्ति।

(viii) ऐतरेरण्यकस्य क्षुद्रतमं आरण्यकं चतुर्थ-आरण्यकम्

(ix) चतुर्थारण्यकस्य प्रणेता आश्वलायन:

1.5.3. शाङ्खायनारन्यकम् –

शाङ्खायणारण्यकं शाङ्खायणब्राह्मणस्य परिशिष्टांश:। शाङ्खायन-आरण्यकस्य द्रष्टा ऋषि: शाङ्खायण:। शाङ्खायणस्य गुरु भवति कहोल-कौषीतकि:। अस्य आरण्यकस्य अपरं नाम - 'कौषीतकि-आरण्यकम्'। आरण्यमिदं पञ्चदश अध्यायेषु बिभक्तम्। अस्मिन् आरण्यके १३७ खन्डा: विराजन्ते। तृतीयाध्यायाद् आरभ्य षष्ठाध्यायं यावदस्य कौषीतकि-उपनिषद् इति संज्ञाऽस्ति।

इदानीं अस्य आरण्यकस्य आध्यानां विषयबस्तु क्रमानुसारेण अधस्तात् सारण्या प्रदीयते –

अध्याय:	विषयबस्तु/न:
प्रथमद्वितीयौ	महाव्रतस्य वर्णनामस्ति
तृतीयत: षष्ठपर्यन्तम्	कौषीतकि-उपनिषद् नाम्ना अभिधीयते
नवमेऽध्याये	प्राणस्य श्रेष्ठताया: वर्णनम्
दशमेऽध्याये	आध्यात्मिक अग्निहोत्रस्य वर्णनम्
एकादशेऽध्याये	स्वप्नफलस्य वर्णनम्
द्वादशेऽध्याये	विल्वफलेन मनि-निर्माणस्य प्रक्रियाया: कालस्य स्वरूपस्य च वर्णनम् अस्ति।
त्रयोदश-चतुर्दशअध्याये	आचार्यस्य वंश्यवर्णनम् अस्ति।

अस्य आरण्यकस्य कानिचित् गुरुत्वपूर्णानि तथ्यानि

(i) अस्मिन आरण्यके आह्वनीय-अग्निकुन्डेन सह प्राणवायो: तुलना क्रियते।

(ii) गार्हपत्य-अग्निकुन्डेन सह अपानवायो: तुलना क्रियते।

(iii) अग्निहोत्रस्य उपकरणेषु समित् वाक्येन सह तुलनीयम्

(iv) अग्निहोत्रस्य उपकरणेषु आहुति: सत्येन सह तुलनीया।

तैत्तिरीयारण्यकम् :

कृष्णयजुर्वेदस्य अन्यतमम् आरन्यकम् तैत्तिरीयारन्यकम्। आरण्यकमिदं तैत्तिरीयब्राह्मणस्य परिशिष्टांश: अस्य आरण्यकस्य आदिप्रकाशक: 'राजेन्द्रलाल-मिश्र' इति महोदय: (१८७२)। तैत्तिरीयारण्यके दश प्रपाठका: विद्यन्ते। अस्य प्रपाठका: 'अरणम्' नाम्ना परिचीयन्ते। अस्य आरण्यकस्य दश अरणानि यथाक्रमेन प्रदीयन्ते – भद्रम्, सहरै, चिति, यज्यते, देववै, परे, शिक्षा, ब्रह्मबिद्या, भृगु:, नारायणीश्च। तैत्तिरीयारण्यकस्य १७० अनुवाका विद्यन्ते। अस्मिन् आरण्यके उक्त: सर्वदर्शक: ऋषि: कश्यप:। अस्य आरण्यकस्य विषयवस्तु अधस्तात् प्रस्तुयते —

प्रपाठका:	विषयवस्तुन:
प्रथमे प्रपाठके	अग्ने: उपासना, तदर्थम् इष्टिका चयनं च अस्ति।
द्वितीये प्रपाठके	स्वाध्यायस्य पञ्चमहायज्ञानां च वर्णनम् अस्ति
तृतीये प्रपाठके	प्रवर्ग्योपयोगिनां यन्त्राणां संग्रहो वर्तते अपि च अभिचार मन्त्रानां संग्रहो वर्तते।
पञ्चमे प्रपाठके	यज्ञीयसंकेतानां उपलाब्धि: भवति
षष्ठे प्रपाठके	पितृमेध-विषयकानां संग्रहो वर्तते।
सप्तम-अष्टम्-नवम-प्रपाठके	तैत्तिरीयोपनिषद् अस्ति
दशमे प्रपाठकेषु	नावायणीयोपनिषदस्ति

तैत्तिरीयारण्यकस्य कानिचित् गुरुत्वपूर्णानि तथ्यानि –

(i) अस्मिन् आरण्यके श्रमणम् इति शव्दस्य प्रयोग: परिलक्ष्यते।

(ii) यज्ञोपवीतस्य प्रथमोल्लेख: तैत्तिरीयारण्यके प्राप्यते।

(iii) तैत्तिरीयारण्यके अपां चत्वारि रूपानि प्राप्यन्ते। तानि भवन्ति मेघो विद्युत स्तनयितुवृष्टि:।

(iv) अस्मिन् आरण्यके सहस्रारयुक्तस्य रथस्य वर्णनम् अस्ति तथाहि उच्यते –

''रथे सहस्रबन्धुरं पुरश्चक्र सहस्राश्वम्।''

(v) वृहदारण्यकम् - शुक्लयजर्वेदस्य अन्यतमम् आरण्यकम् वृहदारण्यकम् शतपथब्राह्मणस्य परिशिष्टांशो भवति वृहदारण्यकम्। आरण्यकमिदं १८८१ ईशवीयाब्दे प्रकाशितम्। अस्य आरण्यमस्य प्रथमे अध्याये अश्वमेध-यज्ञस्य रहस्यम् अस्ति।

(vi) छान्दोग्य-आरण्यकम् - सामवेदस्य अन्यतमम् आरण्यकम् छान्दोग्य-आरण्यकम्। आरण्यकमिदं ताण्ड्यब्राह्मनेन सह सम्वन्धयुक्तम्। अस्य आरण्यकस्य आदि-प्रकाशक: सत्यव्रत-सामश्रमी (१८७८)

teachinns Text with Technology

Previous Years Question

December - 2012

१. अथर्ववेदस्य ब्राह्मणम् विद्यते –

(क) शतपथब्राह्मणम्

(ख) गोपथब्राह्मणम्

(ग) ताड्यबब्राह्मणम्

(घ) ऐतरेयब्राह्मणम्

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	१२	ख	1.4.4

teachinns
Text with Technology

December - 2013

१. गोपथब्राह्मणं केन वेदेन सम्बद्धमस्ति ?

(क) ऋग्वेदेन

(ख) सामवेदेन

(ग) अथर्ववेदेन

(घ) यजुर्वेदेन

२. पुरुरवा-उर्वशीमाश्रित्य आख्यानं कस्मिन् ब्राह्मणग्रन्थे उपलभ्यते ?

(क) ऐतरेयब्राह्मणे

(ख) जैमिनीयब्राह्मणे

(ग) तैत्तिरीयब्राह्मणे

(घ) शतपथब्राह्मणे

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	७	ग	1.4.4
२	२	घ	1.4.5

teachinns
Text with Technology

December - 2014

१. छान्दोग्याब्राह्मणम् केन सम्बद्धम्?

(क) ऋग्वेदेन

(ख) यजुर्वेदेन

(ग) सामवेदेन

(घ) अथर्ववेदेन

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	५	ग	1.4.4

teachinns
Text with Technology

SET-2014

१. 'देवताध्यायब्राह्मणम्' सम्बन्धयुक्तं भवति

(क) ऋग्वेदेन

(ख) सामवेदेन

(ग) यजुर्वेदेन

(घ) अथर्ववेदेन

२. 'सांमनस्यसूक्तम्' सम्बन्धयुक्तं भवति

(क) ऋग्वेदेन

(ख) सामवेदेन

(ग) यजुर्वेदेन

(घ) अथर्ववेदेन

३. मैत्रायणीसंहिता केन वेदेन सह सम्बद्धा वर्तते ?

(क) सामवेदेन

(ख) अथर्ववेदेन

(घ) शुक्लयजुर्वेदेन

(घ) कृष्णयजुर्वेदेन

४. वंशब्राह्मणम् केन वेदेन सम्बद्धम् ?

(क) ऋग्वेदेन

(ख) सामवेदेन

(ग) शुक्लयजुर्वेदेन

(घ) अथर्ववेदेन

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	१०	ख	1.4.4
२	१४	घ	1.4.4
३	१	अग	1.4.3
४	६	ख	1.4.4

teachinns
Text with Technology

June - 2016

१. 'षड्विंशब्राह्मणम्' इति ग्रन्थः केन वेदेन सह सम्बद्धमस्ति ?

(क) ऋग्वेदेन

(ख) यजुर्वेदेन

(ग) अथर्ववेदेन

(घ) सामवेदेन

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	६	घ	1.4.3

teachinns
Text with Technology

SUB UNIT – 6:

वेदाङ्गम्

……...

साधारणत: वेदस्य अङ्गं वेदाङ्गम्। यथा विभिन्नै: अङ्गप्रत्यङ्गै: अस्माकं शरीरस्य परिपूर्णता जायते तथा च वेदाङ्गै: वेदस्य परिपूर्णता जायते। वेदार्थज्ञानाय येषां शास्त्राणां अवश्यकता भवति तान्येव शास्त्राणि वेदाङ्गानि। अर्थात् वेदं सम्यग्रुपेण बोधनार्थं वेदाङ्गानां प्रयोजनीयता अनुभूयते पदे पदे।

1.6.1. वेदाङ्गानां प्रकारभेद:

वेदाङ्गं षट्विधम्। तथाहि उच्यते मुन्डोकोपनिषादि –

''शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो जोतिषम्।''1/1/5

अपि च पाणिनीयशिक्षायाम् उक्तम् –

छन्द: पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पाठ्यते
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते।
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्
तस्मात् साङ्गमधीतैव ब्रह्मलोके महीयते।। (41-42)

पाद: — छन्द:
हस्त: — कल्पम्
चक्षु: — ज्योतिषम्
क्षेत्रम् — निरुक्तम्
घ्राणम् — नासिका
मुखम् — व्याकरणम्

अतएव महाभाष्यकारेण महर्षिणा पतञ्जलिनापि उक्तं स्वकीये महाभाष्ये पस्पसाह्निके –

'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्म: साङ्गो वेदो ध्येयो ज्ञेयश्च।'

1.6.2.

(i) शिक्षाशास्त्रम् – वेदाङ्गेषु प्रथमवेदाङ्गं शिक्षा। येन शास्त्रेण वेदमन्त्राणां शुद्धोच्चारणे सारल्यं साहाय्यं च भवति तत् शास्त्रं शिक्षेति कथ्यते। अर्थात् यस्मिन् ग्रन्थे ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतानां उच्चारणरीति: उदात्त-अनुदात्त-स्वरितानां स्वरवैचित्रम्, अक्षरस्य मात्रा प्रभृतय: विषया: उल्लिखिता:, तदेव शिक्षाशास्त्रम्। तथाहि उच्यते ऋग्वेदभाष्यभूमिकायाम्

''स्वरवर्णाद्युच्चारण प्रकारो यत्र शिक्षते उपदिशते सा शिक्षा।''

तैत्तिरीयोपनिषदि शिक्षाया: षड़ाङ्गानि उपलभ्यन्ते –

''वर्ण:स्वर: मात्रा वलम् साम: सन्तान: इत्युक्त:'' (1/2)

अत्र वर्णः अकारादिः स्वरस्तु उदात्तादिः,मात्रा ह्रस्वादिकाः, बलमुच्चारणस्थानं ताल्वादिकम्, साम निषादादिः, सन्तानो निकर्षनादिः।

सवेषु वेदेषु भिन्नाः भिन्नाः शिक्षाग्रन्थाः प्राप्यन्ते –

ऋग्वेदस्य शिक्षाग्रन्थाः – पाणिनीयशिक्षा, शौनकीयशिक्षा, वाशिष्टशिक्षा।

सामवेदस्य शिक्षाग्रन्थाः - नारदशिक्षा, गौतममशिक्षा, लोमशीशिक्षा,

कृष्णयजुर्वेदस्य शिक्षाग्रन्थाः - भारद्वाजशिक्षा वा संहिताशिक्षा, व्यासशिक्षा, माण्डव्यशिक्षा,

शुक्लयजुर्वेदस्य –याज्ञवल्क्यशिक्षा,

अथर्ववेदस्य – माण्डवीशिक्षा, अथर्ववेदशिक्षा।

शिक्षाशास्त्रस्य प्राचीनतमरूपेण प्रातिशास्यग्रन्थाः उल्लेखयोग्याः, प्रातिशास्यां व्याकरणग्रन्थः न भवति तथापि तस्मात् प्रातिशाख्यात् संस्कृतव्याकरणं जातम्। प्रातिशास्ये वर्णस्य उच्चारणं स्वरस्य प्रयोगः, सन्धिः, ह्रस्वदीर्घौ, लोपागमप्रभृतीनां आलोचना परिलक्ष्यते।

प्रातिशाख्यग्रन्थाः

ऋग्वेदस्य – ऋक्प्रातिशाख्यम्

सामवेदस्य – ऋक्तन्त्रम्, सामतन्त्रम्, अक्षरतन्त्रम्, पञ्चविधसूत्रम्

कृष्णयजुर्वेदस्य – वाजसनेयी-प्रातिशाख्याम्

अथर्ववेदस्य – शौनकीय प्रातिशाख्यम्, चतुराध्यायिका।

1.6.3.

(ii) कल्पशास्त्रम् – यस्मिन् ग्रन्थे यागयज्ञः कल्पितः तथा च समर्थितः तदेव कल्पशास्त्रम् नाम्ना अभिधीयते। तथाहि उच्यते –

''कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगोऽत्र इति व्युतपतेः।''

विष्णुमित्रेणापि उक्तम् –

''कल्पो वेदविहितानां कर्मानामानुपूर्व्येण कल्पनाशास्त्रम्।''

कल्पसूत्रस्य पञ्चविधाः अर्थाःप्राप्यन्ते - विधिः, निमयः, न्यायः, कर्म, आदेशः च।

कल्पशास्त्रस्य विभागाः कल्पशास्त्रं चतुविधम् –

(i) श्रौतसूत्राणि (ii) धर्मसूत्राणि (iii) गृह्यसूत्राणि (iv) शुल्वसूत्राणि

(i) श्रौतसूत्रम् – यस्मिन् सूत्रे वैदिकयागयज्ञादेः विधानं संक्षिप्तरुपेण सूत्राकारेण च लिपिवद्धमस्ति तदेव श्रौतसूत्रम् तत्र षोड़श-यज्ञानां विधिनियमः उल्लिखितोऽस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे दर्शपूर्णमासौ, अग्निहोत्रम्, पशुयागः, सोमयागश्च एवं अनेकाः यागाः वर्णिताः सन्ति। अर्थात् ब्राह्मण-ग्रन्थेषु वर्णितानां श्रौताग्नियज्ञानां क्रमवद्धवर्णनं श्रौतसूत्रेषु एव उपलभ्यते। इदानीं सर्वेषां श्रौतसूत्रानां नामानि अधस्तात् प्रस्तुयन्ते –

ऋग्वेदस्य – आश्वलायणश्रौतसूत्रम्, शाङ्खायनम्, परशुरामश्रौतसूत्रम्

सामवेदस्य – आर्षेयकल्पम् वा मशकम्, खादिरम्, जैमिनीयम्, लाट्यायनम्, द्राह्यायनम्

कृष्णयजुर्वेदस्य - बौधायनम्, आपस्तम्भम्, हिरण्यकेशी वा सत्याषाढश्रौतसूत्रम्, मानवश्रौतसूत्रम्, वैखानसम् , भारद्वाजम्

शुक्लयजुर्वेदस्य – कात्यायनश्रौतसूत्रम् वा पारस्परश्रौतसूत्रम्

अथर्ववेदस्य – वैतानश्रौतसूत्रम्

श्रौतसूत्रस्यय कानिचित् गुरुत्वपूर्णानि तथ्यानि

(i) आश्वलायणश्रौतसूत्रस्य रचयिता आश्वलायन: ऋषि:

(ii) आश्वलायनस्य शिष्य: शौनकऋषि:।

(iii) आश्वलायनश्रौतसूत्रे 12 अध्याय: सन्ति।

(iv) आश्वलायनश्रौतसूत्रस्य विषयवस्तु ऐतरेयब्राह्मणात् संगृहीतम्।

(v) शाङ्खायन श्रौतसूत्रे 18 अध्याया: सन्ति।

(vi) आर्षेयकल्पस्य प्रणेता मशकऋषि:।

(vii) सामवेदस्य प्राचीनतमं श्रौतसूत्रम् आर्षेयकल्पश्रौतसूत्रम्।

(viii) जैमिनीयश्रौतसूत्रे 26 कान्डिका: विराजन्ते।

(ix) मानवश्रौतसूत्रे 5 अध्याया: सन्ति।

(ii) धर्मसूत्रम्- यस्मिन् ग्रन्थे गार्हस्थजीवनस्य धर्मानुष्ठानम्, गर्भाधानादि षोड़शसंस्कारम् प्रभृतय: विषया: प्रतिपादिता: तदेव धर्मशास्त्रम्। धर्मीयसंस्कार: अस्य प्रधानविषय:। चतुराश्रमविषयकवर्णना अस्मिन् ग्रन्थे प्राप्यते। धर्मसूत्राणां नामानि –

ऋग्वेदस्य — वशिष्टधर्मसूत्रम्

सामवेदस्य — गौतमधर्मसूत्रम्

कृष्णयजुर्वेदस्य — बौधायनम्, आपस्तम्भ, हिरण्यकेशी, मानवधर्मसूत्रम्, वैखानसधर्मसूत्रम्

शुक्लयजुर्वेदस्य — विष्णुधर्मसूत्रम्, हारीतधर्मसूत्रम्, शङ्ख-धर्मसूत्रम्

अथर्ववेदस्य — पठिनसीधर्मसूत्रम्

धर्मसूत्रस्य कानिचित् गुरुत्वपूर्णानि तथ्यानि —

(a) वशिष्टधर्मसूत्रे 30 अध्याया: विद्यन्ते।

(b) गौतमधर्मसूत्रं प्रश्नेन विभक्तम्

(c) 'बुधवासर' इति शव्दस्य प्रयोग वैखानसधर्मसूत्रे उपलभ्यते।

(d) वैखानसधर्मसूत्रस्य आङ्गलानुवादक: 'ड. केलेन्ड' महोदय:

(e) हिरण्यकेशीधर्मसूत्रे द्वौ अध्यायौ स्त:।

(iii) शुल्वसूत्रम् – मापक्रियाया: सामान्यं नाम शुल्वसूत्रम् अस्ति। अस्य प्रतिपाद्यविषय: ज्यामितिकपरिमाप:। अत: मापविषयकं वेदीनिर्माण प्रकारवोधकं शुल्वसूत्रम् इति बोध्यव्य:। केवलं यजुर्वेदस्य शुल्वसूत्राणि प्राप्यन्ते —

कृष्णयजुर्वेदस्य — बौधायन, आपस्तम्भ, बाधुल, हिरण्यकेशी काठक:, मानव:, वराह:, प्रभृतय:

शुक्लयजुर्वेदस्य — कात्यायनशुल्वसूत्रम्।

शुल्वसूत्रस्य गुरुत्वपूर्णानि तथ्यानि –

(i) 'शुल्व' इति शव्दस्य अर्थः 'रज्जु'।

(ii) शुल्वसूत्रमिदं पिथागोराससूत्रसम्बलितम्।

(iii) कात्यायनशुल्वसूत्रस्य द्वौ भागौ स्तः।

(iv) वृहत्तमः शुल्वसूस्य नाम बौधायनशुल्वसूत्रम् (अपि च प्राचीनतमम्)।

(v) बौधायनशुल्वसूत्रे 525 सूत्राणि विराजन्ते।

(vi) मानवशुल्वसूत्रे 'सुवर्णचिति' इति वेदी प्रप्यते।

(vii) आपस्तम्भीय-शुल्वसूत्रं गोभिलेन विरचितम्।

गृह्यसूत्रम् - यस्मिन् सूत्रे गार्हस्थजीवनस्य धर्मानुष्ठानम्। गर्भाधानादिषोड़शसंस्कारं प्रभृतयः विषयाः प्रतिपादिताः तदेव गृह्यसूत्रम् गृह्यसूत्रेषु त्रैवर्निकैः ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यैः अवश्यानुष्टेयानाम् अनुष्ठानानां यागानां वा विस्तृतं वर्णनं समुपलभ्यते अस्मिन् गृह्यसूत्रे पितृयज्ञः, पार्वणयज्ञ, अष्टकायज्ञः, श्रावणीयज्ञ, आश्वयुजीयज्ञः, आग्राहायनीयज्ञः, चैत्रीयज्ञश्च तेषां नामानि उल्लिखितानि। एतेभ्यः सप्तेभ्योः व्यतिरिक्तानां देवज्ञ-भूतयज्ञ-पितृयज्ञ-मनुष्यज्ञानां पञ्चानां वर्णनं समुपलभ्यते गृह्यसूत्रेषु। सर्वेषां गृह्यसूत्राणां नामानि दीयन्ते —

ऋग्वेदस्य — आश्वलायनम्, शाङ्खायनम्

सामवेदस्य — गोभिलः, खादिरः, जैमिनीयः, गौतमः

कृष्णयजुर्वेदस्य — बौधायनः, बाधुलः, भारद्वाजः, आपस्तम्भः, सत्याषाड़ वा हिरण्यकेशी, वैखानसः, काठकः, मानवः, वराहः, लौगाक्षिः।

शुक्लयजुर्वेदस्य — पारस्परगृह्यसूत्रम्

अथर्ववेदस्य — कौशिकगृह्यसूत्रम्

गृह्यसूत्रस्य गुरुत्वपूर्णानि तथ्यानि —

(i) पञ्चमहायज्ञानां वर्णना अस्मिन् गृह्यसूत्रे प्राप्यते।

(ii) ऋग्वेदस्य कारिकावद्धं गृह्यसूत्रं भवति आश्वलायनम्।

(iii) आश्वलायन-गृह्यसूत्रस्य अध्यायसंख्या 4

(iv) जैमिनीय गृह्यसूत्रे द्वौ खण्डौ स्तः

(v) बाधुलगृह्यसूत्रस्य अपरं नाम अग्निवेश्यगृह्यसूत्रम्

(vi) कौषीतकि-गृह्यसूत्रस्य प्रणेता शाम्भव्यः।

1.6.4.

(iii) व्याकरणम्

वेदाङ्गेषु व्याकरणम् अन्यतमम्। व्याकरणं वेदपुरुषस्य मुखरुपेण कल्पितमस्ति। वेदस्य सम्यग्ज्ञानाय व्याकरणम् अपरिहार्यम्। व्याकरणस्य व्युतपत्तिः भवति –

''व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेन इति व्याकरणम्।''

पतञ्जलिना व्याकरणस्य मुख्यानि प्रयोजनानि उक्तानि –

''रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्।''

व्याकरणस्य आदिप्रवक्ता ब्रह्मा। अधुनाप्राप्तेषु व्याकरणेषु पाणिनेः 'अष्टाध्यायी' अन्यतम्। पाणिनिः अस्मिन् ग्रन्थे दशजनानां वैयाकरणानां नामानि उवाच। पाणिनिः स्वकीयेन शब्दानुशासनेन लौकिक-संस्कृतभाषां व्यवस्थापयामास। इत्थम् शब्दानुशासनम् अष्टाध्यायी वा व्याकरणवेदाङ्गस्य प्रतिनिधिग्रन्थः अस्ति अस्य पाणिनिव्याकरणस्य सम्प्रदायद्वयम् उपलभ्यते। प्राचीनव्याकरणं नव्यव्याकरणञ्च। पूर्वाचार्याणां अयं ज्ञाननिक्षेपः सम्प्रतिः भारतीयानां किमुत बुद्धिजीविनां मानवमात्रणाम् अमूल्यो निधिः। एतेनैव भारतीयाः गौरवधुरंसगर्वमुद्वहन्ति। आधुनिकाः विद्वांसः प्रधानरूपेण व्याकरणशास्त्रप्रवर्तकान् अष्टावेव मन्यन्ते —

''इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः।
पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्तष्टौ च शाब्दिकाः।''

1.6.5.

(iv) निरुक्तम् – निरुक्तं वेदपुरुषस्य श्रोत्ररुपेण कल्पितम्, निरुक्तं नाम वैदिकशब्दाभिधानम्। निरुक्तं निरुपयन् सायणाचार्यः ऋग्वेदभाष्यभूमिकायामाह —

''अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्।''

निरुक्तस्य रचनाकाररूपेण यास्कस्य नामोल्लेखः अस्ति। यास्कप्रणीते निरुक्ते चतुर्दश अध्यायाः सन्ति। परन्तु दुर्गसिंहनये निरुक्ते द्वादश अध्यायाः विराजन्ते। तस्मात् निरुक्तम् 'द्वादशध्यायी' रुपेण परिचितम्। यास्केन प्रणीतस्य निरुक्तस्य त्रिविधं विभागं वर्तते। तानि भवन्ति - नैघण्डककाण्डम्, नैगमकान्डम् दैवतकान्डम् च। यास्कस्य निरुक्ते चत्वारि पदजातानि प्राप्यन्ते। तथाहि उच्यते –

''चत्वारि पदजातानि नामख्यते चोपसर्गनिलाताश्च।''

अपि च अत्र षट् भावविकाराः विद्यन्ते —

''जायतेऽस्ति विपरिणमते बर्धतेऽपक्षीयते विनश्यते।''

निरुक्तस्य सप्तेमे अध्याये तिस्रः देवाः उल्लिखिताः –

''तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः अग्निः पृथ्वीस्थानो
वायुर्वेन्द्रोवान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः।''

1.6.6.

(v) छन्दशास्त्रम्: वेदाङ्गेषु छन्दशास्त्रम् अन्यतमम्। वेदा: छन्दवद्धा: सन्ति। अत: तेषां उच्चारणज्ञानाय छन्दोज्ञानमावश्यकमस्ति। अत्र एव वेदमन्त्रानां शुद्धोच्चारणं दृष्ट्या छन्दसां वेदाङ्गता सुस्पष्टमेवास्ति। छन्द: वेदपुरुषस्य पादरुपेण कल्पिता। छन्द: इति शव्द: 'छद्', धातो: आयाति। यस्यार्थ: आच्छादनम्। अर्थात् येन पापम् आच्छादितं तदेव छन्दशास्त्रम्। छन्दशास्त्रं मूलत: द्विविधम् वैदिकछन्द: लौकिकछन्दश्चेति। वैदिकछन्दस: प्राचीनतम: ग्रन्थ: पिङ्गालाचार्यस्य 'छन्दसूत्रम्'। छन्दसूत्रे ४ अध्याया: विराजन्ते। वैदिकछन्द: प्रधानत: सप्तविधा —

''गायत्र्युष्णिगनुष्टप् च वृहतीपङ्क्तिरेव च।
छन्दोऽथ त्रिष्टुब्जगती वैदिका: सप्तसंख्यका:।।''

छन्दस:	अक्षराणि	देवता:	वर्णानि
गायत्री	24	अग्नि:	श्वेतवर्णम्
उष्णिक्	28	सविता	सारङ्गम्
अनुष्टुप्	32	सोम:	पिशङ्गम्
वृहती	36	वृहस्पति:	कृष्णम्
पङ्क्ति:	40	वसुगण:	अरुणवर्णम्
त्रिष्टुप्	44	इन्द्र:	लोहित:
जगती	48	विश्वदेवगण:	सुवर्णवत्

अन्येषां वृत्तानां नामानि अधस्तात् दीयन्ते –

अतिजगती (52), शक्वरी (56), अतिशक्वरी (60), अष्टि: (64), अत्यष्टि: (68), धृति: (72), अतिधृति: (76), कृति: (80), प्रकृति: (84), आकृति: (88), विकृति (92), संस्कृति: (96), अभिकृति: (100), उत्कृति: (104)।

1.6.7.

(vi) ज्योतिषशास्त्रम् – ज्योतिषशास्त्रं तु वेदस्य नेत्रस्थानीयमस्ति। तथाहि उच्यते पाणिनीयशिक्षायाम्

''ज्योतिषामयनं चक्षु:''

वैदिकक्रियाकान्डस्य कालनिर्धारणाय ज्योतिषवेदाङ्गस्य प्रयोजनमस्ति यज्ञानुष्टानाय वत्सर:, मास:, पक्ष:, वासर:, तिथि:, काल:, नक्षत्र:, राशिचक्र: प्रभृतय विषया: अस्य वेदाङ्गस्य प्रतिपाद्यविषय:। अपि च उच्यते –

''ज्योतिषां सूर्यादिग्रद्दाणां बोधकं शास्त्रम्।''

सवेषां वेदानां ज्योतिषग्रन्था: –

ऋग्वेदस्य – आर्चजोतिष:

यजुर्वेदस्य – याजुष ज्योतिष:

अथर्ववेदस्य – आथर्वण-ज्योतिष:

ज्योतिषशास्त्रस्य कानिचित् महत्त्वपूर्णानि तथ्यानि –

(i) आर्चज्योतिषस्य रचयिता लगधाचार्यः

(ii) आर्चज्योतिषस्य श्लोकसंख्याः 36

(iii) याजुष-ज्योतिषस्य प्रणेता लगधाचार्यः

(iv) याजुष-ज्योतिषस्य द्वौ भाष्यकारौ भवतः सोमाकरः सुधाकर-द्विवेदी च।

(v) सामवेदस्य ज्योतिषग्रन्थः न प्राप्यते।

teachinns Text with Technology

Previous Years Question

June - 2012

१. नैघन्टुक काण्डं वर्तते –

(क) निघण्टुग्रन्थे

(ख) शुल्वसूत्रे

(ग) छन्दः

(घ) निरुक्ते

२. वेदाङ्गषु छन्दः उपमीयते –

(क) पादत्वेन

(ख) हस्तत्वेन

(ग) घ्राणत्वेन

(घ) नेत्रत्वेन

३. अर्थप्रधानम् वर्तते –

(क) निरुक्तम्

(ख) छन्दः

(ग) शिक्षा

(घ) कल्पः

४. गायत्रीच्छन्दसि कियन्तो वर्णाः भवन्ति ?

(क) २०

(ख) २४

(ग) २८

(घ) ३२

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	५	घ	1.6.5
२	६	क	1.6.1
३	७	क	1.6.5
४	२०	ख	1.6.6

teachinns
Text with Technology

December - 2012

१. शिक्षाङ्गस्य विषया: कियन्त: उपदिष्टा:

(क) त्रय:

(ख) चत्वार:

(ग) पञ्च

(घ) षट्

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	१७	घ	1.6.2

teachinns
Text with Technology

December - 2013

१. माण्डूकी शिक्षा कस्य वेदस्य ?

(क) अथर्ववेदस्य

(ख) सामवेदस्य

(ग) यजुर्वेदस्य

(घ) ऋग्वेदस्य

२. वेदाङ्गेषु श्रोत्रत्वेन उपमीयते

(क) ज्योतिषम्

(ख) छन्द:शास्त्रम्

(ग) निरुक्तम्

(घ) शिक्षा

३. कल्पग्रन्थेषु गण्यते

(क) कात्यायणश्रौतसूत्रम्

(ख) उणादिसूत्रम्

(ग) जैमिनीयसूत्रम्

(घ) संख्यासूत्रम्

४. नारदीयशिक्षा केन वेदेन सम्बद्धा ?

(क) ऋग्वेदेन

(ख) यजुर्वेदेन

(ग) सामवेदेन

(घ) अथर्ववेदेन

५. वेदाङ्गेषु छन्द: उपधीयते –

(क) पादत्वेन

(ख) हस्तत्वेन

(ग) घ्रणत्वेन

(घ) नेत्रत्वन

६. उष्णिक् छन्दसि कियन्तो वर्णा भवन्ति ?

(क) २७

(ख) २८

(ग) ३२

(घ) २९

७. उष्णिक् छन्दसि कियन्तो वर्णा: भवन्ति ?

(क) २०

(ख) २४

ग) २८

(घ) ३२

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	९	क	1.6.2
२	१०	ग	1.6.1
३	१२	क	1.6.3
४	६	ग	1.6.2
५	८	घ	1.6.1
६	२१	ख	1.6.6
७	२१	ग	1.6.6

teachinns
Text with Technology

SET - 2013

१. 'द्राह्यायणश्रौतसूत्रम्' कस्य वेदस्य विद्यते ?

(क) अथर्ववेदस्य

(ख) कृष्णयजुर्वेदस्य

(ग) ऋग्वेदस्य

(घ) सामवेदस्य

२. 'बृहती' छन्दसि अक्षराणां संख्या विद्यते -

(क) ४८

(ख) २८

(ग) ३६

(घ) ३२

३. अथर्ववेदेन सम्बद्धा शिक्षा का वर्तते -

(क) लोमशी शिक्षा

(ख) माण्डूकीशिक्षा

(ग) गौतमीशिक्षा

(घ) केशवीशिक्षा

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	४	घ	1.6.3
२	११	ग	1.6.6
३	१६	ख	1.6.2

teachinns
Text with Technology

December - 2014

१. याज्ञवल्कीयशिक्षा केन वेदेन सम्वद्धा ?

(क) ऋग्वेदेन

(ख) अथर्ववेदेन

(ग) यजुर्वेदेन

(घ) सामवेदेन

२. 'छन्द:सूत्रम्' इत्यस्य रचयिता क: ?

(क) दुर्गाचार्य

(ख) यास्काचार्य

(ग) पिङ्गलाचार्य

(घ) माधवाचार्य

३. 'कल्पसूत्रम' इति पारिभाषिकी संज्ञा अस्ति

(क) श्रौतसूत्राणाम्

(ख) गृह्यसूत्राणाम्

(ग) धर्मसूत्राणाम्

(घ) श्रौत-गृह्यसूत्राणाम्

४. 'छन्द:' इति वेदाङ्गस्य प्रतिनिधिग्रन्थ: 'छन्दसूत्रम्' केन रचित: ?

(क) पाणिनिना

(ख) पतञ्जलिना

(ग) ब्याडिमुनिना

(घ) पिङ्गलेन

५. 'गौतमधर्मसूत्रम्' केन सम्बद्धम् ?

(क) ऋग्वेदेन

(ख) यजुर्वेदेन

(ग) सामवेदेन

(घ) अथर्ववेदेन

teachinns Text with Technology

Answer & Reference Table

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	९	ग	1.6.2
२	१४	ग	1.6.6
३	१७	घ	1.6.3
४	१८	घ	1.6.6
५	२१	ग	1.6.3

teachinns
Text with Technology

WBSET - 2014

१. सांख्यायनश्रौतसूत्रं सम्वन्धयुक्तं भवति
(क) ऋग्वेदेन
(ख) सामवेदेन
(ग) यजुर्वेदेन
(घ) अथर्ववेदेन

२. आपस्तम्बश्रौतसूत्रं केन वेदेन सम्बन्ध्युक्तम्?
(क) ऋग्वेदेन
(ख) सामवेदेन
(ग) कृष्णयजुर्वेदेन
(घ) शुक्लयजुर्वेदेन

३. 'पुष्पसूत्रम्' इति प्रातिशाख्याम् केन वेदेन सम्बन्धयुक्त:
(क) अथर्ववेदेन
(ख) यजुर्वेदेन
(ग) सामवेदेन
(घ) न केनापि एतेषु

४. स्वराद्युच्चारणबोधकग्रन्थ
(क) शिक्षाग्रन्थ
(ख) ब्याकरणग्रन्थ
(ग) छन्दोग्रन्थ
(घ) निरुक्तग्रन्थ

teachinns Text with Technology

Answer with Reference

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	२	क	1.6.3
२	८	ग	1.6.3
३	११	ग	1.6.2
४	३	क	1.6.2

teachinns Text with Technology

December - 2015

१. 'त्रिष्टुप्' - छन्दसि कियन्तो वर्णा भवन्ति ?
(क) २८
(ख) ३६
(ग) ४४
(घ) ४८

२. आश्वलायनगृह्यसूत्रम् केन वेदेन सम्बन्धम् विद्यते ?
(क) अथर्ववेदेन
(ख) यजुर्वेदेन
(ग) ऋग्वेदेन
(घ) सामवेदेन

३. वाधूलश्रोतसूत्रम् कस्य वेदस्य वर्तते ?
(क) सामवेदस्य
(ख) कृष्णयजुर्वेदस्य
(ग) ऋग्वेदस्य
(घ) अथर्ववेदस्य

४. श्रोत्रस्थानीयं वेदाङ्गं निरूपितमस्ति -
(क) निरुक्तम्
(ख) शिक्षा
(ग) कल्प:
(घ) छन्द:

५. निर्वचनसिद्धान्त प्रतिपादकं वेदाङ्गं विद्यते -
(क) कल्पशास्त्रम्
(ख) छन्द:शास्त्रम्
(ग) शिक्षा
(घ) निरुक्तम्

६. 'छन्द: सूत्रम्' इति वेदाङ्गग्रन्थस्य प्रणेता विद्यते -
(क) हलायुध:
(ख) पिङ्गल:
(ग) लगध:
(घ) भरत:

Answer with Reference

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	७	ग	1.6.6
२	८	ग	1.6.3
३	९	ख	1.6.3
४	१४	क	1.6.1
५	१५	ख	1.6.5
६	२२	ख	1.6.6

teachinns Text with Technology

June - 2016

१. वैतानश्रौतसूत्रं केन वेदेन सह सम्बद्धमस्ति ?
(क) सामवेदेन
(ख) ऋग्वेदेन
(ग) अथर्ववेदेन
(घ) कृष्णयजुर्वेदेन

२. अधस्तनेषु को ग्रन्थः कल्पवेदाङ्गन्तर्गतोऽस्ति ?
(क) पारस्कर गृह्यसूत्रम्
(ख) काशकृत्स्नव्याकरणम्
(ग) ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्
(घ) पाणिनीयशिक्षा

३. अधोऽङ्कितेषु वेदाङ्गमस्ति –
(क) ईशोपनिषद्
(ख) ऐतरेयारण्याकम्
(ग) मानवशुल्वसूत्रम्
(घ) शतपथब्राह्मणम्

४. षड्वेदाङ्गेषु किम् न गण्यते ?
(क) निरुक्तम्
(ख) छन्दस्
(ग) मीमांसा
(घ) कल्पः

५. याज्ञवल्क्यशिक्षा केन वेदेन सम्बद्धा अस्ति ?
(क) ऋग्वेदेन
(ख) यजुर्वेदेन
(ग) सामवेदेन
(घ) अथर्ववेदेन

teachinns Text with Technology

Answer with Reference

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	३	ग	1.6.3
२	११	क	1.6.3
३	१२	ग	1.6.1
४	११	ग	1.6.1
५	१४	ख	1.6.2

teachinns
Text with Technology

June - 2017

१. अधस्तनयुग्मानां समुचितां तालिकां चिनुत -

(क) पिङ्गल:	(१) ज्योतिषम्
(ख) शुल्बसूत्राणि	(२) निरुक्तम्
(ग) लगध:	(३) छन्द: शास्त्रम्
(घ) तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्यां स्वार्थसाधकञ्च	(४) कल्प:

	(क)	(ख)	(ग)	(घ)
(क)	१	३	४	२
(२)	३	१	२	४
(३)	२	४	३	१
(४)	३	४	१	२

२. शिक्षावेदाङ्गे गणना नास्ति -

(क) तैत्तिरीय प्रातिशाख्यस्य

(ख) ऋक्तन्त्रस्य

(ग) पारस्करगृह्यसूत्रस्य

(घ) नारदशिक्षाया

teachinns Text with Technology

Answer with Reference

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	१२	घ	1.6.1
२	५	ग	1.6.3

teachinns
Text with Technology

SUB UNIT- 7:

.....

1.7 ऋग्वैदिकदेवता:

देवता: / सूक्तानि (निवासस्थानम्)	निर्वचनम्/विशेषणम्/उपाधि:/स्वरूपम्/वाहनम्/अस्त्रम्/उपलब्धिश्च
इन्द्र: / 250 (अन्तरिक्षस्थानीय:)	शक्र:, पुरन्दर:, शचीपति:, आखण्डल:, धनञ्जय:, वज्रहस्त:, वज्रबाहु:, हरिण्यबाहु:, सप्तरश्मि:, हरिकेश:, हरिश्मश्रु:, पुरुहूत:, वज्री, मुशिप्र:, चित्रभानु:, वृत्रहा, मरुत्सखा, मरुत्वान्, सोमपा, सोमी, वृषा, अच्युतच्युत्, अपानेता। अस्य पिता द्यौ: माताऽदितिश्च। पिता त्वष्टया निर्मितं स्वर्णमयं लौहमयं वा वज्रं धारयति। अस्य रथ: स्वर्णिम: अश्वाश्च बभ्रु: सन्ति। वृत्रवध: प्रमुखकार्यम्। इरां दृपाति, इरां ददाति, इरां दधाति, इरां धारयते, इन्दवे द्रवति, इन्दौ रमते इच्छत्रूणां दारयिता वा।
अग्नि: / 200 (पृथ्वीस्थानीय:)	ऋत्विक्, होता, पुरोहित:, रत्नधातम:, कविक्रतु:, चित्रश्रवस्तम:, हव्यवाह:, धूमकेतु:, गृहपति:, दमूनस्, अंगिरस्, अपां नपात्, दूत:, कवि:, सहस्राक्ष:, त्रिमूर्द्धा, सप्तरश्मि:, घृतपृष्ठळ, घृतलोम:, घृतप्रतीक:, शोचिषकेश:, मंद्रजिह्व:, विशपति:, ऊर्जोनपात्, असुरश्च। अग्नि: भास्वरज्वालामय: हिरण्यरूप: द्यौ:-पृथिव्यो: पुत्र: अस्ति:। अरणय: दशयुवतय: वा अस्य मातर: सन्ति। अस्य रथ: स्वर्णिम: अश्वा: घृतपृष्ठा: मनोजवाश्च सन्ति। स्वर्ग: अस्य जन्मस्थानमस्ति। पृथिव्यां तु गृहे गृहे अग्ने: निवासमस्ति। अंगं नयति सन्नममान:, अकनोकपनो भवति, अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते, अग्रणी: भवति।
सौम: / 150 (पृथ्वीस्थानीय:)	वनस्पति:, वाचस्पति:, औषधिपति इन्द्रपीत:, शुचि:, विश्वचर्षणि:, उत्तमं हवि:, रक्षोहा, वृत्रहन्ता, महिष्ठ:, अमर्त्य:, अमृत:, सहस्रधार:, पवमान:, शुद्ध:, शुक्र:, सोम:, मधुमान्, दिव: शिशु:, मौञ्जवत्। स्वर्गशिशो: सोमस्य निवासस्थानं स्वर्ग:। श्येनेन पृथिव्यामानीत: ओषधिस्वरूप:, वनस्यतीनां राजा, इन्द्रस्य प्रियतम: पेयश्चास्ति।
अश्विनौ / 50 (द्युस्थानीय:)	अश्विनौ, नासत्या, दस्रा, दिवोनपात्, नरा:, मधुयुवा, मघवाना, तुविष्मा, हिरण्यवर्त्मनि, अधिग्रू, सुदानू। युवानौ अश्विनौ वतीव शोभनस्वरूपात्मकौ स्ववैद्यरूपेण प्रतिष्ठितौ। द्यौ: पिता, सूर्या पत्नी, मधु: चास्य प्रियतम: पेय:। अश्ववृषभमकर - वाहनात्मकश्च अस्य रथ:। उषा - सूर्योदयकालयोर्मध्येऽस्य आविर्भावकाल:। अस्य मार्ग-रथादय: सर्व मधुमयश्च।
उषस् / 20 (द्युस्थानीय:)	ऋतावरी, रेवती, गोमती, अश्ववती, भास्वती, नेत्री, युवति:, पुराणी, मधोनी, सूनरी, अर्जुनी, सुभगा, सुजाता, सुप्रतीका, ऋतपा, अमृता, दिव:दुहिता, अन्तिवामा, अह्नी, भद्रा, अरुषा, हिरण्यवर्णा, सुदृशीक्संदृक्, विश्वावारा, गवां माता, अमृत्य केतु:। प्रात:कालस्य देवी सूर्यपत्नी सूर्यभगनी सूर्यमाता वा उषा नवयौवना नर्तकी इव वेदेषु दरीदृश्यते। द्यौ: अस्य पिता रात्रिश्चास्या: भगिनी। रक्तवर्णा: बलशालिन: अश्वा: स्वर्णिमरथं वहन्ति। इयं कदापि सोमपानं न करोति। उच्छतीति उषा।
वरुण:/12 (द्युस्थानीय:)	असुर:, क्षत्रिय:, धृतव्रत:, उरुशंस:, दूतदक्ष:, मायावी, ऋतगोपा, स्वराट्। आकाशे सहस्रस्तम्भमण्डित: वरुणस्य प्रासाद: शूयते। स्वीयया मायया जगद्संचालनमस्य विशिष्टं कार्यम्। सूर्य: अस्य नेत्र: वायुश्चास्य श्वासप्रश्वासौ। नैतिकाध्यक्षस्य अस्य पाशभृतस्य वरुणस्य नियमा: अतीव क्लिष्टा: सन्ति। वरुणो वृणोतीति मत:

बृहस्पतिः/11 (पृथ्वीस्थानीयः)	सप्तरश्मिः, सप्तमुखः, सप्तजिह्वः, मन्द्रजिह्वः, गणपतिः, ब्रह्मणस्पतिः, मदस्पतिः, पथिकृत्, इन्द्रसम्बद्धान्यानि विशेषणानि च। स्वर्णिमस्वरूपात्मकः स्वर्णिमपरशु - धनुःहस्तश्चास्ति बृहस्पतिः। रक्ताश्वाः अस्य स्वर्णिमरथं वहन्ति। शक्तेः पुत्रोऽयम् अंगिरस् इत्युच्यते। अग्निना सह अस्य साम्यमस्ति। वैखरा–मध्यमा-पश्यन्तीति वाणी त्रयेण सह अस्य सम्बन्धविशेषः।
सवितृ/11 (द्युस्थानीयः)	असुरः, सुपर्णः, हिरण्यपाणिः, हिरण्याक्षः, हिरण्यस्तूपः, स्वर्णनेत्रः, स्वर्णजिह्वः, स्वर्णपादः, स्वर्णहस्तः, सुमृव्ठिकः, विचर्षणिः, दमूना, सुनीथश्च। हिरण्य-स्वरूपात्मकः स्वर्णिमरथात्मकश्च सवितृदेवः गायत्रीमन्त्रस्य उपास्यदेवः अस्ति। अस्य सम्बन्धः प्रातः-सायंकालयोः अस्ति। अस्य आदेशाद् एव रात्रिः आगच्छति। अस्य दंष्ट्राः लोहमयाः सन्ति। सविता सर्वस्य प्रसविता। अंधकारमध्याद् आगच्छन् प्रकाशः सवितेति कथ्यते।
विष्णुः/05 (द्युस्थानीयः)	बिक्रमः, त्रिविक्रमः उरुक्रमः, उरुगायः, गिरिक्षितः, गिरिष्ठा, कुचरः, भीमः, वृष्णश्च। सूर्यवत् प्रकाशशीलः व्यापनशीलः, विशालशरीरात्मकः युवा चास्ति विष्णुः। अखिल-जगदिदमस्य त्रिषु पदेषु एव समाहितमस्ति। कामनानां वर्षणशीलोऽयं विष्णुः इत्युच्यते। विष्णातेर्विशतेर्वा स्याद् वेवेष्टेर्व्याप्तिकर्मणः।
रुद्रः/03 (अन्तरिक्षस्थानीयः)	विलोहितः, कपर्दी, शर्वः, भवः शिवः, सुशिप्रः, पशुपतिः, बभ्रुः, त्र्यम्बकः कृत्तिवासः, नीललोहितः, असुरः, वंकुः, मृडयाकुः, मीव्ठवान्, जलाषभेषजः, मरुत्पिता, मरुत्वान्, तव्यान्, रक्तवर्णी च। स्वर्गस्य रक्तवराभः रुद्रस्तु सर्वोत्कृष्ट देवद्देद्यः। पिनाः अस्य धनुः, सृक् अस्य वज्रः, विद्युच्चास्य कृपाणः। महामृत्युञ्जयमन्त्रस्य उपास्यदेवोऽयम्। रौतीति सतो रोरुयमाणो द्रवतीति वा रोदयतेर्वा। यद् अरुदत्तद्रुस्य रुद्रत्वम्।

teachinns Text with Technology

Previous Years Question

December - 2012

१. नासत्यौ इति कस्य नाम ?
(क) द्याव्यापृथिव्यो:
(ख) इन्द्रावरुणयो:
(ग) अश्विनो:
(घ) इन्द्राग्न्यो:

२. चन्द्रस्था का वर्तते ?
(क) नदी
(ख) उर्वशी
(ग) उषा:
(घ) यमी

३. कपर्दी देव: क: ?
(क) अग्नि:
(ख) वरुण:
(ग) रुद्र:
(घ) वृहस्पति:

teachinns Text with Technology

Answer with Reference

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	१	ग	1.7
२	२	ग	1.7
३	४	ग	1.7

teachinns
Text with Technology

December - 2013

१. 'वज्रहस्त:' इति विशेषणं कस्य देवस्य ?
(क) उषस:
(ख) विष्णो:
(ग) अग्ने:
(घ) इन्द्रस्य

२. 'रत्नधातमिति' कस्य विशेषणनम् ?
(क) बृहस्तते:
(ख) अग्ने:
(ग) रुद्रस्य
(घ) वायो:

३. अपां पति: क: ?
(क) सोम:
(ख) रुद्र:
(ग) वरुण
(घ) इन्द्र:

teachinns Text with Technology

Answer with Reference

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	२	घ	1.7
२	१	ख	1.7
३	२	घ	1.7

teachinns
Text with Technology

December - 2014

१. नासत्यौ इति कियो: नाम ?
(क) द्यावापृथिव्यो:
(ख) इन्द्रावरुणयो:
(ग) अग्नीषोमयो:
(घ) अश्विनो:

२. बरुणस्य विशेषणम् अस्ति
(क) उरुचक्षा:
(ख) बज्रहस्त:
(ग) गोपा:
(घ) वलदा:

teachinns Text with Technology

Answer with Reference

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	२	घ	1.7
२	७	क	1.7

teachinns
Text with Technology

December - 2015

१. द्युस्थानदेवता विद्यते -
(क) इन्द्रः
(ख) सूर्यः
(ग) विष्णुः
(घ) वायुः

२. 'सांमनस्यसूक्तम्' सम्बन्धयुक्तं भवति
(क) ऋग्वेदेन
(ख) सामवेदेन
(ग) यजुर्वेदेन
(घ) अथर्ववेदेन

teachinns Text with Technology

Answer with Reference

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	६	ख	1.7
२	२१	ग	1.7

teachinns
Text with Technology

UNIT - I

(क) वैदिकसाहित्यस्य सामान्यपरिचय: -

१. अधस्ताद्दत्तेषु क: वंशमण्डलेन सम्बद्ध: नास्ति ?

(क) अत्रि:

(ख) गौतम:

(ग) वामदेव:

(घ) विश्वामित्र:।

२. पातञ्जल महाभाष्यानुसारम् अथर्ववेदस्य शाखा:सन्ति -

(क) ५

(ख) १००

(ग) २१

(घ) ९

३. स्तुत्या कस्याश्चित् अनुमोदनं –

(क) अथवाद:

(ख) विधि:

(ग) प्रशंसा

(घ) निन्दा

४. सायणाचार्य: सर्वत: प्रथमं कं वेदं ब्याख्यातवान् ?

(क) यजुर्वेदम्

(ख) ऋग्वेदम्

(ग) सामवेदम्

(घ) अथर्ववेदम्।

५. द्युस्थानदेवता विद्यते -

(क) इन्द्र:

(ख) सूर्य:

(ग) विष्णु:

(घ) वायु:

६. 'त्रिष्टुप्' - छन्दसि कियन्तो वर्णा भवन्ति ?

(क) २८

(ख) ३६

(ग) ४४

(घ) ४८

७. आश्वलायनगृह्यसूत्रम् केन वेदेन सम्बन्धम् विद्यते ?
(क) अथर्ववेदेन
(ख) यजुर्वेदेन
(ग) ऋग्वेदेन
(घ) सामवेदेन

८. वाधूलश्रोतसूत्रम् कस्य वेदस्य वर्तते ?
(क) सामवेदस्य
(ख) कृष्णयजुर्वेदस्य
(ग) ऋग्वेदस्य
(घ) अथर्ववेदस्य

९. श्रोत्रस्थानीयं वेदाङ्गं निरूपितमस्ति -
(क) निरुक्तम्
(ख) शिक्षा
(ग) कल्प:
(घ) छन्द:

१०. माध्यन्दिनीयसंहितायां 'शतरुद्रीय होममन्त्रा:' कस्मिन् अध्याये समुक्ता: ?
(क) अष्टादशे
(ख) सप्तदशे
(ग) पञ्चदशे
(घ) षोडशे

११. 'शतपथब्राह्मणस्य' आङ्गलानुवाद: कृतो वर्तते -
(क) जी. थीबोमहोदयेन
(ख) जे. एग्लिङ्गमहोदयेन
(ग) एम. विलियम्समहोदयेन
(घ) डब्लु. कैलेन्डमहोदयेन

१२. विलुप्ता 'मौद' शाखा कस्य वेदस्य वर्तते ?
(क) सामवेदस्य
(ख) ऋग्वेदस्य
(ग) अथर्ववेदस्य
(घ) शुक्लयजुर्वेदस्य

१३. निर्वचनसिद्धान्त प्रतिपादकं वेदाङ्गं विद्यते -
(क) कल्पशास्त्रम्
(ख) छन्द:शास्त्रम्
(ग) शिक्षा
(घ) निरुक्तम्

१४. नासत्यौ इति कियो: नाम ?
(क) द्यावापृथिव्यो:
(ख) इन्द्रावरुणयो:
(ग) अग्नीषोमयो:
(घ) अश्विनो:

१५. कान्वशाखा कस्य वेदस्य ?
(क) सामवेदस्य
(ख) यजुर्वेदस्य
(ग) अथर्ववेदस्य
(घ) ऋग्वेदस्य

१६. समीचीनम् उत्तरं चिनुत:

(क) प्रश्नोपनिषद्	(१) शुक्लयजुर्वेद:
(ख) शिक्षावल्ली	(२) अथर्ववेदस्य पैप्पलादशाखा
(ग) ईशावास्योपनिषद्	(३) कृष्णयजुर्वेद:
(घ) श्वेताश्वतरोपनिषद्	(४) तैत्तिरीयोपनिषद्

	क	ख	ग	घ
(A)	1	2	4	3
(B)	2	4	1	3
(C)	2	4	3	1
(D)	1	4	2	3

१७. सामवेदेन सम्बद्धा अस्ति
(क) छान्दोग्योपनिषद्
(ख) कठोपनिषद्
(ग) ईशावास्योपनिषद्
(घ) ऐतरेयोपनिषद्

१८. ऋग्वेदे क्षुद्रतम: मण्डलो भवति –
(क) द्वितीय:
(ख) तृतीय:
(ग) चतुर्थ:
(घ) पञ्चम:

१९. बरुणस्य विशेषणम् अस्ति
(क) उरुचक्षा:
(ख) बज्रहस्त:
(ग) गोपा:
(घ) वलदा:

teachinns Text with Technology

२०. 'ज्योतिषम्' इति वैदिककालनिर्धारणस्य आधार: केन प्रतिपादित: ?
(क) मैक्समूलरेण
(ख) कीथमहोदयेन
(ग)वालगङ्गाधरतिलकेन
(घ) विन्टरनित्जमहोदयेन

२१. याज्ञवल्कीयशिक्षा केन वेदेन सम्वद्धा ?
(क) ऋग्वेदेन
(ख) अथर्ववेदेन
(ग) यजुर्वेदेन
(घ) सामवेदेन

२२.'छन्द:सूत्रम्' इत्यस्य रचयिता क: ?
(क) दुर्गाचार्य:
(ख) यास्काचार्य:
(ग) पिङ्गलाचार्य:
(घ) माधवाचार्य:

२३. 'ब्रह्मवेद' इति संज्ञा भवति
(क) ऋग्वेदस्य
(ख) सामवेदस्य
(ग) यजुर्वेदस्य
(घ) अथर्ववेदस्य

२४. सांख्यायनश्रौतसूत्रं सम्वन्धयुक्तं भवति
(क) ऋग्वेदेन
(ख) सामवेदेन
(ग) यजुर्वेदेन
(ग) अथर्ववेदेन

२५. ऋग्वेदस्य सौममण्डलं भवति
(क) सप्तममण्डलम्
(ख) अष्टममण्डलम्
(ग) नवममण्डलम्
(घ) दशममण्डलम्

२६. ऋग्वेदे यम-यमीसंवादसूक्तमुपलभ्यते
(क) तृतीयमण्डले
(ख) पञ्चममण्डले
(ग) नवमण्डले
(घ) दशममन्डले

२७. पतञ्जलिमते अथर्ववेदस्य शाखासंख्या
(क) नव
(ख) अष्ट
(ग) पञ्च
(घ) द्वे

२८. आपस्तम्बश्रौतसूत्रं केन वेदेन सम्बन्ध्युक्तम्?
(क) ऋग्वेदेन
(ख) सामवेदेन
(ग) कृष्णयजुर्वेदेन
(घ) शुक्लयजुर्वेदेन

२९. आरण्यकं नास्ति
(क) ऋग्वेदस्य
(ख) सामवेदस्य
(ग) यजुर्वेदस्य
(घ) अथर्ववेदस्य

३०. 'देवताध्यायब्राह्मणम्' सम्बन्धयुक्तं भवति
(क) ऋग्वेदेन
(ख) सामवेदेन
(ग) यजुर्वेदेन
(घ) अथर्ववेदेन

३१. 'पुष्पसूत्रम्' इति प्रातिशाख्याम् केन वेदेन सम्बन्धयुक्त:
(क) अथर्ववेदेन
(ख) यजुर्वेदेन
(ग) सामवेदेन
(घ) न केनापि एतेषु

३२. 'सांमनस्यसूक्तम्' सम्बन्धयुक्तं भवति
(क) ऋग्वेदेन
(ख) सामवेदेन
(ग) यजुर्वेदेन
(घ) अथर्ववेदेन

३३. माक्सम्यूलरमते ऋग्वेदस्य प्रारम्भकालो भवति
(क) १२०० ख्री:पू:
(ख) २००० ख्री: पू:
(ग) २५०० ख्री:पू:
(घ) ३००० ख्री: पू:

३४. मैत्रायणीसंहिता केन वेदेन सह सम्बद्धा वर्तते ?
(क) सामवेदेन
(ख) अथर्ववेदेन
(ग) शुक्लयजुर्वेदेन
(घ) कृष्णयजुर्वेदेन

३५. स्वराद्युच्चारणबोधकग्रन्थः
(क) शिक्षाग्रन्थः
(ख) व्याकरणग्रन्थः
(ग) छन्दोग्रन्थः
(घ) निरुक्तग्रन्थः

३६. वंशब्राह्मणम् केन वेदेन सम्बद्धम् ?
(क) ऋग्वेदेन
(ख) सामवेदेन
(ग) शुक्लयजुर्वेदेन
(घ) अथर्ववेदेन

३७. वृहद्देवताग्रन्थस्य प्रणेता
(क) आपस्तम्बः
(ख) शाकल्यः
(ग) शौनकः
(घ) उद्दालकः

३८. 'नाहं वेद भ्रातृत्वं नो स्वसृत्वमिन्द्रो विदुरङ्गिरसश्च घोराः' इति मन्त्रांशो वर्तते -
(क) विश्वामित्र - नदीसूक्ते
(ख) सरमा - पणिसूक्ते
(ग) यम-यमीसूक्ते
(घ) पुरुरवा-उर्वशीसूक्ते

३९. 'को दम्पती समनसा वि यूयोदध यदग्निः श्वशुरेषु दीदयत्' इति मन्त्रांशो वर्तते
(क) सरमा-पणिसूक्ते
(ख) विश्वामित्र-नदीशूक्ते
(ग) पुरुरवा - ऊर्वशीसूक्ते
(घ) यम-यमीसूक्ते

४०. 'सृष्ट्युत्पत्तिकाल एव वेदानामुत्पत्तिकालः' इति कः स्वीकरोति ?
(क) मेक्डानलः
(ख) मैक्षमूलरः
(ग) एम. मिन्टरनिट्ज:
(घ) महर्षिदयानन्दः

४१. अधस्तनयुग्मानां समुचितां तालिकां चिनुत–

(क) कात्यायनशुल्बसूत्रम्	(१) व्याकरणम्
(ख) त्रिमुनिः	(२) कृष्णयजुर्वेदः
(ग) ऋक्तन्त्रपादिशाख्यम्	(३) शुक्लयजुर्वेदः
(घ) आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्	(४) सामवेदः

	(क)	(ख)	(ग)	(घ)
(1)	ii	i	iii	iv
(2)	iii	i	iv	ii
(3)	ii	iii	i	iv
(4)	ii	i	iv	iii

४२. वेदानां विकृतिपाठः कतिविधः ?
(क) त्रिविधः
(ख) पञ्चविधः
(ग) अष्टविधः
(घ) नवविधः

४३. द्विविधो विभाजनक्रमो वर्तते –
(क) अथर्ववेदस्य
(ख) ऋग्वेदस्य
(ग) ईशोपनिषदः
(घ) कठोपनिषदः

४४. शुक्लयजुर्वेदस्य कति शाखाः समुपलभ्यन्ते ?
(क) ०४
(ख) ०३
(ग) ०५
(घ) ०२

४५. अधस्तनयुग्मानां समुचितां तालिकां चिनुत -

(क) पिङ्गल: (१) ज्योतिषम्

(ख) शुल्बसूत्राणि (२) निरुक्तम्

(ग) लगध: (३) छन्द: शास्त्रम्

(घ) तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य (४) कल्प:

कात्स्न्यां स्वार्थसाधकञ्च

	(क)	(ख)	(ग)	(घ)
(1)	i	iii	iv	ii
(2)	iii	i	ii	iv
(3)	ii	iv	iii	i
(4)	iii	iv	i	ii

४६. वाजसनेयिमाध्यनन्दिनसंहिता सम्बन्धिता अस्ति –

(क) कृष्णयजर्वेदेन

(ख) शुक्लयजुर्वेदेन

(ग) सामवेदेन

(घ) अथर्ववेदेन

४७. वेदा अपौरुषेया: सन्तीति मतमस्ति –

(क) महर्षिदयानन्दस्य

(ख) वेबरस्य

(ग) मैक्समूलरस्य

(घ) विन्टरनिट्जस्य

४८.वैतानश्रौतसूत्रं केन वेदेन सह सम्बद्धमस्ति ?

(क) सामवेदेन

(ख) ऋग्वेदेन

(ग) अथर्ववेदेन

(घ) कृष्णयजुर्वेदेन

४९. मुण्डकोपनिषत् केन वेदेन सह सम्बद्धा अस्ति ?

(क) यजुर्वेदेन

(ख) अथर्ववेदेन

(ग) ऋग्वेदेन

(घ) सामवेदेन

teachinns Text with Technology

५०. 'षड्विंशब्राह्मणम्' इति ग्रन्थः केन वेदेन सह सम्बद्धमस्ति ?
(क) ऋग्वेदेन
(ख) यजुर्वेदेन
(ग) अथर्ववेदेन
(घ) सामवेदेन

५१. 'तवल्कार आरण्यकम्' केन वेदेन सह सम्बन्धमस्ति ?
(क) ऋग्वेदेन
(ख) यजुर्वेदेन
(ग) अथर्ववेदेन
(घ) सामवेदेन

५२. 'विश्वामित्र-नदी' सूक्तस्य कः ऋषिरस्ति ?
(क) वसिष्ठः
(ख) विश्वामित्रः
(ग) मधुच्छन्दाः
(घ) दीर्घतमाः

५३. 'पुरुरवा-उर्वशी' सूक्ते कति मन्त्राः सन्ति ?
(क) १७
(ख) १८
(ग) १९
(घ) २०

teachinns Text with Technology

५४. अधस्तनयुग्मानां समुचितां तालिकां चिनुत -

(क) कात्यायनशुल्वसूत्रम्	(१) व्यकरणम्
(ख) त्रिमुनि	(२) कृष्णयजुर्वेदः
(ग) ऋक्तन्त्रप्रातिशाख्यम्	(३) शुक्लयजुर्वेदः
(घ) आपस्तम्वगृह्यसूत्रम्	(४) सामवेदः

	क	ख	ग	घ
(1)	२	१	३	४
(2)	३	१	४	२
(3)	२	३	१	४
(4)	२	१	४	३

५५. अधस्तनेषु को ग्रन्थः कल्पवेदाङ्गन्तर्गतोऽस्ति ?
(क) पारस्कर गृह्यसूत्रम्
(ख) काशकृत्स्नव्याकरणम्
(ग) ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्
(ग) पाणिनीयशिक्षा

५६. अधोऽङ्कितेषु वेदाङ्गमस्ति –
(क) ईशोपनिषद्
(ख) ऐतरेयारण्याकम्
(ग) मानवशुल्वसूत्रम्
(घ) शतपथब्राह्मणम्

५७. नासत्यौ इति कस्य नाम ?
(क) द्याव्यापृथिव्यो:
(ख) इन्द्रावरुणयो:
(ग) अश्विनो:
(घ) इन्द्राग्न्यो:

५८. चन्द्ररथा का वर्तते ?
(क) नदी
(ख) उर्वशी
(ग) उषा:
(घ) यमी

५९. ऋग्वेदे कति मण्डलानि सन्ति ?
(क) नव
(ख) विंशति:
(ग) दश
(घ) द्वादश

६०. कपर्दी देव: क: ?
(क) अग्नि:
(ख) वरुण:
(ग) रुद्र:
(घ) वृहस्पति:

६१. जैमिनीयशाखा कस्य वेदस्य ?
(क) ऋग्वेदस्य
(ख) यजुर्वेदस्य
(ग) सामवेदस्य
(घ) अथर्ववेदस्य

६२. नक्षत्रसम्पातगणनया केन वेदकालो निर्धार्यते ?
(क) मैक्समूलर:
(ख) वेबर:
(ग) बालगङ्गाधरतिलक:
(घ) जैकोबी

६३. 'आ आा ता गच्छा' इति पाठ्यते –
(क) इन्द्रसूक्ते
(ख) वरूणसूक्ते
(ग) विश्वामित्र-नदीसंवादे
(घ) यम-यमीसंवादे

६४. शुल्वसूत्रे - 'शुल्व' इत्यस्य कोऽर्थः –
(क) अश्वः
(ख) वस्तु
(ग) रज्जु
(घ) कर्म

६५. अधोऽङ्कितानां समीचीनमुत्तरं चिनतु –

(क) सरमा-पणि सम्वादः	(१) बृहदारण्यकोपनिषत्
(ख) स्वाध्यायान्मा प्रमद्:	(२) ऋग्वेदस्य दशममण्डले
(ग) कल्पः	(३) तैत्तिरीयोपनिषत्
(घ) आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति	(४) हस्तः

	(क)	(ख)	(ग)	(घ)
(1)	१	३	२	४
(2)	४	२	३	१
(3)	२	३	४	१
(4)	३	२	१	४

teachinns Text with Technology

६६. अथर्ववेदस्य ब्राह्मणम् विद्यते –
(क) शतपथब्राह्मणम्
(ख) गोपथब्राह्मणम्
(ग) ताड्ययब्राह्मणम्
(घ) ऐतरेयब्राह्मणम्

६७. कृष्णयजुर्वेदेन सम्बद्धास्ति –
(क) छान्दोग्योपनिषत्
(ख) कठोपनिषत्
(ग) ऐतरेयोपनिषत्
(घ) ईशावास्योपनिषत्

६८. 'वज्रहस्तः' इति विशेषणं कस्य देवस्य ?
(क) उषसः
(ख) विष्णोः
(ग) अग्नेः
(घ) इन्द्रस्य

६९. 'माध्यन्दिनशाखा' कस्य वेदस्य ?
(क) यजुर्वेदस्य
(ख) ऋग्वेदस्य
(ग) अथर्ववेदस्य
(घ) कस्यापि न

७०. 'आ वो वृणे सुमतिं यज्ञियानाम्' मन्त्रांशोऽयं कस्य सूक्तम् वर्तते ?
(क) पुररवा-उर्वशी सूक्तस्य
(ख) यम-यमी सूक्तस्य
(ग) सरमा-पणि सूक्तस्य
(घ) विश्वामित्र-नदी सूक्तस्य

७१. 'कदा सूनुः पितरं जात इच्छात्' मन्त्रांशोऽयं वर्तते –
(क) विश्वामित्र-नदी सूक्ते
(ख) यम-यमी सूक्ते
(ग) परुरवा-उर्वशी सूक्ते
(घ) सरम–पणि सूक्ते

७२. नक्षत्रसम्पातादिना वेदकालं कः प्रतिपादयति ?
(क) बालगङ्गाधरतिलकः
(ख) महर्षि दयानन्दः
(ग) सायणः
(घ) मैक्त्रमूलरः

७३. गोपथब्राह्मणं केन वेदेन सम्बद्धमस्ति ?
(क) ऋग्वेदेन
(ख) सामवेदेन
(ग) अथर्ववेदेन
(घ) यजुर्वेदेन
७४. ईशोपनिषद् केन वेदेन सम्बद्धा ?
(क) ऋग्वेदेन
(ख) अथर्ववेदेन
(ग) कृष्णयजुर्वेदेन
(घ) शुक्लयजुर्वेदेन

७५. माण्डूकी शिक्षा कस्य वेदस्य ?
(क) अथर्ववेदस्य
(ख) सामवेदस्य
(ग) यजुर्वेदस्य
(घ) ऋग्वेदस्य

७६. वेदाङ्गेषु श्रोत्रत्वेन उपमीयते
(क) ज्योतिषम्
(ख) छन्दःशास्त्रम्
(ग) निरुक्तम्
(घ) शिक्षा

७७. अधोङ्कितानां समीचीनम् उत्तरं चिनतु –

(क) प्रश्नोपनिषद्	(१) निरुक्तम्
(ख) पञ्चविंशब्राह्मणम्	(२) अथर्ववेदः
(ग) अथेदं भस्मान्तं शरीरम्	(३) सामवेदः
(घ) व्याप्तिमत्त्वातु शव्दस्य	(४) ईशोपनिषद्

	(क)	(ख)	(ग)	(घ)
(1)	४	१	२	३
(2)	१	३	४	२
(3)	२	३	४	१
(4)	३	४	१	२

७८. कल्पग्रन्थेषु गण्यते
(क) कात्यायणश्रौतसूत्रम्
(ख) उणादिसूत्रम्
(ग) जैमिनीयसूत्रम्
(घ) संख्यासूत्रम्

७९. विकृतिपाठाः कियन्तः ?
(क) ०९
(ख) १०
(ग) ०६
(घ) ०८

८०. पवमानः कः उच्यते ?
(क) इन्द्रः
(ख) बृहस्तपतिः
(ग) विष्णु
(घ) सोमः

८१. शांखायनशाखा कस्य वेदस्य ?
(क) कृष्णयजुर्वेदस्य
(ख) शुक्लयजुर्वेदस्य
(ग) ऋग्वेदस्य
(घ) अथर्ववेदस्य

teachinns Text with Technology

८२. छन्दः कालादिनामभिः वेदकालः प्रथमतः कः प्रतिपादयति ?
(क) मैक्समूलरः
(ख) वेबरः
(ग) बालगङ्गाधरतिलकः
(घ) विन्टरनिट्सः

८३. नैघन्टुक काण्डं वर्तते –
(क) निघण्टुग्रन्थे
(ख) शुल्वसूत्रे
(ग) छन्दः
(घ) निरुक्ते

८४. वेदाङ्गषु छन्दः उपमीयते –
(क) पादत्वेन
(ख) हस्तत्वेन
(ग) घ्राणत्वेन
(घ) नेत्रत्वेन

८५. अर्थप्रधानम् वर्तते –
(क) निरुक्तम्
(ख) छन्दः
(ग) शिक्षा
(घ) कल्पः

८६. विश्वामित्रनदीसम्वादः कस्मिन् मण्डले वर्तते ?
(क) प्रथममण्डले
(ख) तृतीयमण्डले
(ग) दशममण्डले
(घ) पञ्चममण्डले

८७. मैत्रायणीसंहिता केन वेदेन सह सम्बद्धा वर्तते
(क) सामवेदेन
(ख) अथर्ववेदेन
(ग) शुक्लयजुर्वेदेन
(घ) कृष्णयजुर्वेदेन

८८. आरण्यकं केनाश्रमेण सम्बद्धम्
(क) गृहस्थाश्रमेण
(ख) वाणप्रस्थाश्रमेण
(ग) ब्राह्मचर्याश्रमेण
(घ) लोकाश्रमेण

teachinns Text with Technology

८९. सामगाणेषु न गण्यते –
(क) हिङ्कारम्
(ख) प्रस्तावम्
(ग) उदगीथाम्
(घ) प्रतिहारम्

९०. 'रत्नधातमिति' कस्य विशेषणनम्?
(क) बृहस्तते:
(ख) अग्ने:
(ग) रुद्रस्य
(घ) वायो:

९१. अपां पति: क:?
(क) सोम:
(ख) रुद्र:
(ग) वरुण
(घ) इन्द्र:

९२. पैप्पलादसंहिता केन वेने सम्बद्धा?
क) यजुर्वेदेन
(ख) अथर्ववेदेन
(ग) सामवेदेन
(घ) ऋग्वेदेन

९३. वेदारम्भो विधीयते –
(क)संहितात:
(ख) पदपाठत:
(ग) जटापाठत:
(घ) घनपाठत:

९४. नारदीयशिक्षा केन वेदेन सम्बद्धा?
(क) ऋग्वेदेन
(ख) यजुर्वेदेन
(ग) सामवेदेन
(घ) अथर्ववेदेन

९५. एषु प्राचीनव्याख्याकार वर्तते
(क) जैकोवी
(ख) मैवत्रमूलर:
(ग) ए. वेबर:
(घ) सायण:

९६. वेदाङ्गेषु छन्दः उपधीयते –
(क) पादत्वेन
(ख) हस्तत्वेन
(ग) घ्रणत्वेन
(घ) नेत्रत्वन

९७. निरुक्तानुसारं तृतीयो भावविकारः –
(क) जायते
(ख) अस्ति
(ग) विपरिणमते
(घ) बर्धते

९८. अधोऽङ्कितानां समीचीनमुत्तरं चिनुतः

(क) कालगणनायोपयुज्यते	(१) सामवेदीयम्
(ख) ईशावास्यमिदं	(२) ऋग्वेदः
(ग) षड्विंशब्राह्मणम्	(३) ज्योतिषम्
(घ) दशतयी	(४) यत्किञ्च जगत्यां जगत्

	(क)	(ख)	(ग)	(घ)
(1)	१	३	४	२
(2)	२	४	३	१
(3)	३	४	१	२
(4)	४	३	२	१

९९. राणायनीयशाखा कस्य वेदस्य ?
(क) ऋग्वेदस्य
(ख) यजुर्वेदस्य
(ग) सामवेदस्य
(घ) अथर्ववेदस्य

१००. ऋग्वेदस्य पदपाठकारः अस्ति
(क) यास्कः
(ख) वसिष्ठः
(ग) शाकल्यः
(घ) शाकटायनः

१०१. ऋग्वेदस्यतृतीयमण्डले कति सूक्तानि विद्यन्ते –
(क) ५
(ख) ७
(ग) ९
(घ) १०

teachinns Text with Technology

१०२. पुरुरवा-उर्वशीमाश्रित्य आख्यानं कस्मिन् ब्राह्मणग्रन्थे उपलभ्यते ?
(क) ऐतरेयब्राह्मणे
(ख) जैमिनीयब्राह्मणे
(ग) तैत्तिरीयब्राह्मणे
(घ) शतपथब्राह्मणे

१०३. ऋक्संहितायां 'ब्रह्म' इति शब्देन कोऽर्थः प्रतीयते ?
(क) यज्ञः
(ख) मन्त्रः
(ग) परमात्मा
(घ) मोक्षः

१०४. रमध्वं मे वचसे सोम्याय - कस्मिन् सूक्ते वर्तते -
(क) विश्वामित्र - नदी
(ख) सरमा-पाणि
(ग) पुरुरवा-उर्वशी
(घ) यम-यमी।

१०५. निम्नलिखितेषु विषमं पदं चयनीयम्
(क) वंशब्राह्मणम्
(ख) पञ्चिविंशब्राह्मणम्
(ग) जैमिनियब्राह्मणम्
(घ) गोपथब्राह्मणम्

१०६.कस्य वेदस्यारण्यकं नोपलभ्यते ?
(क) यजुर्वेदस्य
(ख) ऋग्वेदस्य
(ग) सामवेदस्य
(घ) अथर्ववेदस्य

१०७. पवमानः कः उच्यते ?
(क) इन्द्रः
(ख) यमः
(ग) विष्णु
(घ) सोमः

१०८. सामविधानब्राह्मणे कति प्रकरणानि सन्ति ?
(क) ३
(ख) ४
(ग) ५
(घ) ६

१०९. ऋक्समछन्दोयजुंषि कस्मात् समुत्पन्नानि ?
(क) पुरुषविशेषात्
(ख) यज्ञविशेषात्
(ग) वाच:
(घ) पृथिव्या:

११०. छान्दोग्याब्राह्मणम् केन सम्बद्धम् ?
(क) ऋग्वेदेन
(ख) यजुर्वेदेन
(ग) सामवेदेन
(घ) अथर्ववेदेन

१११. कठोपनिषत् केन वेदेन सम्बद्धा ?
(क) ऋग्वेदेन
(ख) अथर्ववेदेन
(ग) शुक्लयजुर्वेदेन
(घ) कृष्णयजुर्वेदेन

११२. कृष्णयजुर्वेदस्य आरण्यकमस्ति
(क) छान्दोग्योरण्यकम्
(ख) ऐतरेयारण्याकम्
(ग) शांख्यायनारण्यकम्
(घ) तैत्तिरीयारण्यकम्

११३. क: वेदानां भाष्यकार: न अस्ति ?
(क) माधवाचार्य:
(ख) सायणाचार्य:
(ग) मल्लिनाथ:
(घ) यास्काचार्य:

११४. नैरुक्त्यं यस्य मन्त्रस्य विनियोग: प्रयोजनम्।
प्रतिष्ठानं विधिश्चैव ..... तदिहोच्यते।। इति पूरयत
(क) आरण्यकम्
(ख) पुराणम्
(ग) ब्राह्मणम्
(घ) सुक्तम्

११५. आरण्यकानि सम्बद्धानि सन्ति
(क) ब्रह्मचर्याश्रमेण
(ख) गृहस्थाश्रमेण
(ग) बानप्रस्थाश्रमेण
(घ) सन्न्यासाश्रमेण

teachinns Text with Technology

११६. शुचिः इति कस्य देवस्य विशेषणम् -
(क) अग्निः
(ख) सोमः
(ग) इन्द्रः
(घ) रुद्रः
११७. 'कल्पसूत्रम' इति पारिभाषिकी संज्ञा अस्ति
(क) श्रौतसूत्राणाम्
(ख) गृह्यसूत्राणाम्
(ग) धर्मसूत्राणाम्
(घ) श्रौत-गृह्यसूत्राणाम्

११८. 'छन्दः' इति वेदाङ्गस्य प्रतिनिधिग्रन्थः 'छन्दसूत्रम्' केन रचितः?
(क) पाणिनिना
(ख) पतञ्जलिना
(ग) व्याडिमुनिना
(घ) पिङ्गलेन

११९. 'गौतमधर्मसूत्रम्' केन सम्बद्धम्?
(क) ऋग्वेदेन
(ख) यजुर्वेदेन
(ग) सामवेदेन
(घ) अथर्ववेदेन

१२०. शिक्षावेदाङ्गे गणना नास्ति -
(क) तैत्तिरीय प्रातिशाख्यस्य
(ख) ऋक्तन्त्रस्य
(ग) पारस्करगृह्यसूत्रस्य
(घ) नारदशिक्षायाः

१२१. सर्वादौ वेदस्य अंग्रेजीभाषायाम् अनुवादः केन कृतः?
(क) ए. वेबरेण
(ख) विल्सनेन
(ग) ब्लूमफिल्डेन
(घ) ओल्डनबर्गेन

१२२. वशिष्ठधर्मसूत्रे कति अध्यायाः विद्यन्ते -
(क) २०
(ख) ३०
(ग) ४०
(घ) ५०

१२३. ऋग्वेदीयषष्ठमन्डलस्य ऋषि: वर्तते -
(क) भरद्वाज:
(ख) वामदेव:
(ग) वसिष्ठ:
(घ) विश्वामित्र:

१२४. 'बृहदारण्यकम्' कस्य वेदस्य वर्तते ?
(क) सामवेदस्य
(ख) यजुर्वेदस्य
(ग) ऋग्वेदस्य
(घ) अथर्ववेदस्य

१२५. ऋकसंहिताया: समुपलब्धेषु भाष्येषु प्रथमो भाष्यकार: वर्तते -
(क) आनन्दतीर्थ:
(ख) सायन:
(ग) स्कन्दस्वामी
(घ) वेङ्कटमाधव:

१२६. 'ब्राह्मणसर्वस्व' नामकं वेदभाष्यं केन विरचितम् ?
(क) हरिस्वामिना
(ख) हलायुधेन
(ग) गुणविष्णुना
(घ) उवटेन

teachinns Text with Technology

१२७. ऋग्वेदसंहिताया अंगलपद्यानुवादक: वैदेशिक: विद्वान वर्तते -
(क) एच. विल्सन:
(ख) ए. ए. मैक्डानल:
(ग) आर. टी. एच. ग्रीफिथ:
(घ) विलियम कैलेन्ड:

१२८. सामरिकारा: परिगणिता: सन्ति -
(क) सप्त
(ख) चत्वार:
(ग) त्रय:
(घ) षट्

१२९. 'मघवा' देव: क: ?
(क) इन्द्र:
(ख) विष्णु:
(ग) बरुण:
(घ) हिरण्यगर्भ:

१३०. 'इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेद:' - इति लक्षणं कस्य ?
(क) महीधरस्य
(ख) लौगाक्षिभास्करस्य
(ग) सायणस्य
(घ) पारस्करस्य

१३१. 'वाधूलशुल्वसूत्रम्' केन वेदेन सम्वद्धमस्ति ?
(क) अथर्ववेदेन
(ख) सामवेदेन
(ग) ऋग्वेदेन
(घ) यजुर्वेदेन

१३२. 'विलोहित:' इति कस्या: देवताया: विशेषणम् अस्ति ?
(क) विष्णो:
(ख) वायो:
(ग) रुद्रस्य
(घ) इन्द्रस्य

१३३. 'छन्द: सूत्रम्' इति वेदाङ्गग्रन्थस्य प्रणेता विद्यते -
(क) हलायुध:
(ख) पिङ्गल:
(ग) लगध:
(घ) भरत:

teachinns Text with Technology

१३४. त्रिष्टुप्-छन्दस: देव: क: –
(क) वसुगण:
(ख) अग्नि:
(ग) इन्द्र:
(घ) सोम:

१३५. षड्वेदाङ्गेषु किम् न गण्यते ?
(क) निरुक्तम्
(ख) छन्दस्
(ग) मीमांसा
(घ) कल्प:

१३६. याज्ञवल्क्यशिक्षा केन वेदेन सम्बद्धा अस्ति ?
(क) ऋग्वेदेन
(ख) यजुर्वेदेन
(ग) सामवेदेन
(घ) अथर्ववेदेन

१३७. संहितापाठानन्तरं क्रियते-
(क) सन्धिपाठः
(ख) समासपाठः
(ग) पदपाठः
(घ) यमपाठः

१३८. एषु प्राचीन वेदभाष्यकारो न वर्तते -
(क) सायणः
(ख) स्कन्दस्वामी
(ग) अरविन्दः
(घ) गुणविष्णुः

१३९. कठोपनिषद् केन वेदेन सम्बद्धा ?
(क) ऋग्वेदेन
(ख) कृष्णयजुर्वेदेन
(ग) शुक्लयजुर्वेदेन
(घ) अथर्ववेदेन

१४०. शिक्षाङ्गस्य विषयाः कियन्तः उपदिष्टाः
(क) त्रयः
(ख) चत्वारः
(ग) पञ्च
(घ) षट्

teachinns Text with Technology

१४१. यजुर्वेदः सम्प्राप्तः -
(क) अग्नेः
(ख) वायोः
(ग) इन्द्रात्
(घ) वरुणात्

१४२. ईशावास्योपनिषद् केन वेदेन सम्बद्धा ?
(क) ऋग्वेदेन
(ख) कृष्णयजुर्वेदेन
(ग) शुक्लयजुर्वेदेन
(घ) सामवेदेन

१४३. गायत्रीच्छन्दसि कियन्तो वर्णाः भवन्ति ?
(क) २०
(ख) २४
(ग) २८
(घ) ३२

१४४. उष्णिक् छन्दसि कियन्तो वर्णा भवन्ति ?
(क) २७
(ख) २८
(ग) ३२
(घ) २९

१४५. तैत्तिरीयोपनिषद् केन वेदेन सम्बद्धा ?
(क) शुक्लयजुर्वेदेन
(ख) कृष्णयजुर्वेदेन
(ग) सामवेदेन
(घ) अथर्ववेदेन

१४६. कौशिकगृह्यसूत्रं केन सम्बद्धम् ?
(क) ऋग्वेदेन
(ख) कृष्णयजुर्वेदेन
(ग) सामवेदेन
(घ) अथर्ववेदेन

१४७. उष्णिक् छन्दसि कियन्तो वर्णा: भवन्ति ?
(क) २०
(ख) २४
(ग) २८
(घ) ३२

१४८. ऋग्वेद: सम्प्राप्त:
(क) अग्ने:
(ख) वायो:
(ग) आदित्यात्
(घ) सोमात्

१४९. शांख्यायन - शाखाया: सम्वन्ध: वर्तते -
(क) अथर्ववेदेन
(ख) ऋग्वेदेन
(ग) सामवेदेन
(घ) कृष्णयजुर्वेदेन

१५०. 'द्राह्यायणश्रौतसूत्रम्' कस्य वेदस्य विद्यते ?
(क) अथर्ववेदस्य
(ख) कृष्णयजुर्वेदस्य
(ग) ऋग्वेदस्य
(घ) सामवेदस्य

१५१. 'एतद्वचो जरितर्मापिमृष्ठा आयत्तेघोषानुत्तरा युगानि' - इति मन्त्रांशो वर्तते -
(क) पुरुरवा - उर्वशीसूक्ते
(ख) सरमा-कपणिसूक्ते
(ग) विश्वामित्र - नदीसूक्ते
(घ) यम-यमीसूक्ते

१५२. ऋग्वेदस्य कस्मिन् मन्डले 'विश्वामित्रनदीसंवादसूक्तम्' विद्यते -
(क) द्वितीये
(ख) दशमे
(ग) तृतीये
(घ) अष्टमे

१५३. 'बृहती' छन्दसि अक्षराणां संख्या विद्यते -
(क) ४८
(ख) २८
(ग) ३६
(घ) ३२

१५४. ऋक्संहितायाः समुपलब्धभाष्येषु प्रथमो भाष्यकारः विद्यते -
(क) सायणः
(ख) आनन्दतीर्थः
(ग) स्कन्दस्वामी
(घ) वेङ्कटमाधवः

१५५. अथर्ववेदेन सम्बद्धा शिक्षा का वर्तते -
(क) लोमशी शिक्षा
(ख) माण्डूकीशिक्षा
(ग) गौतमीशिक्षा
(घ) केशवीशिक्षा

१५६. छान्दोग्योपनिषत् कस्य वेदस्य ?
(क) ऋग्वेदस्य
(ख) यजुर्वेदस्य
(ग) सामवेदस्य
(घ) अथर्ववेदस्य

१५७. शुनः शेपोपाख्यानम् कुत्र अस्ति ?
(क) बृहदारण्यके
(ख) ऐतरेयारण्यके
(ग) तैत्तिरीयारण्यके
(घ) तान्ड्यब्राह्मणे

------- * ----------* ---------* ---------* ---------* ---------

Unit - 4

दर्शनसाहित्यस्य विशिष्टाध्ययणम्

Syllabus

Sub Unit -1 : सांख्यकारिका		
Sl. No.	**Topics**	
1.	4.1.1	सांख्यकारिकाया: परिचयसामान्यम्
2.	4.1.2	प्रयोजनम्
3.	4.1.3	सांख्यकारिकाया: विषय:
4.	4.1.4	सांख्यनये प्रमाणम्
5.	4.1.5	सांख्यकारिकायां प्रत्यक्षस्य प्रतिबन्धकता
6.	4.1.6	प्रकृते: प्रतिबन्धकता
7.	4.1.7	सत्कार्यवाद
8.	4.1.8	व्यक्ताव्यक्तयो: वैधर्म्यम्
9.	4.1.9	व्यक्ताव्यक्तयो: साधर्म्यम्
10.	4.1.10	सांख्यसम्मतं गुणत्रयम्
11.	4.1.11	सृष्टिवैचित्र्यम् उपपादनम्
12.	4.1.12	पुरुषस्वरूपम्
13.	4.1.13	पुरुषवहुत्वम्
14.	4.1.14	सांख्यसम्मत: सृष्टिक्रम:
15.	4.1.15	सूक्ष्मशरीरम्
16.	4.1.16	प्रत्ययसर्ग:
17.	4.1.17	विपर्यय:
18.	4.1.18	अशक्ति:

teachinns Text with Technology

19.	4.1.19	तुष्टि
20.	4.1.20	सिद्धिः
21.	4.1.21	अपवर्गःकैवल्यं वा (मोक्षः)

Sub Unit -2 : वेदान्तसारः		
22.	4.2	वेदान्तसारः
23.	4.2.1	अनुबन्ध्चतुष्टयम्
24.	4.2.1.1	अधिकारी
25.	4.2.1..1.a	साधनचतुष्टयम्
26.	4.2.1.2	विषयः
27.	4.2.1.3	सम्बन्धः
28.	4.2.1.4	प्रयोजनम्
29.	4.2.2	अध्यारोपः
30.	4.2.2.1	अपवादः
31.	4.2.3	अज्ञानस्य स्वरूपम्
32.	4.2.3.1	अज्ञानस्य प्रकारभेदः
33.	4.2.3.1.a	ईश्वर-निरूपणम्
34.	4.2.3.1.b	ईश्वरस्य शरीरम्
35.	4.2.3.1.c	व्यष्ट्यज्ञानम्
36.	4.2.3.1.d	जीवनिरूपणम्
37.	4.2.3.1.e	अनुपहितं तुरीयचैतन्यम्
38.	4.2.3.2	अज्ञानस्य शक्तिः
39.	4.2.3.2.a	आवरणशक्तिः

teachinns Teach with Technology

40.	4.2.3.2.b	विक्षेपशक्तिः
41.	4.2.4	वेदान्तसारसम्मतः सृष्टिक्रमः
42.	4.2.4.1	लिङ्ग (सूक्ष्म) शरीरोत्पत्तिः
43.	4.2.4.2	ज्ञानेन्द्रियाणि
44.	4.2.4.3	बुद्धिमनसोः
45.	4.2.4.4	विज्ञानमयकोशः
46.	4.2.4.5	कर्मेन्द्रियाणि
47.	4.2.4.6	वायुपञ्चकम्
48.	4.2.4.7	प्राणमयकोशः
49.	4.2.4.8	कोशधर्मः
50.	4.2.5	पञ्चीकरणम् / स्थूलभूतोत्पत्तिः
51.	4.2.5.1	ब्रह्माण्डोत्पत्तिः
52.	4.2.5.2	स्थूलशरीरभेदेजीवभेदः
53.	4.2.6	विवर्तवादः / अध्यासः
54.	4.2.7	महावाक्यम्
55.	4.2.7.1	सामान्यधिकरण्यसम्बन्धः
56.	4.2.7.2	विशेषण - विशेष्यभावसम्बन्धः
57.	4.2.7.3	लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धः
58.	4.2.8	चैतन्यसाक्षात्कारस्यसाधनं श्रवणानि प्रभृतीनि
59.	4.2.8.1	श्रवणार्थः
60.	4.2.8.2	मननार्थः
61.	4.2.8.3	निदिध्यासनम्

teachinns Text with Technology

62.	4.2.9	समाधिः
63.	4.2.9.1	सविकल्पकसमाधिः
64.	4.2.9.2	निर्विकल्पकसमाधिः
65.	4.2.9.3	समाधेः अङ्गानि
66.	4.2.9.4	समाधेः विघ्नम्
67.	4.2.10	जीवनमुक्तिः (मोक्षः)
68.	4.2.10.1	जीवनमुक्तपुरुषस्य लौकिकव्यवहारः

Sub Unit -3 : तर्कसंग्रहः		
69.	4.3	अन्नंभट्टकृतः तर्कसंग्रहः
70.	4.3.1	पदार्थनिरूपणम्
71.	4.3.1.1	द्रव्यम्
72.	4.3.1.2	पृथिव्याः लक्षणं तस्याः भेदाश्च
73.	4.3.1.3	अपां लक्षणं तस्याः भेदाः
74.	4.3.1.4	तेजसो लक्षणं तद्भेदाश्च
75.	4.3.1.5	वायोर्लक्षणं तस्य भेदाश्च
76.	4.3.1.6	आकाशलक्षणम्
77.	4.3.1.7	कालस्य लक्षणम्
78.	4.3.1.8	दिशोलक्षणम्
79.	4.3.1.9	आत्मनो लक्षणम्
80.	4.3.1.10	मनसो लक्षणम्
81.	4.3.2	अथ गुणनिरूपणम्

teachinns Text with Technology

82.	4.3.2.1	रूपस्य लक्षणं तद्भेदाश्च
83.	4.3.2.2	रसस्यलक्षणं भेदाश्च
84.	4.3.2.3	गन्धलक्षणं च तस्यभेदौ
85.	4.3.2.4	स्पर्शस्य लक्षणं भेदाश्च
86.	4.3.2.5	संख्यायाः लक्षणम्
87.	4.3.2.6	परिमाणस्य लक्षणं तस्य भेदाश्च
88.	4.3.2.7	पृथकत्वलक्षणम्
89.	4.3.2.8	संयोगलक्षणम्
90.	4.3.2.9	विभागलक्षणम्
91.	4.3.2.10	परत्वापरत्वयोर्लक्षणम्
92.	4.3.2.11	गुरुत्वस्य लक्षणम्
93.	4.3.2.12	द्रवत्वस्य लक्षणं तद्भेदाश्च
94.	4.3.2.13	स्नेहस्य लक्षणम्
95.	4.3.2.14	शब्दस्य लक्षणं भेदौ च
96.	4.3.2.15	बुद्धेर्लक्षणं तस्य भेदौ च
97.	4.3.2.16	यथार्थानुभवस्य लक्षणमुदाहरणञ्च
98.	4.3.2.17	अयथार्थ अनुभवस्य लक्षणमुदाहरणञ्च
99.	4.3.2.18	यथार्थानुभवस्य भेदाः
100.	4.3.2.19	प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणम्
101.	4.3.2.20	अनुमाणलक्षणम्
102.	4.3.2.21	हेत्वाभासाः
103.	4.3.2.21.a	उपमानप्रमाणलक्षणम्

teachinns Text with Technology

104.	4.3.2.21.b	शब्दप्रमाणलक्षणम्
105.	4.3.2.22	अयथार्थानुभवस्य भेदा:
106.	4.3.3	कर्मण: लक्षणं तस्य भेदाश्च
107.	4.3.4	सामान्य लक्षणं तस्य भेदौ च
108.	4.3.5	विशेषलक्षणम्
109.	4.3.6	समवायलक्षणम्
110.	4.3.7	अभावलक्षणं तद्भेदा:

Sub Unit -4 : तर्कभाषा		
111.	4.4.1	परिचयसामान्यम्
112.	4.4.2	प्रमाणम्
113.	4.4.3	कारणम्
114.	4.4.3.a	समवायिकारणम्
115.	4.4.3.b	असमवायिकारणम्
116.	4.4.3.c	निमित्तकारणम्
117.	4.4.3.d	प्रमाणस्य भेदा:
118.	4.4.4	षड्विधसन्निकर्ष:
119.	4.4.4.a	संयोगसन्निकर्ष:
120.	4.4.4.b	संयुक्तसमवाय: सन्निकर्ष:
121.	4.4.4.c	संयुक्तसमवेतसमवाय: सन्निकर्ष:
122.	4.4.4.d	समवाय: सन्निकर्ष:
123.	4.4.4.e	समवेतसमवाय: सन्निकर्ष:

Teachinns Text with Technology

124.	4.4.4.f	विशेष्यविशेषणभाव: सन्निकर्ष:
125.	4.4.5	अनुमान-प्रमाणम्
126.	4.4.5.a	अनुमानस्य भेदा:
127.	4.4.5.a.1	स्वार्थानुमानम्
128.	4.4.5.a.2	परार्थानुमानम्
129.	4.4.6	लिङ्गस्य प्रकारभेदा:
130.	4.4.6.a	अन्वयव्यतिरेकीहेतु:
131.	4.4.6.b	केवलव्यतिरेकीहेतु:
132.	4.4.6.c	केवलान्वयीहेतु:
133.	4.4.7	हेत्वाभास:
134.	4.4.7.a	असिद्धहेत्वाभास:
135.	4.4.7.b	विरुद्धहेत्वाभास:
136.	4.4.7.c	अनैकान्तिकहेत्वाभास:
137.	4.4.7.d	प्रकरणसमहेत्वाभास:
138.	4.4.7.e	बाधित: हेत्वाभास:
139.	4.4.8	उपमान-प्रमाणम्
140.	4.4.9	शब्दप्रमाणम्
141.	4.4.9.a	आकाङ्क्षा
142.	4.4.9.b	योग्यता
143.	4.4.9.c	सन्निधि:
144.	4.4.10	प्रमा
145.	4.4.11	प्रमेयनिरूपणम्

Teachinns Text with Technology

146.	4.4.12	संशयः
147.	4.4.13	प्रयोजनम्
148.	4.4.14	दृष्टान्तः
149.	4.4.15	सिद्धान्तः
150.	4.4.16	अवयवाः
151.	4.4.17	तर्कः
152.	4.4.18	निर्णयः
153.	4.4.19	वादः
154.	4.4.20	जल्पः
155.	4.4.21	वितण्डाः
156.	4.4.22	हेत्वाभासः
157.	4.4.23	छलम्
158.	4.4.24	जातिः
159.	4.4.25	निग्रहस्थानम्

Sub Unit -5 : अर्थसंग्रहः		
160.	4.5.1	मङ्गलाचरणम्
161.	4.5.2	धर्मलक्षणम्
162.	4.5.3	भावना
163.	4.5.4	शब्दीभावना
164.	4.5.5	आर्थीभावना
165.	4.5.6	वेदः

Teachinns Text with Technology

166.	4.5.7	विधिलक्षणम्
167.	4.5.8	विधिना गुणादीनां विधानम्
168.	4.5.9	उत्पत्तिविधिः
169.	4.5.10	विनियोगविधिः
170.	4.5.11	श्रुतिः
171.	4.5.12	लिङ्गम्
172.	4.5.13	वाक्यप्रमाणम्
173.	4.5.14	प्रकरणम्
174.	4.5.15	स्थानप्रमाणम्
175.	4.5.16	समाख्या
176.	4.5.17	प्रयोगविधिः
177.	4.5.18	श्रुतिक्रमः
178.	4.5.19	पाठक्रमः
179.	4.5.20	प्रयोगविधौ स्थानप्रमाणम्
180.	4.5.21	प्रवृत्तिक्रमः
181.	4.5.22	अधिकारविधिः
182.	4.5.23	मन्त्रः
183.	4.5.24	नियमविधिः
184.	4.5.25	अपूर्वविधिः
185.	4.5.26	परिसंख्याविधिः
186.	4.5.27	नामधेयत्वम्
187.	4.5.28	निषेधनिरूपणम्

Teachinns Text with Technology

188.	4.5.29	अर्थवाद:
189.	4.5.30	अर्थवाद: प्रकारान्तरेण त्रिविध:
190.	4.5.30.a	गुणवाद:
191.	4.5.30.b	अनुवाद:
192.	4.5.30.c	भूतार्थवाद:

Sub Unit -6 : पातञ्जलयोगसूत्रम् (व्यासभाष्यम्)		
193.	4.6	पातञ्जलयोगसूत्रम् (व्यासभाष्यम्)
194.	4.6.1	चित्तभूमि:
195.	4.6.1.a	क्षिप्तचित्तभूमि:
196.	4.6.1.b	मूढ़चित्तभूमि:
197.	4.6.1.c	विक्षिप्तचित्तभूमि:
198.	4.6.1.d	एकाग्रचित्तभूमि:
199.	4.6.1.e	निरुद्धचित्तभूमि:
200.	4.6.2	चित्तवृत्ति
201.	4.6.2.a	प्रमाणम्
202.	4.6.2.b	विपर्यय:
203.	4.6.2.c	विकल्प:
204.	4.6.2.d	निद्रा
205.	4.6.2.e	स्मृति:
206.	4.6.3	चित्तविक्षेपा: (योगमला:)
207.	4.6.4	ईश्वरस्वरूपम्

Teachinns Text with Technology

208.	4.6.4.1	पञ्चक्लेशाः
209.	4.6.5	अष्टयोगाङ्गः
210.	4.6.5.a	यमः
211.	4.6.5.b	नियमः
212.	4.6.5.c	आसनम्
213.	4.6.5.d	प्राणायामः
214.	4.6.5.e	प्रत्याहारः
215.	4.6.5.f	धारणा
216.	4.6.5.g	ध्यानम्
217.	4.6.5.h	समाधिः
218.	4.6.6	समाधिः
219.	4.6.6.1	सम्प्रज्ञातसमाधिः (सबीजसमाधिः)
220.	4.6.6.2	असम्प्रज्ञातसमाधिः (निर्बीजसमाधिः)
221.	4.6.6.3	समापत्तिः
222.	4.6.7	केवल्यम्

Sub Unit -7 : ब्रह्मसूत्रम्		
223.	4.7.1	परिचयसामान्यम्
224.	4.7.2	अथातो ब्रह्मजिज्ञासा
225.	4.7.3	जन्मादस्य यतः
226.	4.7.4	शास्त्रयोनित्वात्
227.	4.7.5	अवशिष्टानि सूत्राणि

Sub Unit -8 : न्यायसिद्धान्तमुक्तावली (अनुमानखण्डम्)		
228.	4.8.1	परिचयसामान्यम्
229.	4.8.2	अनुमितिः
230.	4.8.3	लिङ्गस्तमा परामर्शः
231.	4.8.4	पूर्वपक्षव्याप्तिः
232.	4.8.5	हेत्वाभासः
233.	4.8.5.a	असिद्ध-हेत्वाभासः
234.	4.8.5.b	विरुद्धहेत्वाभासः
235.	4.8.5.c	अनैकान्तिकहेत्वाभासः
236.	4.8.5.d	प्रकरणसमहेत्वाभासः
237.	4.8.5.e	कालातयापदिष्ट (वाधितः) हेत्वाभासः

Sub Unit -9 : सर्वदर्शनसंग्रहः		
238.	4.9.1	परिचयसामान्यम्
239.	4.9.2	बौद्धदर्शनम्
240.	4.9.3	बौद्धानां सम्प्रदायचतुष्टयम्
241.	4.9.3.1	माध्यमिकाः
242.	4.9.4	योगाचारः
243.	4.9.5	सौत्रान्त्रिकः
244.	4.9.6	बैभाषिकः
245.	4.9.7	चत्वारि आर्यसत्यानि
246.	4.9.8	बौद्धदर्शने प्रत्ययाः

teachinns Text with Technology

247.	4.9.9	प्रतीत्यसमुत्पादः
248.	4.9.10	बौद्धदर्शने स्कन्धाः
249.	4.9.11	बौद्धदर्शने द्वादशायतनम्
250.	4.9.12	जैनदर्शनम्
251.	4.9.13	जैनदर्शने त्रिरत्नम्
252.	4.9.14	जैनदर्शने पुद्गलाः
253.	4.9.14.a	सप्तभङ्गिनयः
254.	4.9.15	जीवः
255.	4.9.16	जैनदर्शने जीवस्य पञ्चावस्ताः
256.	4.9.17	पञ्चास्तिकायाः
257.	4.9.18	आस्रवः
258.	4.9.19	शरीरम्
259.	4.9.20	जैनदर्शने बन्धः
260.	4.9.21	जैनदर्शने संवरः
261.	4.9.22	निर्जराः

Teachinns Text with Technology

Unit at a Glance:

Sub Unit - 1 सांख्यकारिका -

4.1.2 प्रयोजनम् 4.1.3 सांख्यकारिकाया: विषय: 4.1.4 सांख्यनये प्रमाणम् 4.1.7 सत्कार्यवाद 4.1.8 व्यक्ताव्यक्तयो: वैधर्म्यम् 4.1.10 सांख्यसम्मतं गुणत्रयम् 4.1.12 पुरुषस्वरूपम् 4.1.14 सांख्यसम्मत: सृष्टिक्रम: 4.1.16 प्रत्ययसर्ग: 4.1.21 अपवर्ग:कैवल्यं वा (मोक्ष:)

Sub Unit - 2 वेदान्तसार: -

4.2.1 अनुबन्ध्चतुष्टयम् 4.2.1.1.a साधनचतुष्टयम् 4.2.2 अध्यारोप: 4.2.2.1 अपवाद: 4.2.3 अज्ञानस्य स्वरूपम् 4.2.3.1 अज्ञानस्य प्रकारभेद: 4.2.3.2 अज्ञानस्य शक्ति: 4.2.4 वेदान्तसारसम्मत: सृष्टिक्रम: 4.2.4.1 लिङ्ग (सूक्ष्म) शरीरोत्पत्ति: 4.2.4.4 विज्ञानमयकोश: 4.2.4.7 प्राणमयकोश: 4.2.5 पञ्चीकरणम् / स्थूलभूतोत्पत्ति: 4.2.6 विवर्तवाद: / अध्यास: 4.2.7 महावाक्यम् 4.2.9 समाधि: 4.2.10 जीवनमुक्ति: (मोक्ष:)

Sub Unit - 3 तर्कसंग्रह: -

4.3.1 पदार्थनिरूपणम् 4.3.2 अथ गुणनिरूपणम् 4.3.2.15 बुद्धेर्लक्षणं तस्य भेदौ च 4.3.2.19 प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणम् 4.3.2.20 अनुमाणलक्षणम् 4.3.2.21 हेत्वाभासा: 4.3.2.21.a उपमानप्रमाणलक्षणम् 4.3.2.21.b शब्दप्रमाणलक्षणम् 4.3.3 कर्मण: लक्षणं तस्य भेदाश्च 4.3.7 अभावलक्षणं तद्भेदा:

Sub Unit - 4 तर्कभाषा: -

4.4.2 प्रमाणम् 4.4.3 कारणम् 4.4.4 षड्विधसन्निकर्ष: 4.4.5 अनुमान-प्रमाणम् 4.4.6 लिङ्गस्य प्रकारभेदा: 4.4.7 हेत्वाभास: 4.4.8 उपमान-प्रमाणम् 4.4.9 शब्दप्रमाणम् 4.4.10 प्रमा 4.4.11 प्रमेयनिरूपणम्

Sub Unit - 5 अर्थसंग्रह: -

4.5.2 धर्मलक्षणम् 4.5.3 भावना 4.5.7 विधिलक्षणम् 4.5.8 विधिना गुणादीनां विधानम् 4.5.9 उत्पत्तिविधि: 4.5.10 विनियोगविधि: 4.5.17 प्रयोगविधि: 4.5.22 अधिकारविधि: 4.5.23 मन्त्र: 4.5.27 नामधेयत्वम् 4.5.28 निषेधनिरूपणम् 4.529 अर्थवाद:

Sub Unit - 6 पातञ्जलयोगसूत्रम् -

4.6.1 चित्तभूमि: 4.6.2 चित्तवृत्ति 4.6.3 चित्तविक्षेपा: (योगमला:) 4.6.4 ईश्वरस्वरूपम् 4.6.4.1 पञ्चक्लेशा: 4.6.5 अष्टयोगाङ्ग: 4.6.6 समाधि: 4.6.7 केवल्यम्

Sub Unit - 7 ब्रह्मसूत्रम् -

4.7.2 अथातो ब्रह्मजिज्ञासा 4.7.3 जन्मादस्य यत: 4.7.4 शास्त्रयोनित्वात् 4.7.5 अवशिष्टानि सूत्राणि

Sub Unit - 8 न्यायसिद्धान्तमुक्तावली (अनुमानखण्डम्) -

4.8.2 अनुमिति: 4.8.3 लिङ्गस्तमा परामर्श: 4.8.4 पूर्वपक्षव्याप्ति: 4.8.5 हेत्वाभास:

Sub Unit -9 सर्वदर्शनसंग्रह: -

4.9.3 बौद्धानां सम्प्रदायचतुष्टयम् 4.9.7 चत्वारि आर्यसत्यानि 4.9.8 बौद्धदर्शने प्रत्यया: 4.9.9 प्रतीत्यसमुत्पाद: 4.9.10 बौद्धदर्शने स्कन्धा: 4.9.11 बौद्धदर्शने द्वादशायतनम् 4.9.13 जैनदर्शने त्रिरत्नम् 4.9.14 जैनदर्शने पुद्गला: 4.9.14.a सप्तभङ्गिनय: 4.9.15 जीव: 4.9.16 जैनदर्शने जीवस्य पञ्चावस्ता: 4.9.17 पञ्चास्तिकाया:।

teachinns Text with Technology

Key Words

Every candidates appearing for NET /SET examination should key (main) points those can help them a better understanding regarding this unit very quickly.

Basic Key Statements:

4.1.1 सांख्यकारिकाया: परिचयसामान्यम् 4.1.3 सांख्यकारिकाया: विषय: 4.1.4 सांख्यनये प्रमाणम् 4.1.5 सांख्यकारिकायां प्रत्यक्षस्य प्रतिवन्धकता 4.1.8 व्यक्ताव्यक्तयो: वैधर्म्यम् 4.2.1 अनुवन्धचतुष्टय: 4.2.1.1.a साधनचतुष्टयम् 4.2.2. अध्यारोप: 4.2.2.1 अपवाद: 4.2.9. समाधि: 4.3.1 पदार्थनिरूपणम् 4.3.1.1 द्रव्यम् 4.3.2. अथ गुणनिरूपणम् 4.3.2.15 बुद्धेर्लक्षणं च तस्य भेदौ 4.3.3 कर्मण: लक्षणं तस्य भेदाश्च, 4.3.4 सामान्यस्य लक्षणं च तस्य भेदौ 4.3.5 विशेषलक्षणम्, 4.3.6 समवायलक्षणम् 4.3.7 अभावलक्षणं तद् भेदा: 4.4.3 कारणम्, 4.4.5 अनुमानप्रमाणम् 4.4.9. शब्दप्रमाणम् 4.4.10 प्रमा 4.5.2 धर्मलक्षणम् 4.5.6 वेद: 4.5.7 विधिलक्षणम् 4.6.1 चित्तभूमि: 4.6.2 चित्तवृत्ति: 4.6.6 समाधि: 4.7.1 परिचयसामान्यम्। 4.8.2 अनुमिति: 4.9.3 बौद्धानां सम्प्रदायचतुष्टयम् 4.9.7 चत्वारि आर्यसत्यानि 4.9.13 जैनदर्शने त्रिरत्नम् 4.9.14.a सप्तभङ्गिनय:

Standard Key Statements:

4.1.10 सांख्यसम्मतं गुणत्रयम् 4.1.16 प्रत्ययसर्ग: 4.1.12 पुरुषस्वरूपम् 4.1.13 पुरुषवहुत्वम्, 4.2.1.1 अधिकारी, 4.2.1.2 विषय: 4.2.1.3 सम्बन्ध: 4.2.1.4 प्रयोजनम् 4.2.3.1 अज्ञानस्य प्रकारभेद: 4.2.3.2 अज्ञानस्य शक्ति: 4.2.4.1 लिङ्गशरीरोत्पत्ति 4.2.4.2 ज्ञानेन्द्रियाणि 4.2.4.3 बुद्धिमनसो: 4.2.5.1 ब्रह्माण्डोत्पत्ति: 4.2.5.2 स्थूलशरीरभेदेजीवभेद: 4.2.9.3 समाधे: अङ्गानि 4.2.9.4 समाधे: विघ्नम् 4.3.2.18 यथार्थानुभवस्य भेदा: 4.3.2.18.1 कारणस्य भेदा: 4.3.2.19 प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणम् 4.4.3.d प्रमाणस्य भेदा: 4.4.4 षड्विधसन्निकर्ष: 4.4.5.a अनुमानस्य भेदा: 4.4.7 हेत्वाभास: 4.5.3 भावनाया: प्रकारभेद: 4.5.8. विधिनागुणादीनां विधानम् 4.5.9 उत्पत्तिविधि: 4.5.10 विनियोगविधि: 4.5.17 प्रयोगविधि: 4.5.22 अधिकारविधि: 4.5.23 मन्त्र: 4.5.27 नामधेयत्वम् 4.5.28 निषेधनिरूपणम् 4.5.29 अर्थवाद: 4.6.3 चित्तविक्षेपा: 4.6.4.1 पञ्चक्लेशा: 4.6.5 अष्टयोगाङ्ग: 4.6.6.3 समापत्ति: 4.7.5 अवशिष्टानि सूत्राणि 4.8.3 लिङ्गस्तथापरामर्श: 4.8.4 पूर्वपक्षव्याप्ति 4.9.8 बौद्धदर्शने प्रत्यया: 4.9.9 प्रतीत्यसमुत्पाद: 4.9.14 जैनदर्शने पुद्गला: 4.9.15 जीव: 4.9.16 जीवस्य पञ्चावस्था: 4.9.21 संवर:

Advanced Key Statements:

4.1.11 सृष्टिवैचित्र्यम् 4.1.14 सृष्टिक्रम: 4.1.15 सूक्ष्मशरीरम् 4.1.7 सत्कार्यवाद: 4.1.21 अपवर्ग: 4.2.3 अज्ञानस्य स्वरूपम् 4.2.3.1.d जीवनिरूपणम् 4.2.3.1.e अनुपहितं तुरीयचैतन्यम् 4.2.4 वेदान्तसारसम्मत: सृष्टिक्रम: 4.2.5 पञ्चीकरणम् 4.2.7 महावाक्यम् 4.2.10 जीवनमुक्ति: (मोक्ष:) 4.3.2.20 अनुमानलक्षणं तद् भेदाश्च 4.3.2.21 हेत्वाभासा: 4.3.2.22 अयथार्थानुभवस्य भेदा: 4.4.6 लिङ्गस्य प्रकारभेदा: 4.4.11 प्रमेयनिरूपणम् 4.6.4 ईश्वरस्वरूपम् 4.6.6.1 सम्प्रज्ञातसमाधि: 4.6.6.2 असम्प्रज्ञातसमाधि: 4.6.7 कैवल्यम् 4.7.2 अथातो ब्रह्मजिज्ञासा 4.7.3 जन्मादास्य यत: 4.7.4 शास्त्रयोनित्वात् 4.8.5 हेत्वाभास: 4.9.22 निर्जरा।

Sub Unit -1 : सांख्यकारिका

4.1.1 सांख्यकारिकाया: परिचयसामान्यम्

भारतीयास्तिकदर्शनसम्प्रदायेषु अन्यतमं हि सांस्यदर्शनम् अस्य दर्शनस्य प्रवक्ता महामुनि: कपिल:। महर्षे: कपिलस्य उपनिषत्कालिकत्वेऽपि तन्नाम्ना प्रचलितानां सूत्राणां सहाय: वैक्रम-पञ्चम-शताब्दी विद्वद्भि: निर्धारितास्ति। महर्षि-कपिलमुने आसुरि-नाम्न: शिष्यस्य शिष्य: पञ्चशिख: 'षष्टितन्त्रम्' व्यरचयत्। सांस्यदर्शनस्य अतीव लोकप्रियो ग्रन्थोऽस्ति 'सांख्यकारिका'। अस्य रचयिता ईश्वरकृष्ण:। अस्यां सांख्यकारिकायां ७० कारिका: विद्यते। संख्यादर्शने 'प्रकृतिपुरुषान्यतास्यातिः' इत्येष सिद्न्तो निरूपितो तस्मात् 'सांख्यम्' इत्येष सिद्धान्तो निरूपितो तस्मात् 'सांख्याम्' इत्येतां ख्यातिं भजते इदम् दर्शनम्। सुवर्णसप्तिति:, कनकसप्तति:, हिरण्यसप्तति: प्रभृतय:। प्रकृति पुरुषाण्यतास्यातिरेव 'संख्या' इति प्रोच्यते। संख्यापदस्यार्थोऽस्ति 'सम्यग् ज्ञानम्'। सांख्यदर्शनस्य प्रयोजनं सांख्यकारिकाया: प्रथमे ग्रन्थकारेण आलोचितम्।

4.1.2 **प्रयोजनम्** - श्रीमदीश्वरकृष्णेण उक्तम् -

''दु:खत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ।
दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात्।।''

इत:परं त्रिविधदु:खं ग्रन्थकारेण ब्याख्यातम्। तानि भवति आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम्, आधिदैविकञ्च। अत्र ईश्वरकृष्ण: दु:खविनाशाय अदृष्टोपायं उल्लिखितवान् सो भवति आनुश्रविक:। परन्तु अयम् उपायोऽपि क्षयातिशययुक्त:। अर्थात् दु:खेन परिपूर्णम्। एतेन विहाय श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञ:। तथाहि उच्यते -

'दृष्टावदानुश्रविक: सह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्त:।
तदविपरीत: श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्।।'

अत्र महदादिभूतपर्यन्तं सकलप्रपञ्चं व्यक्तम्, मूलप्रकृतिस्तु अव्यक्तं, सैव प्रधानमित्युच्यते, ज्ञश्च पुरुष:।

4.1.3 **सांख्यकारिकाया: विषय:**

ईश्वरकृष्ण: सांस्यकारिकाया: विषयप्रसङ्गे उवाच -

'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्या: प्रकृतिविकृतय: सप्त।
षोडशकस्तु विकार: न प्रकृतिर्ण विकृति: पुरुष:।'

प्रकृति: -१

विकृतय: - ७ (महत्, अहंकार:, पञ्चतन्मात्राणि)

विकारा: - १६ (पञ्चज्ञानेन्द्रियानि, पञ्चकर्मेन्द्रियाणि, पञ्चमहाभूतानि मनश्च)

पुरुष: - १

4.1.4 **सांख्यनये प्रमाणम्** - सांख्यकारिकानुसारेण प्रमाणं त्रिविधम् - प्रत्यक्षप्रमाणम्, अनुमानम्, आप्तवचनम्। तथाहि उच्यते -

''दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्।

त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि।।''

प्रत्येकस्य प्रमाणस्य लक्षणानि अधस्तात् प्रदीयन्ते -

(क) प्रत्यक्षम् - प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टम्।

(ख) अनुमानम् - तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकम्

(ग) आप्तप्रमाणम् - आप्तश्रुतिराप्तवचनन्तु

'दृष्टादतीन्द्रियानां प्रतीतिरनुमानात्।

तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम्।।'

अनुमानं त्रिविधम् - पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतोदृष्टञ्च।

4.1.5 **सांख्यकारिकायां प्रत्यक्षस्य प्रतिबन्धवता विराजते -**

(१) अतिदूरात् (२) सामीप्याद् (३) इन्द्रियघातात् (४) मनोऽनवस्थानात् (५) सौक्ष्म्यात् (६) व्यवधानात् (७) अभिभवात् (८) समानाभिहारात्।

4.1.6 **प्रकृतेःप्रतिबन्धकता** - अस्मिन् प्रसङ्गे ईश्वरकृष्णेण उक्तम् -

''सौक्षात् तदनुपलब्धिर्नाभावात् कार्य्यतस्तदुपलब्धेः

सहदादि तच्च कार्य्यं प्रकृतिस्वरूपं निरूपञ्च।।''

4.1.7 **सत्कार्यवादः**

सांख्यसम्मतः सत्कार्यवादः सर्वदर्शनेषु अन्यतमं मतवादम्। सांख्यनये सतःसत् जायते। सत्कार्यवद-प्रसङ्गे ग्रन्थकारेण एकः श्लोकः उक्तः -

''असदकारणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात्।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणाभावाच्च सत्कार्य्यम्।।''

सत्कार्यवादस्य पञ्च हेतवः विद्यन्ते - ते भवन्ति

(क) असदकारणाद् (ख) उपादानग्रहणात् (ग) सर्वसम्भाभावात् (घ) शक्तस्यशक्यकरणात् (ङ) कारणाभावाच्च

4.1.8 व्यक्ताव्यक्तयो: वैधर्म्यम्

सांख्यकारिकानुसारेण व्यक्ताव्यक्तयो: मध्ये वैधर्मं विराजते -

व्यक्तम्	अव्यक्तम्
(१) हेतुमद्	(क) अहेतुमद्
(२) अनित्यम्	(ख) नित्यम्
(३) अव्यापि	(ग) व्यापि
(४) सक्रियम्	(घ) निष्क्रियम्
(५) अनेकम्	(ङ) एकम्
(६) आश्रितम्	(च) निराश्रितम्
(७) लिङ्गम्	(छ) अलिङ्गम्
(८) सावयवम्	(ज) अवयवहीनम्
(९) परतन्त्रम्	(ञ) स्वतन्त्रम्

4.1.9 व्यक्ताव्यक्तयो: साधर्म्यम्

ईश्वरकृष्ण: एतयो: मध्ये साधर्म्यम् उक्तवान्। तानि भवन्ति -

(क) त्रिगुणम्

(ख) अविवेकि

(ग) विषय:

(घ) सामान्यम्

(ङ) अचेतनम्

(च) प्रसवधर्मि

एतानि साधर्म्याणि कारिकया ग्रन्थकारेण उक्तानि -

''त्रिगुणमविवेकि विषय: सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि।

व्यक्तं तथा प्रधानम् तद्विपरीतस्तसा च पुमान्।।''

4.1.10 **सांख्यसम्मतं गुणत्रयम्**

''प्रीत्यप्रीतिविषादात्मका: प्रकाश: प्रवृत्ति: नियमार्था:।

अन्येऽन्यभिभवाश्रय - जननमिथुनवृत्तयश्च गुणा:।।''

''सत्त्वं लघुप्रकाशकमिष्टम् उपष्टम्भकं चलञ्च रज:।

गुरुवरणकमेव तम: प्रदीपवच्चार्थतो वृत्ति:।।''

सत्त्वरजस्तमांसि इति त्रय: एव गुणा: सांख्यदर्शने स्वीकृता:। एतेषां त्रयाणां गुणानां स्वरूपं कार्य-प्रयोजनं च निरूपणार्थे उक्त कारिकाद्वय: उपस्थाप्य तेषां विवरणं प्रददाति ग्रन्थकार:। ते एव जगत: मूलकारणत्वात् प्रकृतित्वं भजन्ति। ग्रन्थकार: गुणत्रयस्य स्वरूपं वर्णयन् आह-तत्र सत्त्व-रज: - तमस् - संज्ञका: त्रिगुणा: प्रीत्य - प्रीति - विषादात्मका: सन्तीति। प्रीति: सुखम्, अप्रीति: दु:खम्, विषादो मोह:। एव स्वलक्षणा:। ते एतेन क्रमेण सत्त्व, रज:, तमात्मिका भवन्ति।

एतेषां गुणानां प्रयोजनम् उक्त्वा अत: क्रियामाह - प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था:। प्रकाशश्च नियमश्च प्रकाशप्रवृत्तिनियमा: ते एव अर्था: प्रयोजनानि येषां ते इति सत्त्वगुण:। इमे गुण सप्रयोजना: सन्ति इति परार्था:। तथा हि सत्त्वं प्रकाशक:, अतिलघुत्वात् मनस: तीव्रतमा गति:, चक्षुषां च अर्थप्रदेशगमनं तत्र प्रमाणम्। रजोगुण: प्रवृत्तिकर:, कार्य तस्य संसरणशीलत्वात् संसारस्य कार्याकार्यं प्रवृत्ति: लोकस्य। तथा च रजोगुणप्रभादेव वुद्धिक्षयविनाशादीनां पाकानां सम्भव:। तमोगुण: नियामक:, तेन हि प्रकाशवृत्ति: नियम्येते। यथा हि इन्द्रियाणां प्रकाशत्वेऽपि सीमतशक्तिमत्वम्।

त्रिगुणानां मध्ये सत्त्वगुण: प्रकृत्या: लघु: प्रकाशकश्च। रजोगुण: समुत्तेजक: चञ्चलस्वभावश्च। तमोगुणस्य गुरुत्वमावरकत्वञ्च सर्वजनविदिते। लघुता नाम पदार्थस्य कश्चिद् धर्मविशेष: य:खलु पदार्थस्य तत्र लघुता कारणरुपेण मन्यते। अग्नौ प्रज्ज्वलिते अग्निशिखा उर्द्धगतिं लभते। तां गतिं प्रति कारणं तावत् अग्नेर्लघुता सत्त्वमेव। प्रकाशकत्वमेव सत्त्वगुणस्य वैशिष्ट्यमपरम्।

सत्त्वं रज: तमश्चेति त्रिगुणा: परस्परविरुद्धस्वभावा भवन्ति। सत्त्वं लघु प्रकाशकञ्च। रज: चञ्चलम् उपष्टम्भकञ्च। तमोगुण आवरकमेव। तर्हि एते गुणा: परस्परं मिलित्वा केन प्रकारेण पुरुषार्थं कुर्वन्ति? एवं प्रश्ने उत्थित्वे सांख्यकारिकाकार: ईश्वरकृष्ण; आह –

''प्रदीपवच्चार्यतोवृत्ति:।''

प्रदीपवत् एतेषां वृत्ति:। प्रदीपे तैलं शलाका अग्निश्च सन्ति। तारल्यात् तैलम् आग्निं निर्वापयितुम् अर्हति। तथापि तैलं शलाका-अग्निश्च परस्परं मिलित्वा आलोकं प्रयच्छन्ति। एवमेव सत्त्वं रज: तमश्च त्रिगुणा: विरुद्धस्वभावा परस्परं मिलित्वा पुरुषार्थसाधनं कुर्वन्ति।

4.1.11 **सृष्टिवैचित्र्यम् उपपादनम्** - अस्मिन् प्रसङ्गे ग्रन्थकारेण उक्तम् –

''सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्।

पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च।।

4.1.12 **पुरुषस्वरूपम्** – सांख्यकारिकायां पुरुषस्य स्वरूपप्रसङ्गे ईश्वरकृष्णेण उक्तम् –

''सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्।

पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च।''

तानि भवन्ति —

(i) संघातपरार्थत्वात्

(ii) त्रिगुणादिविपर्ययात्

(iii) अधिष्ठानात्

(iv) भोक्तृभावात्

(v) कैवल्यार्थं प्रवृत्तेः

अकर्तृत्वं पुरुषस्य धर्मविशेषः। प्रधानपुरुषयोः मध्ये सामान्यत्वम् इति धर्मः विद्यते। प्रकृतिपुरुषयोः सम्बन्धः पङ्ग्वन्धवद्।

4.1.13 **पुरुषवहुत्त्वम्**

संसारेऽस्मिन् सर्वत्र जनन-मरण-करणानां प्रतिनियतम् दृश्यते। एकस्य जाते सति न हि सर्वं जायन्ते, न वा एकस्य मृते सति सर्वं म्रियन्ते। अन्ध्यादौ च एकस्मिन् सर्वेरेव अन्धः न भवति; विचित्रचित्तेः एकस्मिन् सर्वे एव न स्यात्। इति प्रत्यक्षप्रमाणवलात् प्रतिशरीरे भिन्नपुरुषत्वं सिद्धम्, प्रतिपक्षेपं खलु पुरुषभेदे तु भवति इति मन्यते च। एकस्य प्रयतमाने सति अपरः स्वपिति, एकस्य अध्ययने प्रवृत्ते सति अपरः भूनक्ति, इति प्रतिशरीरं भिन्नक्रियात्वात् अयुगपत् प्रवृत्तेश्च पुरुषवहुत्वं सुस्पष्टम् —

''जनन-मरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत् प्रवृतेश्च।

पुरुष-वहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्य-विपर्ययाच्चैव।।''

4.1.14 **सांख्यसम्मतः सृष्टिक्रमः**

प्रकृति-पुरुषयोः संयोगेन एव सृष्टिः ईश्वरकृष्णस्य कारिकांशे सुस्पष्टं यत् ''उभयोऽपि संयोगस्तत् कृतः सर्गः' अर्थात् अनेन तत् सम्भबति। तत्र सांख्यसम्मता सृष्टिप्रक्रियायाः विषये कारिकाकारस्य वक्तव्यं यत् —

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारस्तस्माद् गणश्च षोड़शकः

तस्मादपि षोड़शकात् पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि।

अर्थात् प्रकृतेः गूणवैषम्यात् प्रथमं महत्-तत्त्वं जायते। तस्मात् महतः अहंकारः, अहंकारात् एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि च समुत्भवन्ति। तेभ्योऽपि पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चभूतानि जायन्ते। एतेन क्रमेण एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि महदहंकारः वुद्धौ च षोड़शसंख्यापरिमितो गुण षोड़शकः जायन्ते। तत्र तन्मात्राणि शव्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धानि क्रमशः पञ्चमहाभूतानि आकाश-वायु-तेज-जल-पृथिव्वाः वाह्योः उत्पादयन्ति।

प्रकृतिः (अव्यक्तम्, मूलकारणम्) पुरुष (ज्ञः)

महत् (बुद्धि)

अहंकारः

सात्त्विकः राजसिकः तामसिकः

एकादशेन्द्रियः

(चक्षुः, शोत्रम्, घ्राणम्, रसनम्, त्वक्, वाक्, पाणिः, पादम्, पायुः, उपस्थम्, मनः)

पञ्चतन्मात्रम्

(शब्दः, स्पर्शम्, रूपम्, रसः, गन्धः)

पञ्चमहाभूतः

(क्षितिः, अप्, तेजः, मरुत्, वायुः)

teachinns Text with Technology

4.1.15 सांख्यकारिकायां सूक्ष्मशरीरम्

त्रिधा विशेषाः स्वीकृता संख्यशास्त्रे तन्मध्ये सूक्ष्मशरीरमेकमेव। महदादि सूक्ष्मपर्यन्तं महदहंकारः एकादशेन्द्रिय पञ्चतन्मात्र पर्यन्तं एषां समष्टि सूक्षशरीरं स्वीकुर्वन्ति। सूक्ष्मशरीरविषये संख्याकारिकायाम् उक्तम् —

'पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम्।

संसरति निरूपभोगं भावैरोधिवासितं लिङ्गम्।।'

भौतिकसर्गः चतुर्दशविधः।

4.1.16 **प्रत्ययसर्गः**

''एष प्रत्ययसर्गो विपर्याशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः।

गुणवैषम्यविमर्दात् तस्य भेदास्तु पञ्चाशत्।।''

प्रतीयतेऽनेन इति प्रत्ययो बुद्धिः तस्य सर्गः प्रत्ययसर्गः। तत्र धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यैश्वर्यानैश्वर्यभेदाद् अष्ट-रुपोपपन्ना बुद्धिः सैव अष्टरुपात्मिका वुद्धि एकरुपेण अवस्थिता सति समष्ट्या प्रत्ययसर्गेति संज्ञया बोध्यते। तदेव प्रत्यसर्गः विपर्ययाशक्तितुष्टि सिद्धिभेदेन चतुर्विधः।

अर्थात्, सत्त्वरजस्तमसां तुणानां न्युनाधिक्यात् प्रत्ययसर्गः पञ्चाशत् भेदवान् भवति, किन्तु मुख्यरूपेण सः चतुर्विधः एव –

(i) विपर्ययः (ii) अशक्तिः (iii) तुष्टिः (iv) सिद्धिश्च

4.1.17 **विपर्ययः** तत्र विपर्ययो मिथ्याज्ञानम्, अतस्मिन् तद्वुद्धिः। पञ्चप्रकारकोऽयं विपर्ययः - (i) तमः (ii) मोहः (iii) महामोहः (iv) तामिस्रः (v) अन्धतामिस्रश्च।

4.1.18 **अशक्तिः** करण-वैकल्यहेतुका अशक्तिः अष्टविंशतिधा भवति। यथा-आन्ध्या-बार्धिर्याजिस्रत्व-मूकत्व-जड़त्व-कुष्ठित्व-पंगुत्व-कौन्य-कैल्यव्य-उदावर्त-उन्माद्-(एकादशेन्द्रियवधरूपा) असुवर्णा-अज्ञानमलिना-मनोज्ञा-अदृष्टि-अपरा-सुपरा-असुनेत्रा-वसुनाड़िका-अनुत्तमाम्भसिका-(तुष्टिबधरुपा) अप्रतार-असुतार-अतारतार-अरम्यक-असदामुदित-अप्रमोद-तामुदित-अमोदमानाः (सिद्धिबधरुपा)

4.1.19 **तुष्टिः** - तुष्टिः नवविधा - कृति-उपादान-काल-भाग्य-पार-सुपार-पारापार-अनुत्तमाम्भ-उत्तमाम्भरुपाश्च।

4.1.20 **सिद्धिः** - सिद्धि अष्टविधाः – अणिमा-महिमा-गरिमा-लघिमा-प्राप्ति-प्राकाम्य-वशित्व-ईषित्वरूपाः। यथोक्तं श्रीमदीश्वरकृष्णेण –

''पञ्चविपर्ययभेदाः भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात्।

अष्टाविंशतिभेदाः तुष्टिनवधाऽष्टधा सिद्धिः।।''

ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः भवति कैवल्यम्।

4.1.21 **अपवर्गः कैवल्यं वा (मोक्षः)**

आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकेभ्यः त्रिविधदुः खेभ्यः निवृत्तरेव मोक्षः इयं दुःखनिवृत्तिः विवेकज्ञानाद् एव भवति। अतः प्रनकृतिरपुषयोः विवेकज्ञानादेव सुख-दुःख-मोहान् प्रकृतिप्रदत्तान् भोगान् वा अनुभव् जीवः बन्धनात् मुच्यते। इत्थं विवेकमेव अपवर्गः। अर्थात्, पुरुषस्तु स्वभावादेव निर्लिप्तः, तथापि बुद्धिप्रतिबिम्बितत्वात् बुद्धेः सुखादिधर्मान् स्वकीयानिव अनुभवन् बन्धनम् अनुभवति। विवेकज्ञानात् तस्यैव यथार्थबोधः।

प्रसवधर्मा त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः स्वभावादेव पुरुषस्य भौगान् सम्पादयति। पुरुषश्च तान् भौगान् स्वकीयान् इति मत्वा गृह्णाति। एवं प्रकृतेः नित्यपरिणामित्वात् मोक्षः न सम्भवति, अतः एतस्यैव समस्याया; निराकरणाय आह श्रीमदीश्वरकृष्णः –

रंगस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात्।

पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः।।

अर्थात्, नर्तकी यथा रंगशालायाम् आत्मानं प्रकाश्य, नृत्यं दर्शयित्वा वा नृत्यकर्मात् निवर्तते, तथैव प्रकृतिरपि पुरुषाय विविधान् भोगापवर्गान् उपस्थाय भोगसम्पादनात् निवर्तते। अर्थात् ज्ञानेन स्वकीयं सप्तस्वरुपात्मकम् अज्ञान-धर्माधर्मवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्यात्मकम् स्वरुपम् दर्शयित्वा आत्मानं मोचयति इति भागः, –

रुपैः सप्तभिरेव तु वन्धात्यत्मानमात्मना प्रकृतिः।

सैव च पुरुषार्थं प्रित विमोचयत्येकरुपेण।।

अर्थात्, यदा मुमुक्षुपुरुषः व्यक्ताव्यक्तज्ञानां पृथक्-पृथक् ज्ञानं गृहणाति, तदा सः, इमे सुख-दुःखादायो नास्माकम्, अहं नित्यः चेतानः स्रष्टा चास्मि, इत्यादिकं मत्वा तेभ्यो निरपेक्षो जायते। तदा प्रक-तिः तं प्रति स्वयमेव निवृत्ता भवतित्यर्थः। एवं पुरुषस्य भोगसम्मादनात् निवृत्ता प्रकृतिः नर्तकीवद् पुनः औत्सुक्यात् ..... इति चेत् न –

प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति।

या दृष्टाऽम्मीति पुनर्न दर्शनपुपैति पुरुषस्य।

इत्यं सुस्पष्टं यत् यम्यग्ज्ञानाधिगमात् प्रकृति-पुरुषयोः पृथक्-पृथक प्रकाशानानन्तरं सुखादिभ्यः कर्मादिभ्यश्च निर्लिप्तः सन् मुमुक्षः स्वात्मानं नित्यशुद्धबुधत्वेन अवधारयति। तच्च सम्वग्बोधः गुरुकृपया वेदशास्त्रादीनां सततमभ्यासवशाच्च भवति। अतः मोक्षे जिज्ञासा, गुरुकृपा, वेदादीनामध्ययनं च सम्मिलितरुपेण कारणतां यान्ति। एवंभूतैः कारणैः अधिगतः अपवर्गः अहंममादि-वासना-रहितः भवति, यथोक्तं श्रीमदोश्वरकृष्णेन सांख्यकारिकायाम् –

एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम्।

अविपर्ययाद् विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्।।

एवं ज्ञाने सति पुरुषः प्रकृतिं प्रकृतिधर्मान् च तटस्थत्वेन पश्यति, यथोक्तम् —

तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात् सप्तरुपविनिवृत्ताम्।

प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वच्छः।।

दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाऽहमित्युपरमत्यन्या।

सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य।।

यत: प्रथममेवोक्तं श्रीमता ईश्वरकृष्णेन 'प्रकृते: सुकुमारतरं न किञ्चिद् अस्ति।' अत: प्रकृति-पुरुषसंयोगे अपि परस्परनिरपेक्षत्वान्न पुन: सर्गारम्भ: तथापि प्रारब्ध-कर्मपरिपाकौ धर्माधर्मौ संस्कारौ च भोगेन एव क्षेतव्यौ। अत:। कुलालचक्रवत् प्रारब्धकर्मक्षयपर्यन्तं स पुरुष: शरीरं धारयत्येव, पुनश्च शारीरविनाशे दु:खत्रयनिराश: दु:खनिवृत्ति: वा भवत्येव। ायमेव मोक्ष:।

सांख्यदृष्ट्या प्रकृति: पुरुषश्च नित्य: पदार्थ:। उभयम् अपि तन्मूलतत्त्वत्वेन विद्यते। तयो: पारस्परिकेण सम्बन्धेन जगत: आविर्भावो भवति। तत्र प्रकृतिरचेतना पुरुषश्च चेतन: स च प्रतिशरीरं भिन्न-भिन्न एवेति। न्यायदर्शनम् इव जगदुत्पर्थं बहुन् स्वतन्त्रान् नित्यांश्च पदार्थान् स्वीकुरुते। 'सर्वेऽपि स्थूला: किञ्च बुद्धिमन-इन्द्रिय-शरीर-प्रभृतय: सूक्ष्मा: पदार्था: प्रकृते: एव उत्पन्ना: सन्ति न च परमाणुभ्य:। परामाणुषु सूक्ष्मपदार्थोत्पादनशक्ते: सत्ता कदापि न भवितुमर्हति' इति एवम् अभिधाय तद् बौद्ध-जैन-नैयायिक-वैसेषिक-मीमांसकानां सर्वाणि तानि मतानि प्रत्याख्यातानि यानि प्रकृति-पुरुषाभ्यां भिन्नान्यन्यानि तत्त्वानि जगदुत्पत्तौ कारणत्वेन स्वीकुर्वन्ति।

प्रकृते: सिद्ध्यर्थं सांख्यकारिका प्राह युक्तिप्रणिधानपुर्वकम् –

भेदानां परिमाणात्, समन्वयात् शक्ति: प्रवृत्तेश्च।

कारणकार्यविभागाद्, अविभागाद् वैश्वरुप्यस्य।।

कारणमस्त्यव्यक्तं, प्रवर्तते त्रिगुणत: समुदयाच्च।

सांख्यसूत्रं च 'कार्यदर्शनात् तदुपलब्धे:', 'अव्यक्तं त्रिगुणाल्लिङ्गादि' इत्यादिसूत्राणि समपुस्थाप्य तस्या: प्रतिपादनं कुरुते। 'अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगन्मूलकारणत्वेऽपि अविद्यादौ यत्र कुत्रचिन्नित्ये द्वारे परम्परया: पर्यवसानं भविष्यति, पुरुषस्य अपरिणामित्वात्, यतो यत्र पर्यवसानं सैव नित्या प्रकृति:, प्रकृतिरिह मूलाकारणस्य संज्ञामात्रम्' इत्याद्यभिधाय विज्ञानभिक्षव: सांख्यप्रवचनभाष्ये प्रकृतिं साधयन्ति।

teachinns Text with Technology

संख्यकारिका (मुलभाग:)

छात्राणां सुखबोधाय श्रीमदीश्वरकृष्ण-विरचिता सांख्यकारिका अत्र मूलरुपेण प्रस्तुयते –

०१. दु:खत्रयाऽभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ।

दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकाऽत्यन्तन्तोऽभावात्।।

०२. दृष्टवदानुश्रविक: स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्त:।

तद्विपरीत: श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्।

०३. मूलप्रकृतिर्विकृतिर्महदाद्या: प्रकृतिविकृतय: सप्त।

षोडकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृति: पुरुष:।।

०४. दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्।

त्रिविधम्प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धि: प्रमाणाद्धि।।

०५. प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं त्रिविधमनुमानमाख्यातं।

तल्लिङ्ग-लिङ्गि-पूर्वकमाप्तश्रुतिराप्तवचनं तु।।

०६. सामान्यस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात्।

तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम्।।

०७. अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात्।

सौक्ष्म्याद् व्यवधानादभिभावात्समानाभिहाराच्च।।

०८. सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावात्कार्यतस्तदुपलब्धे:।

महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिसरूपं विरूपं च।।

०९. असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात्।

शत्कस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम्।।

१०. हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तम् विपरीतमव्यक्तम्।।

११. त्रिगुणमविवेकिविषय: सामान्यमचेतनम्प्रसवधर्मि।

व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान्।।

१२. प्रीत्यपीतिविषादात्मका: प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था:।

अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणा:।।

१३. सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रज:।

गुरु वरणकमेव तम: प्रदीपवच्चार्थतो वृत्ति:।।

१४. अविवेक्यादे: सिद्धस्त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययाऽभावात।

कारणगुणात्मकत्वात् कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धम्।।

१५. भेदानां परिमाणात् समन्वयाच्छक्तित्: प्रवृत्तेश्च।

कारणकार्यविभागादविभागाद् वैश्वरुप्यस्य।।

१६. कारणमस्त्यव्यक्तं प्रवर्तते त्रिगुणत: समुदयाच्च।

परिणामत: सलिलवत्प्रति-प्रतिगुणाश्रयविशेषात्।।

१७. संघातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्।

पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृतेश्च।।

१८. जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च।

पुरुष-बहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव।।

१९. तस्माच्च विपर्यासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य।

कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च।।

२०. तस्मात्तत् संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्।

गुणकर्तृत्वेऽपि तथा च कर्तेव भवत्युदासीन:।।

२१. पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य।

पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृत: सर्ग:।।

२२. प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारस्तस्मात् गणश्च षोडशक:।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्य: पञ्चभूतानि।

२३. अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम्।

सात्त्विकमेतद् रुपं तामसमस्माद् विपर्यस्तम्।।

२४. अभीमानोऽहंकार: तस्माद् द्विविध: प्रवर्तते सर्ग:।

एकादशकश्च गणस्तन्मात्रा-पञ्चकश्चैव।।

२५. सात्त्विक एकादशक: प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात्।

भूतादेस्तन्मात्र: स तामसस्तैजसादुभयम्।।

२६. बुद्धीन्द्रियाणि चक्षु: श्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि।

वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाण्याहु:।।

२७. उभयात्मकमत्र मन: सङ्कल्पमिन्द्रियञ्च साधर्म्यात्।

गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं बाह्यभेदश्च।।

२८. रुपादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्ति:।

वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्।।

२९. स्वालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या।

सामान्यकरणवृत्ति: प्राणाद्या वायव: पञ्च।।

३०. युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्ति: क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा।

दृष्टे तथाऽप्यदृष्टे, त्रयस्य तत्पुर्विका वृत्ति:।

३१. स्वां-स्वां प्रतिपद्यन्ते परम्पराऽऽकूतहेतुकां वृत्तिम्।

पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित् कार्यते करणम्।।

३२. करणं त्रयोदशविधम् तदाहरणधारण-प्रकाशकरम्।

कार्यं च तस्य दशधाऽऽहार्यं धार्यं प्रकाश्यञ्च।।

३३. अन्त:करणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यं।

साम्प्रतकालं बाह्यं, त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्।।

३४. बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाऽविशेषविषयाणि।

वाग्भवति शब्दविषया शेषाणि तु पञ्चविषयाणि।।

३५. सान्त:करण बुद्धि: सर्वं विषयमवगाहते यस्मात्।

तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि।।

३६. एते प्रदीपकल्पा: परस्परविलक्षणा गुणविशेषा:।

कुत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति।।

३७. सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात् पुरुषस्य साधयति बुद्धि:।

सैव च विशिनष्टि पुन: प्रधान-पुरुषान्तरं सूक्ष्मम्।।

३८. तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्य:।

एते स्मृता विशेषा: शान्ता: घोराश्च मूढाश्च।।

३९. सुक्ष्मा मातापितृजा: सह प्रभुतैस्त्रिधा विशेषा: स्यु:।

सुक्ष्मास्तेषां नियता:, मातापितृजा: निवर्तन्ते।।

४०. पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादि सूक्ष्मपर्यन्तम्।

संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्।।

४१. चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथाच्छाया।

तत्वद्विनाविशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्।।

४२. पुरुषार्थहेतुकमिदं निमित्तनैमित्तिक-प्रसङ्गेन।

प्रकृतेर्विभुत्वयोगान्नटवद् व्यवतिष्ठते लिङ्गम्।।

४३. सांसिद्धिकाश्च भावा: प्राकृतिका: वैकृतिकाश्च धर्माद्या:।

दृष्टा: करणश्रयिण: कार्याश्रयिणश्च कललाद्या:।।

४४. धर्मेण गमनमूर्ध्वं, गमनमधस्ताद् भवत्यधर्मेण।

ज्ञानेन चापवर्गो, विपर्ययादिष्यते बन्ध:।।

४५. वैराग्यात्प्रतिलय:, संसारो भवति राजसाद्रागात्।

ऐश्वर्यादविघातो, विपर्ययात् तद्विपर्यास:।।

४६. एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्ति-तुष्टि-सिद्ध्याख्य:।

गुणवैषम्यविमर्दात्तस्य च भेदास्तु पञ्चाशत्।।

४७. पञ्च विपर्ययभेदाः भवन्त्यशक्तिस्तु करणवैकल्यात्।

अष्टाविंशतिभेदा तुष्टिर्नवधाऽष्टधा सिद्धिः।।

४८. भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः।

तमिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः।।

४९. एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा।

सप्तदश वधा बुद्धेर्विपयर्यात्तुष्टिसिद्धीनाम्।।

५०. आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः।

बाह्या विषयोपरमात्पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः।।

५१. ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविधातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः।

दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोङ्कुशस्त्रिविधः।।

५२. न विना भावैः लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिर्वृत्तिः।

लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तस्माद् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः।

५३. अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनयश्च पञ्चधा भवति।

मानुषकश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः।।

५४. ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः।

मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादि-स्तम्ब-पर्यन्तः।।

५५. तत्र जरा-मरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः।

लिङ्गस्याऽऽविनिवृत्तेस्तस्माद् दुःखं स्वभावेन।।

५६. इत्येषः प्रकृतिकृतो महदादिविशेषभूतपर्यन्तः।

प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थ इव परार्थारम्भः।।

५७. वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य।

पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य।।

५८. औत्सुक्यनिवृत्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः।

पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम्।।

५९. रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात्।

पुरुषस्य तथाऽऽत्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः।।

६०. नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः।

गुणवत्यगुणस्य सतस्तस्यार्थमपार्थकं चरति।।

६१. प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति।

या दृष्टाऽस्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य।।

६२. तस्मान्न बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नापि संसरति कश्चित्।

संसरति बध्यते मुच्यते च नानाऽऽश्रया प्रकृतिः।

६३. रूपैः सप्तभिरेव तु बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः।

सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरुपेण।।

६४. एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम्।

अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्।।

६५. तेन निवृत्तप्रसवामर्थशात् सप्तरुपविनिवृत्ताम्।

प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वच्छः।।

६६. रङ्गस्थ इत्युपेक्षक एको दृष्टाऽहमित्युपरमत्येका।

सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य।।

६७. सम्यग् ज्ञानाधिगमाद् धर्मादीनामकारणप्राप्तौ।

तिष्ठति संस्कारवशाच्चभ्रमिवद् धृतशरीरः।।

६८. प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तौः।

ऐकान्तिकमात्यान्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति।।

६९. पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम्।

स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम्।।

७०. एतत् पवित्रमग्रयं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ।

आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन च बहुधा कृतं तन्त्रम्।।

teachinns Text with Technology

Sub Unit - 1

Previous Years Question

June - 2012

१. 'सत: सत् जायते' इति कस्य मातम्?

(क) सांख्यस्य (ख) बौद्धस्य (ग) वेदान्तिन: (घ) नैयायिकस्य

२. कतिविध: बुद्धिसर्ग: ?

(क) त्रिविध: (ख) चतुर्विध: (ग) पञ्चधा (घ) सप्तधा

३. सांख्यै: स्वीकृतानि तत्त्वानि कति ?
(क) त्रयोदश (ख) पञ्चदश (ग) विंशति: (घ) पञ्चविंशति:

४. बुद्धे: का प्रकृति: ?

(क) अहंकार: (ख) पुरुष: (ग) मूलप्रकृति: (घ) तन्मात्राणि

५. सांख्यदर्शने कतिप्रमाणानि स्वीकृतानि ?

(क) एक: (ख) द्वौ (ग) त्रीनि (घ) चत्वारि

६. साख्यदर्शने सूक्ष्मशरीरं कति तत्त्वात्मकम् ?
(क) एकादश (ख) द्वादश (ग) अष्टादश (घ) पञ्चविंशति:

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	१७	क	4.1.7
२	१८	ख	4.1.16
३	१९	घ	4.1.14
४	२५	ग	4.1.14
५	३६	ग	4.1.4
६	३७	ग	4.1.15

teachinns Text with Technology

December - 2012

७. 'व्याक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्' इत्यत्र 'ज्ञ' शब्देन क: बोद्धव्य: ?

(क) प्रकति: (ख) सूक्ष्मशरीरम् (ग) अहंकार: (घ) परुष:

८. एकादशेन्द्रियाणि कस्मात् समुद्भूतानि सांख्यमते ?
(क) अहंकारात (ख) आकाशात् (ग) पुरुषात् (घ) पञ्चमहाभूतात्

९. सांख्यकारिकायां कीदृशा: गुणा: ?

(क) इष्टानिष्टोभयात्मका: (ख) प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था: (ग) सुख-दु:ख-रागात्मका: (घ) विषादात्मका:

१०. सांख्यकारिकायां कीदृशं कैवल्यम् ?
(क) आत्यन्तिकदु:खनिवृत्ति: (ख) ऐकान्तिकदु:खनिवृत्ति:
(ग) सुखाभिव्याक्ति: (घ) ऐकान्तिकात्यन्तिकदु:खनिवृत्ति

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
७	३४	घ	4.1.9
८	३५	क	4.1.14
९	२०	ख	4.1.10
१०	२१	घ	4.1.21

teachinns Text with Technology

December - 2013

११. सांख्यमते पुरुषो वर्तते

(क) अचेतन: (ख) चेतन: (ग) असन् (घ) विकृति:

१२. सांख्यमते लघु प्रकाशकञ्च वर्तते

(क) तम: (ख) सत्त्वम् (ग) रज: (घ) रूपम्

१३. सांख्यानामनुमानं कतिबिधम्?

(क) चतुर्विधम् (ख) त्रिविधम् (ग) पञ्चविधम् (घ) षड्विधम्

१४. सांख्यानुसारं कैवल्यं भवति –

(क) ज्ञानैकस्वरूपत्वम् (ख) उपकारापकारशक्तिराहित्यम् (ग) इच्छाद्वेषप्रयत्नादिशून्यत्वम् (घ) आत्यन्तिकदु:खशून्यत्वम्

१६. भौतिक: सर्ग: कतिविधो भवति?

(क) चतुर्दशविध: (ख) पञ्चविध: (ग) अष्टविध: (घ) एकविध:

१७. सांख्यमते गुरुवरणकञ्च उच्यते –

(क) सत्त्वम् (ख) तम: (ग) रज: (घ) रूपम्

१८. सांख्यमते अकर्तृत्वं कस्य स्वरूपम्?

(क) प्रधानस्य (ख) बुद्धे: (ग) अहंकारस्य (घ) पुरुषस्य

१९. केवलविकृतिरूपात्मकानि तत्त्वानि कति?

(क) षोड़श (ख) नव (ग) पञ्च (घ) पञ्चविंशति:

२०. प्रत्यसर्ग: कतिविध:?

(क) पञ्चाशद्विध: (ख) नवविध: (ग) शतविध: (घ) सप्तविध:

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
११	२०	ख	4.1.12
१२	२१	ख	4.1.10
१३	२२	ख	4.1.4
१४	३३	घ	4.1.21
१६	३५	क	4.1.15
१७	३४	ख	4.1.10
१८	३५	घ	4.1.12
१९	१५	क	4.1.3
२०	१७	क	4.1.16

teachinns Text with Technology

December - 2014

२१. प्रकृति: कतिभि: रूपैरात्मानं बध्नाति ?
(क) सप्तभि: (ख) अष्टभि :(ग) पञ्चभि: (घ) चतुर्भि

२२. प्रत्ययसर्ग: कतिविध: ?

(क) द्विविध: (ख) त्रिविध (ग) चतुर्विध: (घ) पञ्चविध:

२३. सांख्यानुसारं सृष्टिकारणं किम् ?

(क) पुरुष: (ख) प्रकृति: (ग) ब्रह्म (घ) प्रकृति-पुरुषसंयोग:

२४. सांख्यै: कति तत्त्वानि स्वीकृतानि ?
(क) त्रयोदश (ख) पञ्चदश (ग) चतुर्विंशति: (घ) पञ्चविंशति:

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
२१	४०	क	4.1.21
२२	१५	ग	4.1.16
२३	१६	घ	4.1.14
२४	१७	घ	4.1.14

teachinns Text with Technology

December - 2015

२५. सांख्यकारिकानुसारं पुरुषस्वरुपेण सम्बन्धा उक्तिः अस्ति –

(क) रूपैः सप्तभिरेव तु बध्नात्यात्मानमात्मना (ख) पुरुषस्य दर्शनार्थं, कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य (ग) तद्विपरीतस्था च पुमान् (घ) संसरति बद्ध्यते मुच्यते च।

२६. अहंकारस्य उत्पत्तिः कुतः भवति?

(क) महतः (ख) प्रकृते (ग) पञ्चभूतेभ्यः (घ) ऐन्द्रियेभ्यः

२७. सांख्यकारिकानुसारं प्रमाणानां संख्या अस्ति –

(क) द्वौ (ख) त्रयः (ग) चत्वार (घ) षड्

२८. सांख्यमते 'सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था' भवति –
(क) पुरुषस्य (ख) सृष्टेः (ग) प्रकृतेः (घ) बुद्धेः

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
२५	१६	ग	4.1.9
२६	१७	क	4.1.14
२७	१८	ख	4.1.4
२८	१९	ग	4.1.10

teachinns Text with Technology

June - 2016

२९. सत्कार्यवादस्य सिद्धि: कस्माद् हेतो: न भवति ?

(क) असदकरणात् (ख) सर्वस्मात् सर्वसम्भवात् (ग) शक्तस्य शक्यकरणात् (घ) कारणभावात्

३०. प्रधानपुरुषयो: को धर्म: समान: ?

(क) त्रिगुणत्वम् (ख) अहेतुत्वम् (ग) सामान्यत्वम् (घ) अचेनत्वम्

३१. अव्यक्तं कस्माद् हेतो: कारणं भवति ?

(क) नित्यत्वात् (ख) परिमाणवत्त्वात् (ग) चैतन्यात् (घ) निष्क्रियात्वात्

३२. प्रकृतिपुरुषयो: सम्बन्ध कीदृशो भवति ?
(क) जलाग्निवत् (ख) कार्यकारणवत् (ग) मातृपुत्रवत् (घ) पङ्ग्वन्धवद्

३३. ऐश्वर्यम् कस्य लक्ष्मणं भवति ?
(क) रजोगुणस्य (ख) सत्त्वगूणस्य (ग) तमोगुणस्य (घ) पुरुषस्य

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
२९	२७	ख	4.1.7
३०	२८	ग	4.1.12
३१	२९	क	4.1.8
३२	३०	घ	4.1.8
३३	२३	क	4.1.10

teachinns Text with Technology

June - 2017

३४. महत् किमस्ति ?

(क) प्रकृति: (ख) विकृति (ग) प्रकृतिविकृती (घ) न प्रकृति: न विकृति:

३५. 'तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकम्' लक्षणमिदं कस्य विद्यते ?

(क) शब्दप्रमाणस्य (ख) अनुमानप्रमाणस्य (ग) प्रत्यक्षप्रमाणस्य (घ) उपमानप्रमाणस्य

३६. व्यक्तं कीदृग् न भवति ?
(क) हेतुमत् (ख) अव्यापि (ग) अनाश्रितम् (घ) सावयवम्

३७. सांख्यकारिकानुसारं किं तत्त्वं प्रधानपुरुषयो: अन्तरं विशिनष्टि ?

(क) मन: (ख) बुद्धि (ग) अहंकार: (घ) ज्ञ:

३८. सांख्यकारिकानुसारं करणम् कतिविधम् ?
(क) षोड़श (ख) चतुर्दश (ग) सप्तदश (घ) त्रयोदश

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
३४	१३	ग	4.1.3
३५	१४	ख	4.1.4
३६	१५	ग	4.1.8
३७	३९	ग	4.1.14
३८	४०	घ	

teachinns Text with Technology

SET

३९. सांख्यनये सृष्टिक्रमे प्रकृते: आदिपरिणाम: –

(क) बुद्धि: (ख) अहंकार: (ग) मन: (घ) तन्मात्राणि

४०. सत्कार्यावादसाधकत्वं नास्ति

(क) असदकरणात् (ख) उपादानग्रहणात् (ग) समानाभिहारात् (घ) सर्वसम्भावाभावात्

४१. 'प्रदीपवच्चार्थतो वृत्ति' भवति –

(क) तेजस: (ख) बुद्धे: (ग) प्रकृते: (घ) गुणत्रयस्य

४२. सांख्यमते जगत: कारनम् –
(क) प्रकृति: (ख) पुरुष: (ग) ईश्वर: (घ) परमाणु:

४३. अपवर्ग: केन सिद्धति ?

(क) अधर्मेण (ख) धर्मेण (ग) ज्ञानेन (घ) धर्माधर्माभ्याम्

४४. सांख्यै: स्वीकृतानि तत्त्वानि –
(क) २० (ख) २२ (ग) २५ (घ) २६

४५. अकर्तृत्वमस्य धर्म:

(क) प्रधानस्य (ख) पुरुषस्य (ग) ज्ञानेन्द्रियाणाम् (घ) अहंकारस्य
४६. 'सांक्यकारिका' इति ग्रन्थस्य नामान्तरमस्ति
(क) सांख्यसप्तति: (ख) सांख्यदर्शनम् (ग) सांख्यसूत्रम् (घ) प्रकृतिपुरूषतन्त्रम्

४७. महदहंकारपञ्चतन्मात्राणि च सन्ति

(क) प्रकृतय: (ख) विकृतय: (ग) अविकृतय: (घ) प्रकृतिविकृतय:

४८. प्रकृति प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते
(क) सौक्ष्मात् (क) शून्यत्वात् (ग) अनाद्वित्वात् (घ) अचेतनत्वात्

४९. 'दृष्टवदानुश्रविक:' इत्यत्र 'आनुश्रविक: इति पदेन क: बोद्धव्य: ?
(क) श्रमण: (ख) नाविक: (ग) वैदिक: (घ) गायक:

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
३९	१६	क	4.1.14
४०	१७	ग	4.1.7
४१	१८	घ	4.1.10
४२	१९	क	4.1.14
४३	२७	घ	4.1.21
४४	२८	ग	4.1.14
४५	३१	ख	4.1.12
४६	३२	क	4.1.1
४७	३१	घ	4.1.3
४८	३२	क	4.1.7
४९	६०	ग	4.1.2

SUB UNIT-2

वेदान्तसारः

4.2 वेदान्तसारस्य परिचयसामान्यम्

अस्य प्रकरणग्रन्थस्य रचयिताः श्रीसदानन्दयोगीन्द्रः। वेदान्त सारस्योपरि विविधाः टिकाः समुपलभ्यन्ते। भवन्ति श्रीरामतीर्थस्य विद्वन्मनोरञ्जनी, अपदेवस्य वालवोधिनी, श्रीमत्नृसिंहस्य सुवोधिनी प्रभृतयः। सदान्देन वेदान्तसारस्य मङ्गलाचरणे ब्रह्मणः स्तुतिः क्रियते —

''अखण्डं सच्चिदान्दमवाङ्मनसगोचरम्।

आत्मानमखिलाधारमाश्रयेऽभीष्टसिद्धये।।''

अस्मिन् मङ्गलाचरणे अधिकारी भवति मोक्षमाकी व्यक्तिः, विषयः भवति अखन्डम्, शास्त्रविषयोः प्रतिपाद्यपतिपादकभावः सम्बन्धः, अत्र सच्चिदानन्दमिति प्रयोजनम्।

मङ्गलाचरणात् परं सदानन्देन गुरुवन्दना कृताः –

अर्थतोऽपि अद्वयानन्दानतीतद्वैतभानतः

गुरुनाराध्य वेदान्तसारं वक्ष्ये यथामिति।।

सदानन्दस्य गुरुः आसीत् अद्ययानन्दः।

ग्रन्थकारेण वेदान्तलक्षणम् उक्तम् –

'वेदान्तो नाम उपनिषत् प्रमाणं दतदुपकारीनि शारीरकसूत्रादीनि च।'

'वेदान्त' शव्दः तु उपनिषद् शब्देन पराविद्या-शब्देन वा अभिधीयते। वेदान्तसारकारेण उक्तम् – ''वेदान्तो नाम उपनिषत्प्रमाणम्'' – अर्थात् उपनिषद् एव प्रमाणम् उपनिषद प्रमाणम्। उपनिषदो यत्र प्रमाणम् इति वा। तदुपकारीणि वेदान्तवाक्यसंग्राहकाणि, शारीरकसूत्रादीनि च, शरीरमेव शरीरं तत्र भवोजीवः - शारीरकः, सूत्र्यते याथातथ्येन शरीरं तत्र निरूप्यते यैः तानि शारीरक सूत्रानि, 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादीनि। आदिशव्दः भाष्यादिसंग्रहार्थ। च-शव्दः वेदान्तशब्दानुषङ्गार्थः। यद्वा शारीरकसूत्राणि तद्यथार्थवादिवेदान्तार्थसंग्रहवाक्यानि। ''अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादिसुत्रादीनि। आदिशव्देन भगवद्गीताद्यध्यात्मशास्त्राणि गृह्यन्ते, तेषामपि उपनिषच्छव्दवाच्यत्वादिति भावः।

4.2.1 अनुवन्धचतुष्टमयम् –

अनुवध्नन्ति स्वज्ञानेन प्रेरयन्ति शास्त्रे कर्मणि वा प्रेक्षावत् पुरुषं प्रवर्त्तयन्ति ये ते अनुवन्धाः पुरुषप्रवृत्ति हेतव इत्यर्थः। ते च चत्वारः – अधिकारी विषय सम्वन्धः प्रयोजनं चेति।

एतेषां अनुवद्धानां संक्षिप्तविवरणमात्र प्रस्तुयते।

4.2.1.1 (1) **अधिकारी** – अधिकारि तु विधिवत् अधीतवेदवेदाङ्गत्वेन आपाततः अधिगताखिलवेदार्थः। अस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा काम्य-निषिद्धवर्जनपुरः सरं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासना-नुष्ठानेन निर्गत-निखिलकल्मषतया नितान्तनिर्मलस्वान्तः। साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता। अर्थात् एवं गुणविशिष्टः प्रमाता एव वेदान्तशास्त्रध्ययनस्य अधिकी भवति।

प्रसङ्गक्रमेण ग्रन्थकारेण काम्यादिकर्माणां स्वरुपमुक्तम् —

काम्यानि – स्वर्गादीष्टसाधनानि ज्योतिष्टोमादीनि। अर्थात् स्वर्गप्राप्त्यादि कामनासम्पूर्तये क्रियमाणानि ज्योतिष्टोमयज्ञादीनि काम्यकर्माणि सन्ति।

निषिद्धानि – 'नरकाद्यनिष्ट-साधनानि ब्राह्मणहननादीनि।' अर्थात् नरकादि अनिष्टसाधनेन विषयवस्तुप्राप्तिसाधनानि ब्रह्महत्यादीनि जघन्यानि कर्माणि निषिद्धानि उच्यन्ते।

नित्यानि – अकरणे प्रत्यवाय-साधनानि-सन्ध्यावन्दनादीनि। अर्थात् - येषाम् अकरणात् हानिः स्यात्, तानि नित्यकर्माणि अभिधीयन्ते। यथा – सन्ध्यावन्दनादीनि कर्माणि।

नैमित्तिकानि – पुत्रजन्माद्यनुवन्धीनि जातेष्ट्यादीनि। अर्थात् पुत्रोत्पत्यादि अवसरेषु जातेष्टि यज्ञादिनैमित्तिककर्माणि अनुष्ठातव्यानि।

प्रायश्चित्तानि – पापक्षयमात्रसाधना चान्द्रायणादीनि। अर्थात् - पापनिवारणार्थं शास्त्रविहितानि चान्द्रायणव्रतादिकर्माणि अनुष्ठितव्यानि प्रायश्चित्तानि कर्माणि कथ्यन्ते।

उपासनानि – सगुणब्रह्मविषयमानसव्यापाररूपाणि शान्डिल्यविद्यादीनि।

अर्थात्, सगुणब्रह्मणि मनस; स्थिरीकरणाय यानि मानसिकव्यापाररूपाणि कर्माणि उक्तानि, तानि कर्मानि उपसनानि। यद् ब्रह्म सम्पत्ति पालनविना शादि कर्मयुक्त तद् सगुण-ब्रह्म अभिधीयते। इदमुपासनकर्म एव शान्डिल्यविद्याभिधानेन ज्ञायते।

कर्माणां फलानि -

(i) नित्यादीनां मुख्यप्रयोजनम् – वुद्धिशुद्धिः।

(ii) उपासानां मुख्यप्रयोजनम् - चित्तैकाग्र्यम। अर्थात् उपामनाकर्मनां मुख्यं फलं चित्तस्य अथवा मनसः एकाग्रतापकरणमेवास्ति।

(iii) नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तानां अवान्तरं (गोणम्) फलम् – पितृलोकप्राप्तिः

(iv) उपासानानां अवान्तरं फलम् - सत्यलोक अथवा ब्रह्मलोकप्राप्तिः

''कर्मणा पितृलोकों विद्यया देवलोकः'' इत्यदिश्रुतेः - अर्थात् कर्मणापितृलोकं तथा अध्यात्मविद्यया सत्यलोकंब्रह्मलोकं वा प्राप्नोति।

4.2.1.1.a **साधनचतुष्टयम्** –

नित्यानित्यवस्तुविवेकः इहामुत्रफलभोगविराग-शमादिषट्क-सम्पत्तिः मुमुक्षत्वानि चेति चतुष्टयसाधनानि। साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता इति उच्यते। स एव प्रमाता वेदान्तशास्त्रस्य अध्ययनस्य अधिकारी भवति।

i) **नित्यानित्यविवेकः** - वेदान्तशास्त्रानुसारं 'ब्रह्म एव नित्यं वस्तु।' ततः अन्यत् अखिलं जगतम् अनित्यम् इतिविवेचनम्।

ii) **इहामुत्रार्थफलभोगविराः** - ऐहिकानां स्रक-चन्दनवनितादिविषयभोगानाम् अनित्यत्ववद् आमुष्मिकाणामपि अमृतादिविषयभोगानाम् अनित्यतया तेभ्यो नितरां विरतिः इहामुत्रार्थफलभोगविरागः।

iii) **शमादिषट्कसम्पत्तिः** - शमादयः तु शम-दम-उपरति-तितीक्षा-समाधान-श्रद्धाख्याः सन्ति।

शमः - ''शमः तावत् श्रवणादिव्यतिरिक्तविहयेभ्यः मनसः निग्रहः।'' सांसारिकभोगविषयेभ्य वलादाकृष्य मनसः श्रवण-मनन–निदिध्यासानादिभ्यः संयोजनं शमः इति उच्यते.

दमः - ''दमः वाह्येन्द्रियाणां तद्व्यतिरिक्तविषयेभ्यः निवर्तनम्।'' अर्थात् श्रवण-मनन-निदिध्यामनादिव्यतिरिक्तविहयेभ्यः इन्द्रियाणां निरोधः दमः इति कथ्यते।

उपरतिः ''निवर्तितानाम् एतेषां तद्व्यतिरिक्तविषयेभ्य उपरमणम् उपरतिः। अथवा विहितानां कर्मणां विधिना परित्यागः।'' अर्थात् सांसारिकः विषयेभ्यः निग्रही तानाम् इन्द्रियाणां यया वृत्या पुनः प्रवृत्तिनिरोधः क्रियते सा वृत्तिरेव उपरति।

तितीक्षा: 'शीतोष्णादिद्वन्द्वसहितष्णुता तितीक्षा।' शीतोष्नमानापमानजन्यसुखदु:खयोर्यदनुभव: तेषां सहनं तितीक्षा इत्यभिधीयते।

समाधान: निगृहीतस्य मनस: श्रवणादौ तदनुगुणविषये च समाधि: समाधानम्। शव्दादिविषयेभ्य: निगृहीतस्य अन्त:करणस्य श्रवणादौ तदनुगुणेषु तदुपकारेषु अमानित्वादिसाधनविषयेषु, समाधिनैरन्तर्येण ताच्चिन्तनं समाधानमित्यर्थ:।

श्रद्धा: गुरूपदिष्ट-वेदान्त-वाक्येषु विश्वास: श्रद्धा।

iv) **मुमुक्षत्वम्** - मुमुक्षत्वम् मोक्षेच्छा। मोक्षस्य इच्छा, मुमुक्षा। मुमुक्षा अस्ति यस्य स मुमुक्ष:, तसैव भावं मुमुक्षुत्वम्।

4.2.1.2

विषय: - विषय: ''जीवब्रह्मैक्यं शुद्धचैतन्यं प्रमेयं, तत्र एव वेदान्तनां तात्पर्यात्।'' यथोद्देशं विषयं विरुपयति-विषय इति। अविद्यारोपितसर्व्वज्ञत्व किञ्चिज्ञत्वादिविरुद्धधमपरित्यागेन अवशिष्टं शुद्धचैतन्यं ज्ञेयस्वरूपमेव सर्व्वेषां वेदान्तक्यानां विषय इत्यर्थ:।

4.2.1.3

सम्वन्ध: - सम्वन्ध: तु तदैक्यप्रमेयस्य तत्प्रतिपादकोपनिषत्प्रमाणस्य च वोध्य-वोधकभाव:। वोध्यवोधकभाव इति वोध्यस्य ब्रह्मत्मैक्यस्वरूपस्य, वोधकस्य वेदान्तशास्त्रस्य च वोध्यवोधकभाव एवं सम्वन्ध इति।

4.2.1.4

प्रयोजनम्: - प्रयोजनं तु तदैक्य प्रमेयगताज्ञानिवृत्ति: स्वस्वरूपानन्दावाप्तिश्च. तरति शोकम् आत्मवित् इत्यादि श्रुते:, 'ब्रह्मदेव ब्रह्म एव भवति' इत्यादिश्रुते: च। प्रयुज्तये अनेन इति प्रयोजनम्।' यम् अधिकृत्य: च। प्रयुज्यते अनेन इति प्रयोजनम्। द्विविधं खलु प्रयोजनं वेदान्तशास्त्रस्य ग्रन्थकृता दर्शितम् - अज्ञाननिवृत्ति:, स्वस्वरूपखन्डानन्दप्राप्ति: फलमित्यर्थ:।

अयम् अधिकारी जननमरणादिसंसारानलसन्तप्त: दीप्तशिरा जलराशिमिव उपहारपाणि: श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसृत्य तम् अनुसरति; 'समित्पाणि: श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' इत्यादिश्रुते:।

4.2.2 अध्यारोप:

'वस्तुनि अवस्तु-आरोप: अध्यारोपप:।' यथा असर्पभूतायां रज्जौ सर्पारोपम्। यथा हि सर्पभूतायां रज्जौ सर्पबुद्धि: कृत्वा कश्चित् पलायते, पुनश्च वस्तुतत्त्वं रज्जौ: स्वरूपं ज्ञाता अज्ञानात् निवर्तते, परन्तु यावद् भ्रम: निवर्तते तावत् तु तद्भ्रान्त्यनुरूप एव मानस: शरीरस्य वृत्तिर्भवति। एवमेव नित्यशुद्ध – बुद्धब्रह्मतत्त्वे नानारुपात्मकस्य अनित्यस्य जगत: आरोप: अध्यारोप: इति उच्यते।

वस्तु - वस्तु सच्चिदानन्द अद्वयं ब्रह्म:

अवस्तु - अज्ञानादिसकलजड़समूह: अवस्तु।

4.2.2.1 अपवाद: -

वेदान्तसारमनुसृत्य अपवादस्य स्वरुपमस्ति –

''अपवादो नाम रज्जुविवर्तस्य सर्पस्य रज्जुमात्रत्ववत् वस्तुविवर्तस्य अवस्तुन: अज्ञानादे: प्रपञ्चस्य वस्तु-मात्रत्वम्।''

तदुक्तम् – ''सतत्त्वतोऽन्याथाप्रथा विकार इत्युदिरित:।

अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विवर्त इत्युदीरित:।।''

अत्र विकार: – सतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा।

विवर्त: - अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा।

अर्थात्, अपवाद: नाम कारणमात्राविशेषणं कार्यस्य, यथा रज्जौ सर्पस्य, शुक्तो रजतस्य वा प्रतीतौ रज्जुविवर्तस्य सर्पस्य, शुक्तिविवर्तस्य रजतस्य वा अपवाद: विनाश: अधिष्ठानभूतरज्जुमात्रतया शुक्तिमात्रतया वा अवस्थानम्, तथैव परमात्मवस्तुनि तद्विवर्तभूता ज्ञानादिमिथ्याप्रपञ्चस्य चैतन्यवस्तुमात्रावशेषतया अवस्थानम् एव अपवाद:। इत्यम यथार्थरूपेण अवस्थित वस्तुनि मिथ्याप्रतीतिरूपान्याथाभावो द्विधा भवति परिणामभाव: विवर्तभावश्च।

परिणाम: परिणाम: नाम स्वकीयं यथार्थरूपं परित्यज्य स्वरूपान्तरामत्ति:।

यथा - दुग्धस्य दधिरूपासत्ति:।

विवर्त: - विवर्त: नाम वस्तुन: स्वरूपाऽपरित्यागेन वस्तुन्तरमिथ्याप्रतीति: अध्यास: वा।

यथा रज्जौ सर्पप्रतीति:।

इत्थमज्ञानां तदुपहितचैतनस्यम् ईश्वरादिकं स्वाधारभूते अनुपहिते तुरीयचैन्ये विलीयते। एवमन्ते तुरीयचैतन्यं ब्रह्म एव अवशिष्यते। अयमेव कार्यस्य कारणमात्रावशेषणम् अपवाद:

4.2.3 अज्ञानस्य स्वरूपम्

वेदान्तसारकारेण सदानन्देन अज्ञानस्वरूपप्रसङ्गे उक्तम् - अज्ञानं तु सदमद्भ्याम् अनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधि भावरूपं यत्किञ्चित् इति वदन्ति।

सद्मद्भ्याम् – अज्ञानं केवलं सद् न भवति। तथा च केवलं असदोऽपि न भवति। तस्मात् अज्ञानं तु सदसद्भ्याम्।

अनिर्वचनीयम् – यद् सद् असद् वा सदसदरूपेण निर्वचनस्य अयोग्यं तदेव अनिर्वचनियम्।

त्रिगुणात्कम् – अज्ञानं सत्त्व: रज तम: एतेषां गुणानां समष्टि:। तथाहि उच्यते श्वेताश्वतरोपनिषदे ''अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्।''

ज्ञानविरोधी - अज्ञानस्य आवृतत्त्वात् ब्रह्मज्ञानम् अस्माकं न भवति तस्मात् अज्ञानं ज्ञान-विरोधीरूपेण अभिधीयते।

भावरुपम्-यत्किञ्चित् - भावरूपम् इत्यस्य अर्थ: अभावरूम् न। तस्य कारणम् अज्ञानस्य सामायिक अनुभव: भवति ''अहम्-अज्ञ:'' इत्याकाररूपेण अर्थात् तस्य किञ्चिदस्तित्त्वम् अस्ति

अज्ञानम् अनिर्वचनीयम् त्रिगुणात्मकम् ज्ञानविरोधी भावरूपम् यत्किञ्चित्

सत्त्व: रज: तम:

4.2.3.1. अज्ञानस्य प्रकारभेद:

इदमज्ञानं समष्टिव्यष्ट्यभिप्रायेण एकम् अनेकम् इति च व्यवह्रियते। तथाहि, यथा-वृक्षाणां वनमिति एकत्वव्यपदेश: यथा वा जलानां समष्ट्यभिप्रायेण जलाशय इति तथा नानात्वेन प्रतिभासमानानां जीवगताज्ञानानां समष्टभिप्रायेण तदेकत्वव्यपदेश: अत्र श्रुतिप्रमाण: यथा – अजामेकम्।

अतएव समष्टि: क: ? – इयं मसष्टि: इयं समष्टि: उत्कृष्टोपाधतया विश्वयुद्धसत्त्वप्रधाना। अर्थात् अज्ञानम् इयं समष्टि: उत्कृष्ट उपाधियुक्ताऽस्ति, अत: रागादिदावै: रहिता शुद्धसत्त्वगुणसम्पन्ना च वर्तते।

4.2.3.1.a ईश्वर-निरुपणम् – एतदुपहितम् अर्तात् अज्ञान समष्टि उपहितं चैतन्यं सर्वज्ञत्व सर्वेश्वरत्व सर्वनियन्त्वत्वादि गुणकं जगत्कारणम् ईश्वर इति च व्यपदिश्यते, सकलज्ञानावभासकत्वात्। ''य: सर्वज्ञ: सर्ववित'' इति श्रुते।

4.2.3.1.b ईश्वरस्यशरिरम् – ईश्वरस्य इयं समष्टि: (ईश्वरस्य कारणशरीरम्, आनन्दप्रचुरत्वात् कोशवत् आच्छादकत्वात् च आनन्दमयकोश:, सर्वोपरमत्वात् सुषुप्ति:, अतएव स्थूलसूक्ष्मप्रपाञ्चलय स्थानम् इति उच्यते।

4.2.3.1.c व्यष्ट्यज्ञानम् - यथावनस्य व्यष्ट्यभिप्रायेण वृक्षा इति अनेकत्वव्यपदेश: यथा वा जलाशयस्य व्याष्ट्यभिप्रायेण जलानि इति, तथा अज्ञानास्य व्यष्ट्यभिप्रायेण तदनेकत्वव्यपदेश, 'इन्द्रो मायाभि: पुरुरूप ईयते' इत्यादिश्रुते। अत्र समस्तव्यस्त व्यापित्वेन समष्टिव्यष्टिताव्यपदेश:।

''इयं व्यष्टि: निकृष्टोपाधितया मलिनसत्त्वप्रधाना।'' अर्थात, अज्ञानस्य इयं व्यष्टि: निकृष्टोपाधिता युक्तत्वात् मलिन सत्त्वप्रधाना अस्ति।

4.2.3.1.d जीवनिरुपणम् -

प्राज्ञ: - एतदुपहितं चैतन्यम् (अज्ञानस्य व्यष्ट्या अथवा निकृष्टोपाधिना युक्तं चैतन्यम्) अल्पज्ञानीश्वरत्वादिगुणकम् प्राज्ञ इति उच्यते। एकाज्ञानावभासकत्वात् अस्य प्राज्ञत्वम्, अस्पष्टोपाधितया अनतिप्रकाशकत्वात् च।

प्राज्ञस्य उपाधि: अस्य प्राज्ञस्य अर्थात् जीवस्य अयम् अज्ञानोपाधी: अहंकारादिकारणत्वात् कारणशरीरम् आनन्दप्रचुरत्वात् कोशवत् आच्छादकत्वात् च आनन्दमयकोश: सर्वोपरमत्वात् सुषुप्ति: अतएव स्थूलसूक्ष्मशरीर प्रपञ्चलयस्थानं च उच्यते।

ईश्वरप्राज्ञौ कथमानन्दमनुभवत: ?

तदानीम् (दानीं प्रलये अथवा सुषुप्तिकाले) एतौ ईश्वरप्राज्ञौ चैतन्यप्रदीप्ताभि: अतिसूक्ष्माभि: अज्ञानवृत्तिभि: आनन्दम् अनुभवत्: ''आनन्दभुक् चेतोमुख: प्राज्ञ: इति श्रुते: सुखम् अहम् अम्वाप्सम्, न किञ्चित् अवेदिषम् इति उत्थितस्य परामर्शोपपत्तेश्च।

4.2.3.1.e अनुपहितं तुरीयचैतन्यं निरुपणम् -

वणवृक्षवदवच्छिन्नाकाशयो: आधारभूतो यथा महाकाश: अथवा जलाशय-जलतदगतप्रतिविम्वाकाशयो: आधारभूत: यथा महाकाश:, तथैव ईश्वरप्राज्ञयो: अपि आधारभूतम् अनुपहितं यद् सर्वव्यापिचैतन्यं विश्वद्धतत्त्वं तुरीयचैतन्यम् इत्युच्यते। यथोक्तं मान्डूक्योपनिषदि - ''अदृष्टमव्यवहार्य मग्राह्यमलक्षणम् अचिन्तम् अव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा विज्ञेय:।'' एतदेव विशुद्धचैतन्यं पूर्वोक्तेन अज्ञानसमष्टिवष्ट्युपहित ईश्वरचैतन्यप्राज्ञचैतन्यद्वयेन सह अभेदविवक्षायां ''तत्त्वामसि'' इति महावाक्यस्य वाच्यार्थत्वं लभते, भेदविवक्षायां च लक्ष्यार्थत्वं लभते। यथा अग्निप्रदीप्ते लौहपिन्डे लौहगुणविशेषसम्पन्नेऽपि अग्निगुणदाहकताशक्ति-सम्पन्नतया अग्निलोकव्यवहार दृश्यते, तथैव अज्ञानोपहितो: ईश्वरप्राज्ञयो: तुरीयचैतन्येन सह व्यवहार समारोप:।

अज्ञानम्

समष्टिः (ईश्वरः, हिरण्यगर्भः विराटश्च) व्यष्टिः (प्राज्ञः तैजस् विश्वम्)

4.2.3.2. अज्ञानस्य शक्तिः–

वेदान्तशास्त्रानुसारं अज्ञानस्य आवरणविक्षेपनामकम् शक्तिद्वयम् अस्ति। अत्र आवरणविक्षेपनक्तिद्वये प्रथमत; आवरणशक्तिः निरूप्यते। ।

4.2.3.2.a आवरणशक्तिः सच्चिदानन्दस्वरूपम् आवृणोति इति आवरणशक्तिः। यथा अल्पः अपि मेघः अनेकयोजनायतम् आदित्यमन्डलम् अवलोकयितृवुद्धिपिधायकतया आच्छादयति इव तथा अज्ञानं परिच्छन्नमपि आत्मानम् अपरिच्छन्नम् असंसारिणम् अवलोकयितृवुद्धिपिधाय कतया आच्छादयति इव - अदृश्यं सामर्थ्यम्। तदुक्तम् - ''घनच्छन्नदृष्टिः घनच्छन्नम् अर्कं यथा निष्प्रभः मन्यते च अतिमूढः। तथा वद्धवत्भाति यः मूढ़दृष्टेः, स नित्योपलब्धिस्वरूपः अहम् आत्मा।। अनया एव आवरणशक्त्या समायुक्तः आत्मा सांसारिकविषयेषु कर्तृत्वभोक्तृत्वं सुख-दुःखित्वञ्च मन्यते, किन्तु सर्वमिदं रज्जुसर्पभावनेव मिथ्या वर्तते।

4.2.3.2.b विक्षेपशक्तिः – विक्षेपशक्तिसु अकिलब्रह्माण्डसमुत्पादिका अस्ति। विक्षेपशक्तिः तु यथा रज्ज्वज्ञानं स्वावृतरज्जौ स्वशक्त्या सर्पादिकम् उद्भावयति एवम् अज्ञानमपि स्वावृतात्मनि स्वशक्त्या आकाशादिप्रपञ्चम् उद्भावयति तादृशं सामर्थ्यम्। तदुक्तं ''विक्षेपशक्तिः लिङ्गादिब्रह्माण्डान्तं जगत् सुजेत् इति'' इति।

शक्तिद्वयवत् अज्ञानोपहितं चैतन्यं स्वप्रधानतया निमित्तं स्वोपाधिप्रधानतया उपादानं च भवति। यथा सुता तन्तुकार्यं प्रति स्वप्रधानतया निमित्तं स्वशरीरप्रधानतया उपादानं च भवति।

4.2.4. वेदान्तसारसम्मतः सृष्टिक्रमः -

किञ्चिद्रजः सत्त्वसत्तासम्पन्नाद तमोगुणप्रधानात् विक्षेपशक्तिमदज्ञानोपहित चैतन्याद् आत्मनं सकाशाद् वा आकाशः, आकाशाद् वायुः, वायोः अग्नि, अग्नेः जलम्, जलात् पृथिवी च उत्पद्यते। यथोक्तं तैत्तिरीयोपनिषदि ''तस्मात् वा एतस्मात् आत्मन आकाशः सम्भूत'' इत्यादि। एवमाकाशाद् उत्पत्यनन्तरं सकारणगुणानुरुम् उत्तरोत्तरं तेषु आकाशादिषु एयाणां सत्त्व-रजस्तमसामपि गुणानामुत्पत्तिः, योतहि कारणगुणा हि कार्यगुणान् आरभन्ते। एतानि एव सूक्ष्मभूतानि शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्ध-तन्मात्राणि उच्यन्ते। एतेभ्यः आकाशदिसूक्ष्मभूतेभ्यः अपञ्चीकृतसूक्ष्मशरीराणि तथा पञ्चीकृतस्थूलभूतेभ्यः स्थूलशरीराणि च उत्पद्यन्ते।

4.2.4.1 लिङ्ग (सूक्ष्म) शरीरोत्पत्तिः

''एतेभ्यः (आकाशदि सूक्ष्मभूतेभ्यः) सूक्ष्मशरीराणि स्थूलभूतानि च उत्पद्यन्ते। सूक्ष्मशरीराणि सप्तदशावयवानि लिङ्गशरीराणि। अवयवाः तु ज्ञानेन्द्रिय-पञ्चकं बुद्धिमनसीकर्मेन्द्रियपञ्चकं वायुपञ्चकं वेति।''

अर्थात्, सूक्ष्मशरीरेषु सप्तदशावयवाः भवन्ति। सूक्ष्मशरीराणि एव लिङ्गशरीराणि उच्यन्ते। सप्तदशावयवाः भवन्ति चक्षुकर्ण-नासिका-जिह्वा-त्वक-वाक-पाणि-पाद-पायु-उपस्थानि इन्द्रियाणि मनोबुद्धियुताः पञ्चवायवः प्राण-अपान-व्यान-उदान-सामानाः सन्ति। इमानि सप्तदश अवयवानि एव सप्तदश लिङ्गानि भवन्ति। लिङ्गन्ते ज्ञाप्यन्ते प्रत्यज्ञात्मसद्भाव एभिरिति लिङ्गानि। तानि लिङ्गानि एव लिङ्गशरीराणि।

4.2.4.2. ज्ञानेन्द्रियाणि

ज्ञानेन्द्रियाणि शोत्र-त्वक-चक्षु: जिह्वा-घ्राणाख्यानि। अत्र ज्ञानेन्द्रियानि तु ज्ञानसाधनानि इन्द्रियानि एव। एभ्य: कर्णादिभ्य: शब्दादीनां ग्रहणं भवति। यथा-श्रोत्रग्राह्य: गुणो शव्द:, तागिन्द्रियमात्रग्राह्योगुणो गन्ध:। एतानि आकाशादीनां सात्त्विकांशेभ्य: वास्तेभ्य: पृथक् पृथक् क्रमेण उत्पद्यन्ते। अर्थात् आकाशीयसात्त्विकांशात् कर्णस्य, वायवीयसात्त्विकांशात् त्वच:, तैजस्सात्त्विकां शात् नेत्रस्य, जलीयसात्त्विकांशात् रसनाया: पार्थिव सात्त्विकांशात् घ्राणस्य च उत्पत्ति: इति अभिप्राय:।

4.2.4.3. बुद्धिमनसो:

बुद्धिर्णाम् निश्चयतात्मिका अन्त:करणवृत्ति:। यथा-ब्रह्मैवाहमिति। मनो नाम संकल्पविकल्पात्मिका अन्त:करणवृत्ति:। यथा, अहं चेतन्वरूपं शरीरं। संकल्पस्तु इदंनीलम् इदं पीतम् इति विषयविवेचनम्। विकल्पस्तद् विपर्यय:। अनयो: (बुद्धिमनसो:) एव चित्ताहङ्कारयो: अन्तर्भाव:। चित्तं तु अनुसन्धनात्मिका: अन्त: करणवृत्ति:। अहंकारस्तु अभिमानात्मिकाऽन्तकरणवृत्ति:। एतेषां मनोबुद्धिचित्ताहंकारानां चतुर्णामेकम् मिलितमन्त: करणं नाम। एतानि अपि चत्वारि आकाशादिगतसात्त्विकांशेभ्य: मिलितेभ्य: उत्पद्यन्ते। एतेषां मनोबुद्धिचित्ताहंकारा: प्रकाशकत्मा: महाभूतसात्त्विकांशकार्यत्वे प्रमाणम्।

4.2.4.4. विज्ञानमयकोश:

इयं बुद्धि: ज्ञअन्द्रियै: सहिता (सती) विज्ञानमयकोश: भवति। विज्ञानमयकोशयुक्तं चैतन्यं कर्तृत्वभोक्तत्वादि अभिमानित्वेन स्वर्गादिलोकान्तरगामि भवति। व्यवहारदशायां च एतदेव विज्ञानमयकोशयुक्तं चैतन्यं जीव इत्युच्यते। संकल्प-विकल्पात्मकत्वाद् वुद्ध्यपेक्षयाऽधिक जड़त्वाच्च अस्मिन् रजोविकारेच्छारूपित्वेन एष व्यवहार:। आत्मन: कोशवत् आच्छादकत्वात् अस्मिन् कोशत्वव्यवहार:।

teachinns Text with Technology

4.2.4.5. कर्मेन्द्रियाणि

कर्मसाधनानि इन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि - वाक्-पाणि-पाद-पायु-उपस्थाख्यानि, एतानि कर्मेन्द्रियाणि आकाशादिरज: गुणांशेभ्य: व्यस्तेभ्य: पृथक् पृथक् क्रमेण उत्पद्यन्ते। अर्थात् रजोगुणप्रधानाकाशाद् वागिन्द्रियम्, रजोगुणप्रधानवायो: पानीन्द्रियम्, रजोगुणप्रधानाग्ने: पाद इन्द्रियम्, रजोगुणप्रधानजलात् पायु: रजोगुणप्रधानपृथिव्या: उपस्थइन्द्रियं च उत्पद्यन्ते।

4.2.4.6. वायुपञ्चकम्

वायव: प्राणापानव्यानोदानसमाना:। प्राण: नाम प्राग् गमनवान् नामाग्रस्थानवर्ती। अपान: नाम अवाग्गमनवान् पाथ्वादिस्थानवर्ती। व्यान: नाम विम्वग्गमनवान् अखिलशरीरवर्ती। उदान: नाम काठस्थानीय: ऊर्द्धगमनवान् उत्क्रमणवायू:। समान: नाम शरीरमध्यागताशितपीतादिसमीकरणकर:। समीकरणं तु परिपाकरणं रसरुधिरशुक्रपुरीषादिकरणम् इति यावत्।

कोचित्तु नाग-कूर्म-कुकल-देवदत्त-धनञ्जयाख्या:पञ्च अन्ये वायव: सन्ति इति वदन्ति। तत्र नाग उद्गिरणकर:। कूर्म उन्मीलनकर:, कुकल क्षुत्कर:, देवदत्त: जम्णणकर:, धनञ्जय: पोषणर:. एतेषां प्राणादिषु अन्तर्भात् प्राणादय: पञ्च एव इति केचित।

4.2.4.7. प्राणमयकोश:

वायवस्तु प्राणादिका: पञ्चैव। इमा: पञ्चवायव: रज: प्रधानेभ्य: अपञ्चीकृतपञ्चभूतेभ्य: मिलितेभ्य: अंशेभ्य: समुद्भवन्ति। कमेन्द्रियसहितं तत् प्राणादिपञ्चकं प्राणमयकोश: इत्युच्यते। एताच्च क्रियात्मकमित्यस्य रजोगुणांशकार्यत्वम्।

4.2.4.8. कोशधर्म:

एतेषु त्रिषु पूर्वोक्त विज्ञानमय-मनोमय-प्राणमय-कोशेषु विज्ञानमयकोश: ज्ञानशक्तिसम्पन्न: कर्ता इति उच्यते। मनोमयकोश: इच्छाशक्तिसम्पन्न: करणम् इति उच्यते। प्राणमयकोश: च गमनादिक्रियासम्पन्न: कार्यमिति उच्यते। एवं कार्यसम्पादन क्षमतानुसारमेव कर्तृकरनकार्येति विभागत्रयं कथयन्ति शास्त्रकारा: एतत्कोशत्रयं मिलितं सत् सूक्ष्मशरीरम् इति उच्यते।

4.2.5. पञ्चजीकरणम् / स्थूलभूतोऽपत्ति:

स्थूलभूतानि तुञ्चीकृतानि। सुक्ष्मभूतानि अपञ्चीकृत भवन्ति, किन्तु स्थूलभूतानि पञ्चीकृतानि भवन्ति। स्थूलप्रपोञ्चोत्पत्ति: च पञ्चीकृतमहाभूतेभ्य: भवति। तत्र पञ्चीकरण प्रक्रियायाम् आकाशादिषू पञ्चमहाभूतेषु ए कैकं द्विधा समं विभज्य तेषु दशसुस भागेषु प्राथमिकान् पञ्चभागान् चतुर्धासमं विभज्य प्रत्येकमहाभूतस्य एकं अर्धभाग: चत्वारश्च अष्टमां शभागा: कृता:। अस्यां दशायां प्रत्येकमहाभूतस्य चत्वार: अष्टमांशभागा: स्व-स्व द्वितीयार्धभागपरित्यागेन अन्यमहाभूतानां चतुर्षू अर्धभागेषु एकैकं संयोजिता:। एवं प्रत्येकमहाभूतस्य अन्येषां चतुर्णां महाभूताम् अष्टमांशविशिष्टस्वकीयार्धांशतया पञ्चमहाभूतविशिष्टं सञ्जायते। तदुक्तम् –

''द्विधा विधाय च एकैककं चतुर्द्धा प्रथमं पुन:।
स्वस्वेतरद्वितीयांशै: योजनात् पञ्च पञ्च ते।।''

आकाशादीनां पञ्चानां महाभूतानां पञ्चात्मकत्वे समानेऽपि स्व—स्वार्धभागानाम्। अधिक्येन वर्तमानाद् आकाशादि व्यवहारोत्पत्ति:। एवं पञ्चीकृताकाशे शब्द: पञ्चीकृतवायौशब्दस्पर्शौ पञ्चीकृततेजसि शब्द-स्पर्श-रूपाणि, पञ्चीकृत-जले शब्द-स्पर्श-रूप-रसा:, पञ्चीकृतपृथिव्यां च शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धा:, उत्तरोत्तरं स्व-स्वकारणरूपं सुस्पष्टतया प्रतीयन्ते।

पञ्चीकरणबोधकसारणी

अपञ्चीकृतसूक्ष्मभूतानि					पञ्चीकृत स्थूलभूतानि	स्थूलभूतेषु उपलब्धा: गुणा:
$\frac{1}{2}$ आकाश:	$\frac{1}{8}$ वायु:	$\frac{1}{8}$ तेज:	$\frac{1}{8}$ जलम्	$\frac{1}{8}$ पृथिवी	आकाश:	शब्द:
$\frac{1}{2}$ वायु:	$\frac{1}{8}$ तेज:	$\frac{1}{8}$ जलम्	$\frac{1}{8}$ पृथिवी	$\frac{1}{8}$ आकाश:	वायु:	शब्द: स्पर्शश्च
$\frac{1}{2}$ तेज:	$\frac{1}{8}$ जलम्	$\frac{1}{8}$ पृथिवी	$\frac{1}{8}$ आकाश:	$\frac{1}{8}$ वायु:	तेज:	शब्द: स्पर्श: रूपं च
$\frac{1}{2}$ जलम्	$\frac{1}{8}$ पृथिवी	$\frac{1}{8}$ आकाश:	$\frac{1}{8}$ वायु:	$\frac{1}{8}$ तेज:	जलम्	शब्द: स्पर्श: रूपं रसश्च
$\frac{1}{2}$ पृथिवी	$\frac{1}{8}$ आकाश:	$\frac{1}{8}$ वायु:	$\frac{1}{8}$ तेज:	$\frac{1}{8}$ जलम्	पृथिवी	शब्द: स्पर्श: रूपं रस: गन्धश्च

4.2.5.1. ब्रह्माण्डोत्पत्तिः

एतेभ्य पञ्चीकृतेभ्यः भूतेभ्यः भू-भुवः-स्व-महः-जन-तपः-सत्यम् इति एतन्नाम्कानाम् उपर्यपरि विद्यामानाम् अतल-वितल-सुतल-रसातल-तलातल-महातल-पाताल-नामाकानाम् अधोऽधः विद्यमानानां लोकानां ब्रह्माण्डस्य तदन्तर्गतचतुर्विधे-स्थूलशरीराणाम् अन्नपानादीनां च उत्पत्तीः भवति।

4.2.5.2 स्थूलशरीरभेदेजीवभेदः

पञ्चीकृत पञ्चभूतेभ्यः समुत्पन्ने ब्रह्माण्डेऽस्मिन् चतुर्विधस्थूलशरीराणाम् जरायुज-अन्डज्-उद्भिज-स्वेदजानां तद्यौग्यान्नपानादीनां च उत्पत्तिर्भवति। तत्र गर्भस्थ जरायुभ्योः जातानि मनुष्य-पश्वादीनि, अन्डजानि-अन्डेभ्यः जातानि पक्षिपन्नागादीनि, स्वेदजानि-स्वेदेभ्यः जातानि यूक-मशकादीनि, उद्भिज्जानि - भूमिम् उद्भिद्य जातानि लतावृक्षादीनि।

4.2.6. विवर्तवादः/अध्यासः

विवर्तः नाम वस्तुनः स्वस्वरूप अपरित्यागेन वस्तुन्तरमिथ्याप्रतीतिः अध्यासः वा, यथा रज्जौ सर्पप्रतीतिः। यथोक्तम् –

''अतत्त्वतोऽन्याथाप्रथा विवर्त इत्युदीरितः।''

कोऽम् अध्याम् नाम ? इति आकाङ्क्षायां भाष्यकरः भगवान् शङ्कराचार्यः आह, 'स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः।' तं केचिद् 'अन्यत्रान्यधर्माध्यासः' इति वदन्ति। केचित्तु ''यत्र यदध्याम् तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रमः'' इति। अन्ये तु ''यत्र यदध्यासः तस्यैव विपरीतधर्मकल्पनम् आचक्षते' इति। इत्यम् ''अध्यासो नाम अतास्मिंस्तद्बुद्धिः।'' तद्यथा पुत्र-भार्यादिषु विकलेषु सकलेषु वा अहमेव विकलः सकलोचैति वाह्यधर्मान् आत्मन्यध्यस्यति तथा देहधर्मान् स्थूलोऽहं, कृशोऽहं, गौरोऽहं, तिष्ठामि, गच्छामि, लंघयामि चेति। तथा इन्द्रियधर्मान् मूकः, काणः, क्लीनः, बधिरः, अन्धोऽहमिति। तथा अन्तःकरण धर्मान् काम-संकल्प विचिकित्साध्यवसायादीन्।

एवमयम् अनादिरन्तो नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्या-प्रत्यय-रूपः कर्तृत्वभोक्तत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षा। अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय, आत्मैकत्वविद्याप्रतिप्रत्त्यये सर्वे वेदान्ताः आभ्यन्ते।

4.2.7. महावाक्यम्

अथ महावाक्यार्थो वर्ण्यते। इदं 'तत्त्वमसि' वाक्यं सम्वन्धत्रयेणाखन्डार्थवोधकं भवति।

सम्वन्धत्रयं नाम पदयोः सामानाधिकरणं, पदार्थविशेषणविशेष्यभावः, प्रत्यागात्मपदार्थयोलक्ष्यलक्षण-भावश्चेति। तदुक्तम् –

''सामानादिकरण्यं च विशेषणविशेष्यता।
लक्ष्यलक्षणासम्वन्धः पदार्थप्रत्यगात्मनाम्।।'' इति

4.2.7.1. सामानाधिकरण्यसम्वन्धः

सामानाधिकरण्यसम्वन्धः तावत् यथा – ''सोऽयं देवदत्तः' इत्यस्मिन् वाक्ये तत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचकशव्दस्य एतत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचकोऽयंशव्दस्य च एकस्मिन् पिन्डे तात्पर्यसम्वन्धः। तथा च 'तत्त्वमसि' इति वाक्येऽपि परोक्षत्वादिशिष्टचैतन्य वाचकतत्पदस्य अपरोक्षत्वादि विशिष्ट चैतन्यवाचकत्वम्पदस्य च एकस्मिन् चैतन्ये तात्पर्य सम्वन्धः।

4.2.7.2. विशेषण-विशेष्यभाव सम्वन्ध:

विशेषण विशेष्यभावसम्वन्ध: तु यथा अत्रैव वाक्ये सशब्दार्थ तत्कालविशिष्टदेवदत्तस्य अयं शब्दार्थे कालविशिष्टदेवदत्तस्य च अन्योन्यभेद व्यावर्त्तकतया विशेषण-विशेष्यभाव:। तथा तत्रापि वाक्ये तत्पदार्थपरोक्षत्वादिविशिष्ट चैतन्यस्य त्वम् – पदार्थापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य च अन्योन्यभेदव्यावर्त्तकतया विशेषणविशेष्यभाव:

4.2.7.3. लक्ष्यणलक्षणभाव सम्वन्ध:

लक्ष्यलक्ष्मणभाव सम्वन्ध: तु तत्रैव सशब्दायं शब्दयो: तदर्थयो: वा विरुद्धतत्कालैतत्कालविशिह्टत्व परित्यागेन अविरुद्धदेवदत्तेन स लक्ष्यलक्षनभाव:। तथा अत्रापि वाक्ये तत्-त्वम् पदयो: तदर्थयो; वा विरुद्धपरोक्षत्वापरोक्षत्वा दिविशिष्टत्व-परित्यागेन अविरुद्धचैतन्येन सह लक्ष्यलक्षणभाव:। इयमेव भागलक्षणा इत्युच्यते। 'तत्त्वमसि' इति अत्र लक्षणा भागलक्षणा वा जहदजहल्लक्षणा। 'तत्त्वमसि' महावाक्ये विरुद्धपरोक्षत्वापरोक्षत्वादि अंशजह्य, अविरुद्धचैतन्य अंशं च अजहत्। 'तत्त्वम्' इति पदद्वयम् अखन्डचैतन्यमात्रं लक्षयति। एतत्सर्वं जहल्लक्षणयानापि अजहल्लक्षणया अपितु भाग-लक्षणया जहदजहल्लक्षणया वा सम्भाव्यमिति।

4.2.8. चैतन्यसाक्षात्कारस्य साधनं श्रवणानि प्रभृतीनि

एवं स्वस्वरूपचैतन्यसाक्षात्कारपर्यन्तं श्रवणमनन निदिध्यासनसमाध्यनुष्ठानस्य अपेक्षितत्वात् ते अपि प्रदर्श्यन्त।

4.2.8.1.श्रवणार्थ:

श्रवणं नाम षड्विधलिङ्गै: अशेषवेदान्तनाम् अद्वितीयवस्तुनि तात्पर्यावधारणम्। लिङ्गानि तु उपक्रम-उपसंहार-अभ्यास-अपूर्वता-फल-अर्थवाद-उपपत्तिश्च।

i) उपक्रम उपसंहारौ	–	तत्र प्रकरण-प्रतिपाद्यस्य अर्थस्य तदाद्यन्तयो: उपपादनम् उपक्रम- उपसंहारौ।
ii) अभ्यास:	–	प्रकरणप्रतिपाद्यस्यवस्तुन: तन्मधुये पौन: पुण्येन प्रतिपादनम् अभ्यास:।
iii) अपूर्वता	–	प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुन: प्रमाणान्तराविषयीकरणम् अपूर्वता।
iv) फलम्	–	फलं तु प्रकरणप्रतिपाद्यस्य आत्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा तत्र तत्र श्रूयमाणं प्रयोजनम्।
v) अर्थवाद:	–	प्रकरणप्रतिपादस्य तत्र तत्र प्रशंसनम् अर्थवाद:।
vi) उपपत्ति:	–	प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र तत्र श्रुयमाणा मुक्ति: उपपत्ति:।

4.2.8.2. मननार्थ:

मननं तु श्रुतस्य अद्वितीयवस्तुन: वेदान्तानुगुणयुक्तिभि: अनवरतम् अनुचिन्तनम्।

4.2.8.3. निदिध्यासनम् -

विजातीयदेहादिप्रत्ययरहित अद्वितीयवस्तु सजातीयप्रत्यय प्रवाह: निदिध्यासनम्।

4.2.9 समाधि:

ज्ञेयरूपे चित्तस्य एकाग्रता निश्चलत्वं च - समाधि:। समाधि: द्विविध: सविकल्पक: निर्विकल्पकश्च इति।

4.2.9.1 (i) **सविकल्पकसमाधि:** तत्र सविकल्प: नाम ज्ञातृज्ञानादि विकल्पलयानपेक्षया अद्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारिताया: चित्तवृत्ते: अवस्थानाम्। यथा-मृण्मय गजादिभानेऽपि मृद्भानं भवति। एवमेव ब्रह्मजीवात्मक-द्वैतभानेऽपि वाचारम्भणमात्रत्वाद् अद्वैतवस्तु (ब्रह्म) भासते।

4.2.9.2 (ii) **निर्विकल्पकसमाधि:** ज्ञातृज्ञअनादिविकल्पलयापेक्षया अद्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारिताया: चित्तवृत्ते: अतितराम् एकीभावेन अवस्थानम् - निर्विकल्पकसमाधि:। यथा-जला-काराकारित लवणस्य न पृथक् अवभास:, अपितु जलमात्रस्य एव अवभास: भवति, तथैव अत्र समाधौ अद्वितीयवस्त्वाकाराकारितचित्तवृत्तिरपि न पृथक् अवभासते, अपितु वस्तुमात्रम् अद्वितीयमेव अवभासते। निर्विकल्पकसमाधिस्तु निर्वातदीपवद् अचलं भवति।

4.2.9.3 समाधे: अङ्गानि

अस्य अङ्गानि यमनियमसनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधय:। तत्र अहिंसा सत्यास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहा: यमा। शौचसन्तोषतप: स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा:। करचरणादिसंस्थानविशेषलक्षणानिपद्मस्वस्तिकादीनि आसनानि। रेचकपूरककुम्भकलक्षणा: प्राणनिग्रहोपाया: प्राणायामा:। इन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्य: प्रत्याहरणं प्रत्याहार:। अद्वितीय वस्तुनि अन्तरिन्द्रियधारणं धारणा। तत्र अद्वितीयवस्तुनि विच्छिद्य विच्छिद्य अन्तरिन्द्रियवृत्तिप्रवाह: ध्यानम्। समाधिस्तु उक्त: सविकल्पक एव।

4.2.9.2.4 समाधे: विघ्नम्

अत्र निर्विकल्पकस्य लयविक्षेपकषायरसास्वादलणा: चत्वार: विघ्ना: सम्भवन्ति। –

i) **लय:** - लय: तावत् अखन्डवस्तुनवलम्वेन चित्तवृत्ते: निद्रा:। आलस्य कशात् चित्तवृत्ति: शब्दरूपादि बाह्यविषयेषु भ्रमति, फलत: अखन्डवस्तुब्रह्मण: प्रत्यगात्मस्वरुफं नावभासते, अपितु नितरां निद्रिता सञ्जायते, एषा स्थिति लय:।

ii) **विक्षेप:** - अखण्डवस्त्वनवलम्वनेन चित्तवृत्ते: चित्तवृत्ति यदा वाह्यवस्तुग्रहणे प्रवर्तते तदा 'विक्षेप' इतिसंज्ञांलभते।

iii) **कषाय:** - लय-विक्षेपाभावेऽपि चित्तवृत्ते; रागादिवासनया स्तब्धीभावात् अखन्डवस्त्वनवलम्वनं कषाय:। अर्थात् लय-विक्षोपविघ्नयो: अभावेऽपि समुत्पन्नरागादिवशात् स्तब्धीभावमापन्ना चित्तवृत्ति: अद्वितीयवस्तुन: ब्रह्मण: वा अवलम्वने असमर्था भवति, एष कषाय:।

iv) **रसास्वाद:** - अखन्डवस्तुनवलम्वन्नोपि चित्तवृत्ते: सविकल्पकानन्दा स्वादनं रसास्वाद:। अर्थात् अखन्डवस्तुब्रह्मण: अवलम्वने चित्तवृत्ति: ब्रह्मानन्दभ्रमेण सविकल्पक समाधिगतानन्दम् अनुभवति। अस्या: दशाया: नाम रसाद्वाद:। निर्विकल्पकसमाधि: आरम्भकाले य: सविकल्पकानन्द: तदपरित्यागपूर्वकं त्यक्तुमसर्थतया पनस्तस्यैवास्वादनं रसास्वाद:, इति।

अनेन विघ्नचतुष्टयेन विरहितं चित्तं निर्वातदीपवत् अचलं सत् अखन्डचैतन्यमात्रम् अवतिष्ठते यदा तदा निर्विकल्पक: समाधि: इति उच्यते।

4.2.10 जीवनमुक्तिः (मोक्ष)

''जीन्मुक्तः नाम स्वस्वरूपाखन्डब्रह्मज्ञानेन तद्ज्ञानवाधनद्वारा स्वस्वरूपाखन्डब्रह्माणि साक्षात्कृते अज्ञानतत्कार्यसञ्चितकर्मसंश विपर्ययादीनाम् अपि वाधितत्वात् अखिलवन्धरहितः ब्रह्मणिष्ठः'' अर्थात् श्रुतिभिः गुरुपदेशेन स्वात्मानुभवेन च जीवब्रह्मैक्यं प्राप्य आत्मगतम् अज्ञानं यदा विनश्यति, तदैव अखन्ड ब्रह्मसाक्षात्कावेर भवति। अस्यां दशायां मूलभूतम्ज्ञानं तत्कार्यभूतानि सञ्चितकर्माणि संशय-विपर्ययादयश्च विन्यश्यन्ति, एवम् अखिलबन्धात् विनिर्मुक्तः ब्रह्ममात्रे स्थितिः ब्रह्मनिष्ठमाधकः जीवन्मुक्तः इत्युच्यते। यथोक्तं मूण्डकोपनिषदि –

''भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे।''

4.2.10.1 जीवनमुकतपुरुषस्य लौकिकव्यवहारः

अयं तु व्युत्थानसमये मांसशोणितमूत्र पूरषादिभाजनेन शरीरेण आन्ध्यमान्द्यापटुत्वादिभाजनेन इन्द्रियग्रामेण, अशनायापिपासाशोकमोहादिभाजनेन अन्तः करणेन च पूर्व-पूर्ववासनया क्रियमाणानि कर्माणि भुज्यमानानि ज्ञानाविरुद्धारब्ध फलानि च पश्यन् अपि वाधितत्वात् परमार्थतः न पश्यति, यथा इदम् इन्द्रजालम् इति ज्ञानवान् तद् इन्द्रजालं पश्यन् अपिपरमार्थम् इदम् इति न पश्यति। –

''सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णेऽकर्ण इव'' इत्यादिश्रुते।

उक्तञ्च – ''सुषुप्तवत् जाग्रति योन पश्यति पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः।
कुर्व्वन्नपि निष्क्रियश्च षः स आत्मविन्नान्य इतीऽ निश्चयः।।''

teachinns Text with Technology

Sub Unit - 2

Previous Years Question

June - 2012

१. वेदान्तनुसारं कतिविधि: समाधि: ?

(क) द्विविध: (ख) त्रिविध: (ग) चतुर्विध (घ) पञ्चविध:

२. 'वेदान्त' शब्दस्य पर्याय क: ?

(क) न्यायदर्शनम् (ख) पूर्वमीमांसा (ग) उत्तरमीमांसा (घ) सांख्यदर्शनम्

३. विवर्तो — विद्यते ?

(क) कारणस्य कार्यावस्था (ख) कारणस्य समसत्ताकपरिणाम: (ग) कारणगुणात्मिका कार्येतपत्ति: (घ) अतत्त्वयोऽन्यथा प्रथा

४. वेदान्तो नाम — वर्तते ?

(क) उपनिषत्प्रमाणम् (ख) अनुमानप्रमाणम् (ग) आप्तोपदेश: (घ) उपासनादिकस्

५. अज्ञानस्य शक्ति: —उच्यते ?

(क) आवरणावस्था (ख) विशेषरूपा (ग) आवरणविक्षेपानमकं शक्तिद्वयम् (घ) शून्यरुपा

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	३४	क	4.2.9
२	३५	ग	4.2
३	१६	घ	4.2.6
४	२२	क	4.2
५	२३	ग	4.2.3.2

teachinns Text with Technology

December - 2012

१. वेदान्तसारे अज्ञानस्य कतिविधा शक्तिः ?

(क) द्विविधा (ख) त्रिविधा (ग) चतुर्विधा (घ) पञ्चविधा

२. वेदान्तसारे अनिर्वचनीयं किम् ?

(क) ईश्वरः (ख) जीवः (ग) जगत् (घ) ब्रह्म

३. वेदान्तसारे लिङ्गशरीरस्य कति अवयवाः ?

(क) त्रयोदशः (ख) पञ्चदश (ग) सप्तदश (घ) एकोनविंशतिः

४. अध्यारोपः — उच्यते ?

(क) वस्तुनि अवस्त्वारोपः (ख) स्मृतिरूपः (ग) लोकानुभवः (घ) अवस्तुनि वस्त्वारोपः

५. स्थूलशरीराणि कतिविधानि वेदान्तमते ?

(क) द्विविधानि (ख) चतुर्विधानि (ग) पञ्चविधानि (घ) विविधानि

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	२३	क	4.2.3.2
२	२४	घ	4.2
३	२५	ग	4.2.4.1
४	३२	क	4.2.2
५	३३	ख	4.2.5.2

December - 2013

१. अनिर्वचनीयवादिन: के ?

(क) वैशेषिका: (ख) पूर्वमीमांसका: (ग) बौद्धा: (घ) अद्वैतवेदान्तिन:

२. शाण्डिल्यविद्याविषय: कुत्र निर्दिष्ट: ?

(क) माण्डक्योपनिषदि (ख) छान्दोग्योपनिषदि (ग) बृहदारन्यके (घ) कठोपनिषदि

३. काम्यकर्माणि एवं विधानि निरुपितानि -

(क) अकारणे पापसाधनानि (ख) निमित्तवशात् कृतानि (ग) पापविनाशसाधनामि (घ) फलोद्देश्येन विधीयमानानि

४. वेदान्तसारानुसारम् अज्ञानं किंरुपं भवति ?

(क) भावरुपम् (ख) अभावरूपम् (ग) शून्यरूपम् (घ) निष्क्रियरूपम्

५. निर्वातदीपवदचलं भवति -

(क) सविकल्पकसमाधि: (ख) सगुणब्रह्मस्वरूपम् (ग) समष्टिजीवस्वरूपम् (घ) निर्विकल्पकसमाधि:

६. विवर्तवाद: कस्य सिद्धान्त ?

(क) नैयायिकनाम् (ख) अद्वैतवेदान्तिनाम् (ग) मीमांसकानाम् (घ) सांख्यानाम्

७. अध्यासो वर्तते

(क) कार्यरूप: (ख) कारणरूप: (ग) स्मृतिरूप: (घ) नित्यरूप:

८. रिक्तस्थानं पूरयत: - 'वेदान्तरमनुसृत्य सूक्ष्मशरीराणि – अवयवानि।'

(क) पञ्चदश (ख) षोडश (ग) सप्तदश (घ) चतुर्दश

९. स्थूलप्रपञ्चोत्पत्ति: केभ्य: सम्भवति ?

(क) अपञ्चीकृतपञ्चभूतेभ्य: (ख) ईश्वरादिभ्य: (ग) मानवशरीरेभ्य: (घ) पत्रचीकृतपञ्चभूतेभ्य:

१०. वेदान्तसारे प्रयोजनं निरुपितम् –

(क) दु:खनिवृत्ति: (ख) अभ्युदयलाभ: (ग) अज्ञाननिवृत्ति: स्वस्वरूपानन्दावाप्तिश्च (घ) पाण्डित्यसम्पादनम्

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	१४	घ	4.2
२	१८	ख	4.2.1.1
३	१९	घ	4.2.1.1
४	२०	क	4.2.3
५	२१	घ	4.2.9.2
६	२३	ख	4.2
७	२४	ग	4.2.6
८	२५	ग	4.2.4.1
९	३६	क	4.2.5
१०	३७	ग	4.2.1.4

Text with Technology

SET - 2013

१. वेदान्तसारानुसारतः लिङ्गशरीरराणि

(क) चतुर्दशावयवानि (ख) पञ्चदशावयावानि (ग) षोड़शावयवानि (घ) सप्तदशावयवानि

२. गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासः

(क) शामः (ख) श्रद्धा (ग) उपरतिः (घ) समाधानम्

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	३३	घ	4.2.4.1
२	३४	ख	4.2.1.1.a

teachinns Text with Technology

December - 2014

१. वेदान्तसारानुसारम् अधिकारी भवति –

(क) ब्रह्मचारी (ख) गृहस्थः (ग) साधनचतुष्टयसम्पन्नप्रमाता (घ) अज्ञः

२. वेदान्तसारनुसारं कर्माणि -

(क) त्रिविधान (ख) पञ्चविधानि (ग)षड्विधानि (घ) चतुर्विधानि

३. वेदान्तसारानुसारं शरीराणि –

(क) चतुर्विधानि (ख) पञ्चविधानि (ग) त्रिविधानि (घ) षड्विधानि

४. वेदान्तसारे लिङ्गशरीरानि वर्णितानि

(क) षोडशावयवानि (ख) सप्तदशावयवानि (ग) एकादशावयवानि (घ) द्वादशवयवानि

५. वेदान्तशास्त्रे प्रमेयं किं भवति ?

(क) ईश्वरः (ख) जीवः (ग) विराटः (घ) तुरीयचैतन्यम्

६. तत्त्वसाक्षात्कारोपायेष्वन्यतम्:

(क) उपक्रमः (ख) उपसंहार (ग) अभ्यासः (घ) निदिध्यासनम्

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	२२	ग	4.2.1.1
२	२३	ग	4.2.1.1.4.2.1.1a
३	२४	क	4.2.5.2
४	२५	ख	4.2.4.1
५	३८	ख	4.2.1.2
६	३९	ख	4.2.8.3

teachinns Text with Technology

SET - 2014

१. विक्षेपशक्तिर्भवति –

(क) ईश्वरस्य (ख) अज्ञानस्य (ग) आत्मन: (घ) लिङ्गशरीरस्य

२. विवर्तो नाम –

(क) विकार: (ख) कार्यम् (ग) परिणाम: (घ) अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा

३. तत्त्वसाक्षात्कारोपायमध्ये न गण्यते –

(क) आसनम् (ख) श्रवणम् (ग) मननम् (घ) निदिध्यासनम्

४. अग्ने: विकृतिरस्ति

(क) वायु: (ख) पृथिवी (ग) जीव: (घ) जलम्

५. क्रियाशक्तिमान् कार्यरूप: कोश:

(क) आनन्दमयकोश: (ख) अन्नमयकोश: (ग) प्राणमयकोश: (घ) मनोमयकोश:

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	२०	ख	4.2.3.2.B
२	२१	घ	4.2.6
३	२२	क	4.2.8
४	२६	घ	4.2.4
५	३६	ग	4.2.4.7

teachinns Text with Technology

December - 2015

१. अनुबन्धचतुष्टये न गण्यते -

(क) सम्बन्धः (ख) विषयः (ग) चैतन्यम् (घ) प्रयोजनम्

२. वेदान्तसारानुसारम् 'अग्नेः' किम् उत्पद्यते ?

(क) आपः (ख) पृथिवी (ग) वायूः (घ) आकाशः

३. 'गुरुपदिष्ट वेदान्तवाक्येषु विश्वासः' किं कथ्यते ?

(क) मुमुक्षत्वम् (ख) उपरतिः (ग) श्रद्धा (घ) शमः

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	२०	ग	4.2.1
२	२१	क	4.2.4
३	२२	ग	4.2.1.1.a

teachinns Text with Technology

June – 2016

१. अध्यारोप: किं भवति ?

(क) मिथ्याज्ञानम् (ख) अस्पष्टं ज्ञानम् (ग) यथार्थज्ञानम् (घ) वस्तनि अवस्त्वारोप:

२. आवरणम् कस्य शक्ति: अस्ति ?

(क) रजोगुणस्य (ख) अज्ञानस्य (ग) जीवस्य (घ) चैतन्यस्य

३. वेदान्तसानुसारं लिङ्गशरीरे कस्य गणनाा न भवति ?

(क) बुद्धे: (ख) मनस: (ग) प्राणस्य (घ) आकाशस्य

४. वेदान्तसाराणुसारं तितिक्षाया: किं लक्षणमस्ति ?

(क) विहितानां कर्मणां विधिना परित्याग: (ख) मोक्षेच्छा (ग) श्रीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता (घ) जन्ममरणबन्धनात् मुक्ति:

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	३१	घ	4.2.2
२	३२	ख	4.2.3.2
३	३३	घ	4.2.4.1
४	२४	क	4.2.1.1.a

teachinns Text with Technology

June – 2017

१. 'तदैक्यप्रमेयस्य तत्प्रतिपादकोपनिषत्प्रमाणस्य च बोध्यबोधकभाव:'-वेदान्तसाराणुसारं लक्षणमिदं कस्यास्ति ?

(क) अधिकारिण: (ख) विषयस्य (ग) सम्बन्धस्य (घ) प्रयोजनस्य

२. 'समष्टिव्यष्ट्यभिप्रायेणैकमनेकमिति' उक्तिरियं वेदान्तसारे कस्य सन्दर्भेऽस्ति ?

(क) विद्याया: (ख) अज्ञानस्य (ग) अध्यारोपस्य (घ) समाधे:

३. अज्ञानोपहितं चैतन्यं कीदृशं कारणं भवति ?

(क) निमित्तकारणम् (ख) उपादानकारणम् (ग) निमित्तकारणम् उपादानकारणं च (घ) कीदृशमपि कारणम् न

४. वेदान्तसारानुसारं सूक्ष्मशरीराणि कति-अवयवानि भवन्ति ?

(क) षोडशावयवानि (ख) पञ्चदशवयवानि (ग) सप्तदशावयवानि (घ) त्रयोदशावयवानि

५. वेदान्तसारानुसारं निर्विकल्पकस्य समाधे: कति विघ्ना: भवन्ति ?

(क) त्रय: (ख) पञ्च (ग) चत्वार: (घ) षट्

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	१६	ग	4.2.1.3
२	१७	ग	4.2.3.1
३	१८	क	4.2.3.2.b
४	१९	ख	4.2.4.1
५	४८	ग	4.2.9.2

teachinns Text with Technology

June – 2018

१. वेदान्तसारानुसारं 'सगुणब्रह्मविषयमानसव्यापाररूपाणि' कर्माणि निम्नलिखितेषु कानि भवन्ति?

(क) काम्यकर्माणि (ख) नित्यकर्माणि (ग) उपासनाकर्माणि (घ) साध्यकर्माणि

२. 'जीवब्रह्मैक्यं शुद्धचैतन्यं प्रमेयम्' इत्ययम् अनुबद्धः कतमः?

(क) अधिकारी (ख) विषयः (ग) सम्बन्धः (घ) प्रयोजनम्

३. समष्ट्यज्ञानोपहितं चैतन्यं किं भवति?

(क) जीवः (ख) ईश्वरः (ग) ब्रह्म (घ) प्राज्ञः

४. 'अतत्त्वतोऽन्याथाप्रथा' किमुच्यते?

(क) विकारः (ख) विवर्तः (ग) शब्दः (घ) अनुपस्थित चैतन्यम्

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	५२	ग	4.2.1.1
२	५३	ख	4.2.1.2
३	५४	ख	4.2.3.1.a
४	५५	ख	4.2.6

teachinns Text with Technology

Sub Unit - 3

तर्कसंग्रह

अन्नंभट्टकृत: तर्कसंग्रहस्तु प्रकरण ग्रन्थरुपेण प्रतिष्ठितोऽस्ति। प्रकरण ग्रन्थ विषये ज्ञातव्यमस्ति यत् –

''शास्त्रैकदेशसम्वन्धं शास्त्रकार्यान्तरेस्थितम्।

आहु: प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदं बिपश्चित:।।

– यस्मिन् ग्रन्थे कस्यचिद् एकस्य शास्त्रस्य प्रतिपाद्य विषयेषु कस्यचिद् एकस्य एव विषयस्य प्रधानतया प्रतिपादनं भवति तथा तेन सह एव सम्बन्धशास्त्राद् अन्यस्य शास्त्रस्य विषयानामपि प्रयोजनानुसारं प्रतिपादनं भवति। एतादृशग्रन्थ: प्रकरणग्रन्थरुपेण परिगणितोऽस्ति।

तर्कसंग्रहस्यरचयिता अन्नंभट्ट:आसीत्। भारतीयदर्शनशास्त्रस्य अद्वितीय ग्रन्थरसौ जिज्ञासुनां वालानां तथा तर्कशास्त्रस्य प्रारम्भिकछात्राणां सुखबोधाय तर्कसंग्रहनामकं लघुग्रन्थं रचितवान्। तर्क संग्रहस्य मङ्गलाचरणे भगवत: बिश्वानथस्य स्मरणं क्रियते ग्रन्थकार: –

''निधाय हृदि विश्वेसं विधाय गुरुकदनम्।

वालानां सुखवोधाय क्रियते तर्कसंग्रह:।।''

अन्नंभट्ट: तैलङ्गबंशीय ब्राह्मणोऽस्ति। तस्य समय: खीष्टाब्दस्य सप्तदशशताब्द्या: स्वीकृतोऽस्ति।

अन्नंभट्ट प्रणीत: तर्कसंग्रह: वैशेषिकदर्शनस्य ग्रन्थाऽस्ति। तर्कसंग्रस्य मूलत: प्रतिपाद्या: सप्तपदार्था: सन्ति। तर्कसंग्रस्यपोरि टिकाग्रन्थस्य संख्या भवति - २४। यथा अन्नंभट्ट: प्रणीत: दीपिका टीका, गोवर्धनाचार्य:प्रणीत: न्यायबोधिनीटीका। तर्कसंग्रह ग्रन्थस्य का व्युत्पत्ति:? इति जिज्ञासायम् अर्थनिर्देशपुरस्मरं तर्कसंग्रह: पदस्य व्युतपत्ति: उच्यते - ''तर्कयन्तेप्रमितिविषयीक्रियन्ते इति तर्का:, द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समबाय-सभावा: सप्त पदार्था:, तेषां प्रतिपाद्यविषयाणां सम्यकप्रकारेन ग्रह: ग्रहणं निश्चयात्मकं ज्ञानं यस्मादसौ तर्कसंग्रह: इति।

4.3.1 **पदार्थनिरुपणम् -** पदस्यार्थ: पदार्थ इति व्युतपत्याभिधेयत्वं पदार्थ समान्य लक्षणम्। तत्र ''द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायाभावा: सप्तपदार्थ:।'' पदजन्यप्रतीतिविषयत्वं पदार्थत्वम्।

4.3.2 **द्रव्य** - द्रव्यत्जातिमत्वं, समवायिकारणत्वं वा द्रव्य समान्य लक्षणम्। तत्र द्रव्याणि पृथिव्यप्तजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांमि नवैव।

४.३.१.२. पृथिव्या: लक्षणं तस्या:भेदाश - तत्र गन्धवती पृथिवी। सा द्विबिधा-नित्याऽनित्या च, नित्या परमानुरूपा, अणित्या कार्यरुपा। पुनम्रिबिधा-शरीरेन्द्रियबिषय भेदात्। शरीरमम्मदादीनाम। इन्द्रियं गन्धग्राहकं घ्राणं नामाग्रवर्ति। विषयो मृत्युपाषाणादि:

४.३.१.३. अपां लक्षणं तासां भेदा - शीतस्पर्शवत्य आप:। ता द्विबिधा:-नित्या अनित्याश्च, नित्या परमानुरुपा:। अनित्या: कार्यरुपा:। पुनस्त्रिविधा: शरीरेन्द्रियविषयभेदात्, शरीरं वरुणलोके। इन्द्रियं रमग्राहकं रसनं जिहाग्रबर्ति। बिषय: सारित्समुद्रादि:।

४.३.१.४. तेजसो लक्षणं तद्भेदश्च - उष्णस्पर्शवत् तेजः। तत् च द्विविधं, नित्यमनित्यं च, नित्यं परमानुरुपम। अनित्यं कार्यरुपम्। पुनःस्त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। शरीरम् आदित्यलोके प्रसिद्धम्। इन्द्रियं रुपग्राहकं चक्षुः कृष्णताराग्रवर्ति। विषयचतुर्विधौ भौमदिव्योदर्थाकरजभेदात्। —

* भौमं बह्न्यादिकम्।

* अविन्धनं दिव्यं विद्युदादि।

*** भुक्तस्य परिणामहेतु उदर्यम् अर्थात् भुक्तद्रव्यस्य परिपाकक्षमं तेजः उदर्यं तेजः

**** सुवर्णरौप्यादिकम् आकरजं तेजः।

४.३.१.५. वायोलक्षणं तस्य भेदाश्च - रूपरहिस्पर्शबान्बायुः। स द्विबिधः-नित्यःअनित्यश्च। नित्यः परमणुरुपः। अनित्य कार्यरुपः। पनस्त्रिविधः, शरीरेन्द्रिय बिषयभेदात्। शरीरं बायुलोके। इन्द्रियः स्पर्शग्राहकं त्वक्, सर्वशरीरवर्त्ति, बिषयो बृक्षादिकम्पनहेतुः। शरीरान्तः सञ्चारी बायुः प्राणः इति अभिधीयते। प्राणश्च एक किन्तु उपाधिभेदात् प्राणः पञ्चधा भवति - प्राणापान समानोदानव्यानश्चेति। –

i) प्राणः - श्वासप्रश्वासस्य हेतुभूतः हृदयस्थबायुः प्राणः बायुः।

ii) अपानः - अधोदेशस्थितः बायुः ओपानः बायुः।

iii) उद्यानः - कन्ठदेशस्थः बायुः उदानः बायुः।

iv) समानः - भुक्तद्रब्यस्य परिपाककारीबायुः समानः बायुः।

v) व्यानः - सर्बशरीरे सञ्चरणशीलः बायुः व्यासः इति प्रसिद्धः।

४.३.१.६. आकाशलक्षणम् - आकाशस्य स्वरूपप्रतिपादने अन्नम्भट्टेन उक्तम् - ''शब्दगुणकम्-आकाशम्।'' शब्दः गुणविशेषः। शब्द यस्मिन् द्रव्ये समबाय सम्बन्धेन युक्तः भवति तदाकाशम्। शब्दगुणस्य समबायिकरणं यद् द्रब्यं तदाकाशम्। ''तच्चैकं बिभूर्नित्यश्च।'' आकाशम् उत्पत्तिबिनाशरहितम्। अत्म तत् एकमेव-तच्चैकम्। आकाशं सर्वैः मूर्तद्रव्यैः संयुक्तम् - अथ तत् विभुस्वस्वरूपम्. जन्ममृत्यु रहितत्वात् - आकाशं नित्यञ्च।

** केशवमिश्रः आकाशम्य षट्गुनान् स्वी करोति। ते च गुणाः-शब्द-संख्या-परिमाण-पृथकत्व-संयोग-विभागवत्।

४.३.१.७. कालस्य लक्षणम् - न्यायबैशेषिकस्वीकृतेषु नवद्रव्येषु कालः षष्ठद्रव्यरुपेण परिचितः। काललक्षणे तर्कसंग्रहकारेण अन्नंभट्टेन उक्तम् - ''अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः।'' - अतीतवर्तमान भबिष्यत - इत्यादि व्यवहारस्य हेतुः तथा निमित्तकारणं कालः। स च एको विभुर्नित्यश्च।

४.३.१.८. दिशोलक्षणम् - दिक्लक्षणे अन्नभट्टेन उक्तम् - प्राक्यदिव्यवहारहेतुर्दिक् प्राची-प्रतीकी-उदीची-अर्वाची-उर्द्ध-अधः-ईशान-अग्नि-नेऋत-वायुरिति दशविधाः दिशः लोकेषु प्रसिद्धा। दिक् यतः एका, अथ सानित्या-उतपन्नादिभावविकाररहिता। दिक् विब्भी च।

४.३.१.९. आत्मणो लक्षणम् - आत्मलक्षणे अन्नम्भट्टेन उक्तम् - ''ज्ञानाधिकरणमात्मा'', स च आत्मा द्विविधः - जीवात्मा परमात्मा चेति। परमात्मा तथा ईश्वरः नित्यज्ञानस्य आश्रयः। सकलपरमाण्वादिषुसूक्ष्मर्शित्वात् ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वविद् विभुश्च। स च एकः नित्यश्च। किन्तु जीवात्मा वहुः। जीवात्मा प्रतिशरीरभिन्नः विभुश्च।

४.३.१.१०. मनसो लक्षणम् - मनस: स्वरूपव्याख्याने तर्कसंग्रहकारेण उक्तम् - ''सुखाद्यपलब्धिसाधनमिन्द्रिं मन:।'' येन क इन्द्रियेन प्राणिन: सुख-दुखादिकम् उपलभन्ते तत् मन:। तच्च प्रत्यात्मनियतत्वादनन्तं पुरमाणूरुपं नित्यं च।

४.3.2 ''गुणनिरूपणम्''

गुणा: चतुर्विंशति प्रकारका:-रुप-रस-गन्ध-स्पर्श-संख्या-परिमाण-पृथकत्व-संयोग-विभाग-परत्व-अपरत्व-गुरुत्व-द्रवत्व-स्नेह-शब्द, बुद्धि-सुख-दु:ख-इच्छा-द्वेष-प्रयत्न-धर्म-अधर्म-संस्कारश्चेति।

४.३.२.१. रूपस्य लक्षणं तद्भेदाश्च–चक्षुमात्रग्राह्यो गुणो रुपम्। तच्च शुक्ल-नील-पीत-रक्त-हरित-कपिश-चित्रभेदात्-सप्तविधम्, पृथिवी-जल-तेजोवृत्ति-तत्र पृथिव्यां सप्तविधम्। अभास्वरशुक्लं जले। भास्वरशुक्लं-तेजसि।

४.३.२.२. रसस्य लक्षणं भेदाश्च - रसनाग्राह्यो गुणो रस:। स च मधुर-अम्ल-लवण-कटु-कषाय-तिक्तभेदात्-षड़विधा:। पृथिवीजलवृत्ति:। तत्र पृथिव्यां षड़विध:। जले मधुर एव।

४.३.२.३. गन्ध लक्षणं च तस्य भेदौ - घ्राण-ग्राह्यो गुणो गन्ध:। स द्विविध: सुरभि: असुरभिश्च। पृथिवीमात्रवृत्ति:।

४.३.२.४. स्पर्शस्य लक्षणं भेदाश्च - त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यो गुण: स्पर्श:। स च त्रिविध:-शीत:उष्ण-अनुष्णाशीत:भेदात्। पृथिव्यप् तेजोवायुवृत्ति:। तत्र शीत: जले। उष्ण: तेजसि। अनुष्णाशीति: पृथिवीवायोव:, रूपदिचतुष्टयं पृथिव्यां पाकजम् अनित्यं च। अन्यत्र अपाकजं नित्यमनित्यञ्च। नित्यगतं नित्यम्। अनित्यगतमनित्यञ्च।

४.३.२.५. संख्याया:लक्षणम् - एकत्वादिव्यवहारहेतु: संख्या। स नवद्रव्यवृत्ति:। एकत्वादिपरार्धपर्यन्ता। एकत्वं नित्यमनित्वञ्च। नित्यगतं नित्यम्। अनित्यगतमनित्यञ्च। द्वित्वादिकं तु सर्वत्र अनित्यमेव।

४.३.२.६. परिमाणस्य लक्षणं तस्य भेदाश्च - मानव्यवहार: असाधारणं कारणं परिमाणम्. नवद्रव्यवृत्ति:, तत् चतुर्विधम–अणु-महत्-दीर्घं ह्रस्वञ्चेति।

४.३.२.७. पृथकत्वलक्षणम् - पृथकव्यवहारसाधारणकारणं पृथक्त्वम्। सर्वद्रव्य वृत्ति:।

४.३.२.८. संयोगलक्षणम् - संयुक्तव्यवहारहेतु संयोग:। सर्वद्रव्यवृत्ति:। संयोग: द्विविध: कर्मज: संयोगजश्च। हस्तक्रियाया हस्तपुस्तकसंयोग: कर्मजसंयोग:। हस्तुपुस्तकसंयोगात् कायपुस्तकसंयोग: संयोगजसंयोग:।

४.३.२.९. विभागलक्षणम् - संयोगनाशको गुणो विभाग:। सर्वद्रव्यवृत्ति:। विभागोऽपि द्विविध:-कर्मज: विभागश्च। हस्तक्रियया हस्तपुस्तकविभाग: कर्मजविभाग:। हस्तपुस्तकविभागात् कायपुस्तकविभाग: संयोगजविभाग:।

४.३.२.१०. परत्वापरत्वयोर्लक्षणम् - परव्यवहारासाधारणकारणं परत्वम्। अपरव्यवहारासाधारण कारणम् अपरत्वम् इत्यर्थ:। पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिणी। ते च द्विविधेदिक्कृते कालकृते चेति। दूरस्थे दिक्कृतं परत्वम्। समीपस्थे दिक्कृतम् अपरत्वम्। ज्येष्ठे कालकृतं परत्वम्। कनिष्ठे कालकृतमपरत्वम्।

४.३.२.११. गुरुत्वस्य लक्षणम् - आद्यपतनासमवायिकारणं गुरुत्वम्। पृथिवीजलवृत्ति:।

४.३.२.१२. द्रवत्वस्य लक्षणं तद्भेदाश्च आद्यसन्दनासमवायिकारणं द्रवत्वम्। पृथिव्यप्तेज्योवृत्ति:। तद्द्विविधम्। सांसिद्धिकं नैमित्तकं च। सांसिद्धिकंजले, नैमित्तिकं पृथिवीतेजसो:। पृथिव्यां घृतादौ अग्निसंयोगम द्रवत्वम्। तेजसि सुवर्णादो।

४.३.२.१३. स्नेहस्य लक्षणम् : चूर्णादिपिन्डीभावहेतुर्गुण: स्नेह:। जलमात्रवृत्ति:

४.३.२.१४. शव्दस्यलक्षणं च भेदौ : शोत्रग्राह्य: गुण: शव्द:। आकाशमात्रवृत्ति:। स द्विविध: ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च। तञ्च ध्वन्यात्मको भेर्यादौ। वर्णात्मक: संस्कृतभाषादिरुप:।

४.३.२.१५. वुद्धेर्लक्षणं च तस्य भेदौ: - सर्वव्यवहार हतुगुणोवुद्धिर्ज्ञानम्। सा द्विविधा स्मृतिरणुभवश्च।

i) स्मृते र्लक्षणम् - संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृति:

ii) अनुभवर्लक्षणम् - स्मृतिभिन्नं ज्ञानम् अनुभव:।

i) स्मृति:द्विविधा - यथार्था असथार्था चेति।

क) यथार्था स्मृति - प्रमाजन्या स्मृति: यथार्थ स्मृति:।

ख) अयथार्था स्मृति - अप्रमाजन्या स्मृति: असथार्था स्मृति!

ii) अनुभव: द्विविध: - यथार्थ: अयथार्थश्च।

४.३.२.१६ यथार्थअनुभवस्यलक्षणम् उदाहरणञ्च: यथार्थोऽनुभव: तद्वति तत्प्रकारक: अनुवभ: यथार्थ: सैव प्रमा इत्युच्यते।

उदाहरणम् - 'अयं घट:' इति ज्ञानम् अथवा

रजते ''इदं रजतम्' इति ज्ञानम्।

४.३.२.१७. अयथार्थ अनुभवस्य लक्षणमुदाहरणञ्च :

अयथार्थोऽनुभ: तद्भाववति तत्प्रकारक: अनुभव:

अयथार्थ:। सैव अप्रमा इत्युच्यते।

उदाहरणम् - शुक्तौ 'इदं रजतम्' इतिज्ञानम्।

४.३.२.१८. यथार्थनुभवस्य भेदा:

यथार्थानुभव: चतुर्विध: - प्रत्यक्ष-अनुमिति-उपमिति - शाव्दभेदात्।

यथार्थानुभवस्य करणमपि चतुर्विधम् - प्रत्यक्ष-अनुमान-उपमान-शव्दभेदात्।

(प्रमाण सामान्य लक्षणे अन्नद्भट्टेन उक्तम् - प्रमाया: करणं प्रमानमिति। तर्कसं-ग्रहकारेण चतुर्विधं प्रमाणं यथा चतुर्विधा प्रमाणजन्याप्रमा स्वीकृता - प्रत्यक्षानुमानोपमानशव्दा: प्रमाणानि।)

करणलक्षणम् - असाधारणं कारणं करणम्।

(प्राचीनमते करणलक्षणम् - फलायोग्यव्यावच्छिन्नकारणं कारणं। नव्यमते करणलक्षणम् - व्यापारवत् असाधारणं कारणं करणम्।)

कारणलक्षणम् - कार्यनियपूर्ववृत्ति कारणम्।

कार्यलक्षणम् - कार्यं प्रागभावप्रतियोगी।

कारणस्य-भेदा:

कारणं त्रिविधम् - समवायिकारणम्, असमवायिकारणं, निमित्तकारणञ्चेति।

समावायिकारणम् - यत् समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणम्। यथा - तन्तव:पटस्य पटश्च स्वगतरुपादे:।

असमवायिकारणम् - कार्येण कारणेन वा सह एकस्मिन् अर्थे समवेतं यत् कारणम् असमवायिकारणम्। यथा तन्तुसंयोग: पटस्य तन्तुरूपं पटरूपस्य।

निमित्तकारणम् - तदुभयभिन्नं कारणम् अर्थात् समवायिकारण भिन्नत्वेसति असमवायिकारणभिन्नत्वे सति कारणत्वं निमित्तकारणत्वम्। यथा - तुरीवेमादिकं पटस्य।

तदेतत् त्रिविधकारणमध्ये यत् असाधारणं कारणं तदेव करणम्।

४.३.२.१९. **प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणम्** -

तत्र (प्रत्यक्ष-अनुमान-उपमान-शब्द प्रमाणचतुष्टयेषु) प्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्षम्। इन्द्रियार्थसन्निकर्मजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्। तत् द्विविधं-निर्विकल्पकं सविकल्पकञ्चेति।

निष्प्रकारकं ज्ञान निर्विकल्पकम्। यथा - किञ्चिदिदमिति।

सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकम्। यथा तित्थोऽयं ब्राह्मणोऽयं श्यामोऽयम् इति।

(विशेषणविशेष्यसम्बन्धऽनवगाहित्वे सति ज्ञानत्वं निर्विकल्पकत्वम्, नाम जात्यादि विशेषणविशेष्यसम्बन्धाऽवगाहिज्ञानत्वं सविकल्पकत्वम्)

सन्निकर्षस्य लक्षणं तद् भेदाश्च - तत्र प्रत्यक्षज्ञान हेतुरिन्द्रियार्थसन्निकर्ष: षड़विध: - (i) संयोग:, (ii) संयुक्तसमवाय:, (iii) संयुक्तसमवेतसमवाय:, (iv) समवाय:, (v) समवेतसमवाय:, (vi) विशेषणविशेष्यभावश्चेति।

चक्षूषा घटप्रत्यक्षजनने संयोग: सन्निकर्ष:। घटरूप प्रत्यक्षजनने संयुक्तसमवाय सन्निकर्ष, चक्षुसंयुक्ते घटे रूपस्य समवायात्। रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवाय: सन्निकर्ष:, चक्षुसंयुक्ते घटे रूपं समवेतं, तत्र रूपत्वस्य समवायात्। शोत्रेण शब्द साक्षातकारे समवाय: सन्निकर्ष: कर्णविवरवर्त्याकाशस्य शोत्रत्वात् शब्दस्याकाशगुणत्वात् गुणगुनिनिणौश्च समवायात्। शब्दत्वसाक्षात्कारे समवेतसमवाय: सन्निकर्ष:। शोत्रसमवेते शब्दे शब्दस्य समवातात्। अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभाव: सन्निकर्ष, घटाभाववत् भूतलमित्यत्र चक्षुसंयुक्ते भूतले घटाभावस्य विशेषणत्वात्। एवं सन्निकर्षषट्कजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्। तत्करणमिन्द्रियम्, तस्माकिन्द्रियं प्रत्यक्षप्रमाणमिति सिद्धम्। प्रत्यक्षं व्याख्यातम्।

* अलौकिकषन्निकर्षोऽपि त्रिविध: - सामान्यलक्षणा, ज्ञानलक्षणा, योगजलक्षणा च।

४.३.२.२०. अनुमानलक्षणम्

अनुमितिकरणमनुमानम्।

अनुमितिलक्षणम् -

परामर्शजन्यं ज्ञानम् अनुमिति:।

परामर्शस्यलक्षणम्: - व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्श: । यथा - 'वह्निव्याप्यधूमवान् अयं पर्वत:'' इति ज्ञानं परामर्श:। तज्जन्यं पर्वतो वह्निमान् इति ज्ञानम् अनुमिति:

व्याप्ति: लक्षणम् :

यत्र यत्र धुमस्तत्र तत्र अग्निरिति साहचर्यनियमो: व्यप्ति:। यत्र धूमस्तत्राग्निरिति व्याप्तेरभिनय:। साहचर्य्यनियमो इति लक्षणम्। साहचर्यं सामानाधिकरण्यम्, तस्य नियम: हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगि साध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थ:।

पक्षधर्मतालक्षणम्

व्यापास्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता। व्यापो नाम व्याप्त्याश्रय:। स च धूमादिरेव, तस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता इत्यर्थ:।

अनुमानस्य भेद:

अनुमानं द्विविधं-स्वार्थं परार्थं च। तत्र स्वार्थं स्वानुमिति हेतु:, तथाहि स्वयमेव भूयोदर्शनेन यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति महानसादौ व्याप्ति गृहीत्वा पर्वतसमीपं गतस्तद्गते अग्नौ सन्दिहान: पर्वते धूमं पश्यन् व्याप्तिं स्मरति ''यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्नि:'' इति। तदनन्तरं वह्निव्याप्यधूमवान् अयं पर्वत इति ज्ञानमुत्पद्यते। अयमेव लिङ्गपरामर्श इत्युच्यते। तस्मात् पर्व्वतो वह्निमान् इति ज्ञानमनुमितिरुत् पद्यते। तदेतद् स्वार्थानुमानम्।

यत्तु स्वयं धूमाग्निमहामनुमाय परं प्रतिवोधयितुं पञ्चावयवाक्यं प्रयुज्यते तत् परार्थानुमानम्। यथा - पर्वतो वह्निमान, धूमवत्त्वात्, यो यो धूमवान् स स वह्निमान्, यथा महानस्, तथा चायम्, तस्मात्तथेति। अनेन प्रतिपादिताल्लिङ्गपरामर्शात् परोऽप्याग्निं प्रतिपद्यते।

पञ्चावयवा: प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनय-निगमनानि पञ्चावयवा:।

i) प्रतिज्ञा - तत्र साध्यविशिष्टपक्षवोधकवाक्यं प्रतिज्ञावाक्यम्। यथा - पर्वत: वह्निमान्।

ii) हेतु - पञ्चम्यन्तं तृतीयान्तं वा लिङ्गवोधकं वाक्यं हेतु:। अथवा पञ्चम्यान्तं लिङ्गप्रतिपादकं वचनं हेतु:। यथा - धूमवत्वात् इति।

iii) उदाहरणम् - व्यप्तिप्रतिपादकं वचनम् उदाहरणम्। यथा - य: य: धूमवान् स: स: वह्निमान् इति।

iv) उपनय: - व्याप्तिविशिष्टलिङ्गप्रतिपादकं वचनम् उपनय:। अथवा व्यप्तिविशिष्टात्वेन् हेतो: पक्षवृत्तिता प्रतिपादकं वचनम् उपनय:। यथा - वह्निव्याप्यधूमवान् च अयम् इति (तथा चाऽयम्)।

v) निगमनम् - हेतुसाध्यवओया पक्षप्रतिपादकं वचनं निगमनम्। अथवा पक्षे साध्यस्य अवाधितत्त्व प्रतिपादकं वाक्यं निगमनम्। यथा – वह्निव्याप्यधूमवत्त्वात् वह्निमान् अयं पर्वत: इति (तस्मात्तथा)।

स्वार्थानुमितिपरार्थानुमित्योर्लिङ्गपरामर्श व करणम्। तस्माल्लिङ्ग परामर्शोऽनुमानम्। लिङ्ग त्रिविधम् - अन्ययव्यतिरेकि, केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकि चेति।

i) अन्वयव्यतिरेकि - अन्वयेन व्यतिरेकेन च व्याप्तिमत् अन्वयव्यतिरेकिलिङ्गम्। यथा - वह्नौ साध्ये धूमवत्त्वम्। 'यत्र धूमस्तत्राग्निर्यथा-महानसम्' - इति अन्वयव्याप्ति:। यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति, यथा ह्रद' इति व्यतिरेक व्याप्ति:।

ii) केवलान्वयि - अन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयिलिङ्गम्। यथा - घट: अभिधेय: प्रमेयत्वात्।

iii) केवलव्यतिरेकि - व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केवलव्यतिरेकि। यथा - पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्वात्, यदि तरेभ्यो न भिद्यते न तद् गन्धव्य। यथा जलम्। न चेयं तथा। तस्मान्न तथेति।

पक्षस्य लक्षणम् - सन्दिग्धसाध्यवान् पक्ष:। साध्य प्रकारकसन्देहविशेषत्वं पक्षत्वम्। यथा - धुमवत्त्वे हेतौ पर्वत:।

सपक्षस्य लक्षणम् - निश्चितसाध्यवान् सपक्ष:। साध्यप्रकारकनिश्चयविशेषत्वं सपक्षत्वम्, यथा - तत्रैव महानसम्।

विपक्षस्य लक्षणम् - निश्चितसाध्याभाववान् विपक्ष:। साध्याभावप्रकारकनिश्चयविशेषत्वं विपक्षत्वम्। यथा तत्रैव महाह्रद:।

४.३.२.२१. हेत्वाभासा :

हेत्वाभास: क: ? हेतु + आभास: = हेत्वाभास:। आभास: दोष:। हेतुघटितदोष: हेत्वाभास:। हेतुवत् आभासते इति हेत्वाभास:।

हेत्वाभासा: पञ्चविधा: - सव्याभिचार-विरुद्ध-सत्प्रतिपक्ष-असिद्ध-वाधिताश्च।

i) सव्यभिचार-हेत्वाभास: - सव्यभिचार: अनैकान्तिक:। साधारणद्यन्यतमत्वं सव्यभिचारत्वम्। सव्यभिचार: त्रिविध: - साधारण:, असाधारण:, अनुपसंहारी च।

क) साधारणसव्यभिचार: - तत्र साध्याभाववत् वृत्ति: साधारण: अनैकान्तिक। यथा - पर्वत: वह्निमान् प्रमेयत्वावृत्वात्।

ख) असाधारणसव्यभिचार: - सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्त: पक्षमात्रवृत्ति: असाधरण:। यथा-शव्द: नित्य: शव्दत्वात् इति। शव्दत्वं हि सर्वेभ्य: नित्येभ्य: अनित्येभ्यश्च व्यवृत्तं शव्दमात्रवृत्ति:।

ग) अनुपसंहारीसव्यभिचार: - अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहित: अनुपसंहारी। यथा - सर्वम् अनित्यं प्रमेयत्वात् इति। अत्र सर्वस्यापि पक्षत्वात् दृष्टान्तो नास्ति।

ii) विरुद्ध: हेत्वाभास: - साध्याभावव्याप्त: हेतुविरुद्ध: यथा – शव्दो नित्य: कृतकत्वादिति। अत्र कृतकत्वं हि नित्यत्वाभावेन अनित्यत्वेन व्याप्तम्।

iii) सत्प्रतिपक्ष-हेत्वाभास - यस्य साध्याभावसाधकहेत्वन्तरं विद्यते स सत्प्रतिपक्ष:। यथा-शव्द: नित्यश्रावणत्वात् शव्दत्ववत्। शव्दोऽनित्य: कार्यत्वात् घटवत्।

iv) असिद्धहेत्वाभास: - आश्रयसिद्धाद्यन्यतमत्वम् असिद्धत्वम्। असिद्ध: त्रिविध: - आश्रयासिद्ध:-स्वरूपासिद्ध:, व्याप्तत्वासिद्धा:।

क) आश्रयासिद्ध: - पक्षतावच्छेदकाभावत्पक्षकत्वम् आश्रयासिद्धतम् - यथा - गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वात् सरोजारविन्दवत्। अत्र गगनारविन्दम् आश्रय:। स च नास्त्येव।

ख) स्वरुपासिद्ध - हेत्वभाववत्पक्षकत्वं स्वरुपासिद्ध हेतुत्वम्। यथा - शव्द: गुणश्चाक्षुषत्वात्। अत्र चाक्षुषत्वं शव्दे नास्ति शव्दस्य श्रावणत्वात्।

ग) व्याप्यत्वासिद्ध - सोपाधिकहेतु: व्यापत्वासिद्ध:। यथा - पर्वत: धूमवान् वह्निम्त्वात्।

उपाधि: साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम् उपाधित्वम्। यथा - पर्वत: धूमवान् वह्निमत्त्वात्। अत्र आद्रेन्धनसंयोग: उपाधि।

v) बाधितहेत्वाभास: यस्य साध्यभाव: प्रमाणांन्तरेण निश्चित: स वाधित:। यथा - वह्निरुणुष्णो द्रव्यत्वादिति। अत्र अनुष्णत्वं साध्यं, तद्भाव उष्णत्वं स्पार्शणप्रत्यक्षेण गृह्यते इति वाधितत्त्वम्।

उपमान-प्रमाणलक्षणम् - उपमितिकरणम् उपमानम्। संज्ञासंज्ञिसम्वन्धज्ञानम् उपमिति:। तत्करणं सादृश्यज्ञानम्।

शव्दप्रमाणलक्षणम् - आप्तवाक्यं शव्द:। आप्तस्तु यथार्थवक्ता। वाक्यं पदसमूह। यथा-गामानयेति। शक्तं पदम्। आस्मात् पदात् अयमर्थ: वोधव्य इति ईश्वरसंकेत: शक्ति:। आकाङ्क्षा योग्यता-सन्निधिश्च वाक्यार्थज्ञाने हेतु:।

i) आकाङ्क्षा - पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्ताननुभावकत्वम् आकाङ्क्षा।

ii) योग्यता - अर्थावाधो योग्यता।

iii) सन्निधि - पदानाम् अविलम्वेनोच्चारणं सन्निधि:। तथा च आकाङ्क्षारहितं वाक्यम् अप्रमाणम्। यथा - 'गौरश्व: पुरुषो हस्ती' ति न प्रमाणम् आकाङ्क्षा बिरहात्। 'वह्निना सिञ्चती'ति न प्रमाणम् योग्यता विरहात्। प्रहरे प्रहरे अशहोच्चारितानि 'गाम आनय' इत्यादि पदानि न प्रमाणम् सन्निधआयाभावात्।

वाक्यं द्विविध - वैदिकं लौकिकं च। वैदिकम् ईश्वरोक्तत्वात् सर्वमेव प्रमाणम्। लौकिकं तु आप्तेकं प्रमाणम्। वाक्यार्थज्ञानं शव्दज्ञानम्। ततकरणं तु शव्द:।

४.३.२.२२. अयथार्थानुभावस्य भेदा:

अयथार्थानुभवस्त्रिविध: - संशयविपर्ययतर्कभेदात्।

i) संशय एकस्मिन् धर्मिनि विरुद्धनानाधर्मवैशिष्टावगाहिज्ञानं संशय। यथा - स्थाणुर्वा पुरुषो वा इति।

ii) विपर्यय - मिथ्याज्ञअनं विपर्यय:। यथा - शुक्तौ रजतम् इति।

iii) तर्क - व्यापारोपेण व्यापकारोपस्तर्क:। यथा यदि वह्निर्ण स्यात् तर्हि धूमोऽपि न स्यात् इति।

सुखस्यलक्षणम् - सर्वेषामनुकूल वेदनीयं सुखम्।

दु:खस्य लक्षणम् - (सर्वेषाम्) प्रतिकूलवेदनीयं दु:खम्।

इच्छाया लक्षणम् - इच्छा काम:। इच्छात्वजातिमत्वं इच्छाया: लक्षणम्। काम: इच्छा इति पर्यायशव्दौ।

द्वेषस्य लक्षणम् - क्रोधो द्वेष:। द्वेष्टीत्यनुभव सिद्धदेषत्वजातिमत्वं द्वेषलक्षणम्।

प्रयत्नस्य लक्षणम् - कृति: प्रयत्न:। प्रयत्नत्वजातिमत्वे सतिगुणत्वं प्रयत्नस्यलक्षणम्।

धर्मस्य लक्षणम् - विहितकर्मजन्य: धर्म:।

अधर्मस्य लक्षणम् - निषिद्धकर्मजन्यस्त्वधर्म:।

आत्ममात्रविशैषगुणा: - वुद्धि-सुख-दु:ख-इच्छा-द्वेष-प्रयत्न-धर्म-अधर्मा अष्टौ आत्मविशेषगुणा: तयोर्मध्ये वुद्धि-इच्छा-प्रयत्ना नित्या अनित्याश्च नित्या ईश्वरस्य, अनित्या जीवस्य।

संस्कारस्य लक्षणम् - सामान्यदगुणत्मविशेषगुणोभयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजतिमत्वं संस्कारत्वम्। संस्कार: त्रिविध:। यथा-वेग:-भावना-स्थितिस्थापकश्चेति।

i)वेग: - वेगाख्य: संस्कार:-पृथिवी-जल-वायु-तेज:-मनोमात्रवृत्ति:।

ii) भावना - अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावना। सा च भावना-आत्ममात्रवृत्ति:।

iii) स्थितिस्थापक: - अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्थापक: स्थितिस्थापक:। स च कटादिपृथिवीवृत्ति:।

४.३.३. कर्मण: लक्षणं तस्य भेदाश्च -

चलनात्मकं कर्म। कर्म पञ्चविधम् उत्क्षेपणम् अपक्षेणम्, आकुञ्चनम्, प्रसारणम्, गमनञ्चेति।

i) उतक्षेपणम् - उर्द्धसंयोगहेतु: उत्क्षेपणम्।

ii) अपक्षेपणम् - अधोदेश: संयोगहेतु: अपक्षेपणम्।

iii) आकुञ्चणम् - शरीरस्य सन्निकृष्टसंयोगहेतु: आकुञ्चनम्।

iv) प्रसारणम् - विप्रकृष्टसंयोगहेतु: प्रसारणम्।

v) गमनम् - अन्यत् अर्थात् उत्क्षेपण-अपक्षेपण-आकुञ्चन-प्रसारणव्यतीतं कर्म गमनम्।

४.३.४. सामान्य-लक्षणँ च तस्य भेदौ

नित्यम् एकम् अनेकानुगतं सामान्यम्। द्रव्यगुणकर्मवृत्ति। सामान्यं द्विविधम् - परापरभेदात्। सत्ता हि परसामान्यम्। द्रव्यत्वादि अपरसामान्यम्।

४.३.५. विशेषलक्षणम् -

नित्यद्रव्यवृत्तयो: व्यावर्त्तका विशेषा:। नित्यद्रव्यवृत्तयो: विशेषास्त्वनन्ता एव।

४.३.६. समवायलक्षणम् -

नित्यसम्वन्ध: समवाय:. समवाय: असुतसिद्धवृत्ति:. अयुतसिद्ध: क: भवति ? - ययो: द्वयो: मध्ये एकम् अविनाश्याद् अपराश्रितम् एव अवतिष्ठते तौ अयुतसिद्धौ। यथा - अवयवावयविनौ, गुणगुणिनौ, क्रिया क्रियावन्तौ, जातिव्यक्ती, विशैष नित्यद्रव्ये चेति।

४.३.७. अभावलक्षणं तद् भेदाः

भावभिन्नत्वं अभावत्वम्। अभावश्चतुर्विधः प्रागभावः, प्रध्वंमाभावः, अत्यन्तभावः अन्येन्याभावश्चेति।

i) प्रागभावः - अनादिः सान्तः प्रागभावः। उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य भवति प्रागभावः

ii) प्रध्वंसाभावः - सादिरनन्तः प्रध्वंसाभावः। उत्पत्यनन्तरं कार्यस्य भवति प्रध्वंसाभावः

iii) अत्यन्ताभावः - त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्न प्रतियोगिताकः अत्यन्ताभावः। यथा - भूतले घटः नास्तीति।

iv) अण्योन्याभावः - तादात्मसम्वन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकः अण्योन्याभावः। यथा - घटः पटो न इति।

__ * __ *__ *__ *__ *__ *__ *__ *__ *

teachinns Text with Technology

Sub Unit - 3

Previous Years Question

June - 2012

१. सादृश्यज्ञानकरणं ज्ञानं किमस्ति ?

(क) प्रत्यक्षम् (ख) अनुमिति: (ग) शाब्दबोध: (घ) उपमिति:

२. कार्यनियतपूर्ववृत्तित्वं भवति — ?

(क) कारणत्वम् (ख) करणत्वम् (ग) कार्यत्वम् (घ) अकारणत्वम्

३. विशेष: — नित्यद्रव्यवृत्ति: ?

(क) अनित्य: (ख) नित्य: (ग) कारणात्मक: (घ) स्मृतिरूप:

४. तर्कसंग्रहे कति द्रव्याणि ?

(क) चत्वारि (ख) सप्त (ग) नव (घ) षट्

५. तर्कसंग्रहे अभावस्य कति भेदा: ?

(क) द्वौ (ख) चत्वार: (ग) षट् (घ) अष्टौ

६. न्यायस्य अवयवा: कति सन्ति ?

(क) त्रय: (ख) पञ्च (ग) सप्त (घ) नव

७. तर्कसंग्रहे गुणा: सन्ति

(क) द्वादश (ख) पञ्चदश (ग) अष्टादश (घ) चतुर्विंशति:

८. कतिविध: रस: तर्कसंग्रहानसुारम् ?

(क) द्विविध: (ख) चतुर्विध: (ग) षड्विध: (घ) अष्टविध:

९. कति सन्ति हेत्वाभासा: ?

(क) त्रय: (ख) पञ्च (ग) नव (घ) द्वादश

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	१५	घ	4.3.2.21.a
२	२१	क	4.3.2.18
३	२४	ख	4.3.5
४	७०	ग	4.3.1.1
५	७१	ख	4.3.7
६	७२	ख	4.3.2.20
७	७३	घ	4.3.2
८	७४	ग	4.3.2.2
९	७५	ख	4.3.2.21

teachinns Text with Technology

December - 2012

१. _____ वाक्यम् भवति –

(क) ध्वनिसमूहः (ख) साकांक्षपद समूहः (ग) शब्दसमूहः (घ) वर्णसमुहः

२. उपमितिज्ञानं कथं जायते ?

(क) व्याप्तिज्ञानात् (ख) इन्द्रियसन्निकर्षात् (ग) सादृश्यात् (घ) पदज्ञानात्

३. यथार्थानुभवः कतिविधः ?

(क) चतुर्विधः (ख) पञ्चविधः (ग) सप्तविधः (घ) नवधा

४. द्रव्यप्रत्यक्षे सर्वदा सन्निकर्षः भवति –

(क) समवायः (ख) तादात्म्यम् (ग) संयोगः (घ) संयुक्तसमवायः

५. सन्निकर्षः कतिविधः ?

(क) द्विविधः (ख) चतुर्विध (ग) षड्विधः (घ) अष्टविधः

६. तर्कसंग्रहे कर्माणि सन्ति ?

(क) पञ्च (ख) सप्त (ग) नव (घ) द्वादश

७. तर्कसंहे साहचर्यनियमशब्देन किमुच्यते ?

(क) उपाधिः (ख) सन्निकर्षः (ग) अपवर्गः (घ) व्याप्तिः

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	१५	ख	4.3.2.21.b
२	१७	ग	4.3.2.21.a
३	७०	क	4.3.2.18
४	७१	ग	4.3.2.19
५	७२	ग	4.3.2.19
६	७४	क	4.3.3
७	७५	घ	4.3.2.20

teachinns Text with Technology

December - 2013

१. गन्धं प्रति पृथिवी भवति –

(क) समावायिकारणम् (ख) असमवायिकारणम् (ग) निमित्तकारणम् (घ) उपादानकारणम्

२. सपक्षस्योदाहरणं विद्यते –

(क) महाह्रद: (ख) पर्वत: (ग) महानस: (घ) आकाश:

३. प्रागभावस्य लक्षणं भवति –

(क) सादिरनन्त: (ख) त्रैकालिकसंसर्गाभव: (ग) अनादि: सान्त: (घ) तादात्म्यसम्बन्धवच्छिन्नप्रतियोगिताभाव:

४. अधोनिर्दिष्टानां समीचीनां तालिकां विचिनुत –

(क) आप्तवाक्यम् (१) आप्त

(ख) अर्थाबाध: (२) सन्निधि:

(ग) पदानामविलम्बेनोच्चारणम् (३) शब्द:

(घ) यथार्थवक्ता (४) योग्यता

	(a)	(b)	(c)	(d)
(A)	४	३	२	१
(B)	३	४	१	२
(C)	३	४	२	१
(D)	१	२	३	४

५. इन्द्रियार्थसन्निकर्ष: कतिविध: ?

(क) पञ्चविध: (ख) षड्विधो (ग) नवविध: (घ) त्रिविध:

६. गुणगुणिनो: क: सम्बन्ध: ?

(क) समवाय: (ख) आधाराधेय: (ग) व्याप्यत्वसम्वन्ध: (घ) स्वस्वामिसम्बन्ध:

७. रजते इदं रजतमिति ज्ञानं वर्तते –

(क) तर्क: (ख) भ्रम: (ग) सन्देह: (घ) प्रमा

८. तन्तूनां पटं प्रति किं कारणं भवति ?

(क) समावायिकारणम् (ख) निमित्तकारणम् (ग) असमवायिकारणम् (घ) मिथ्याकारणम्

९. अनुमानं नाम –

(क) व्याप्ति: (ख) पक्ष: (ग) हेतु: (घ) लिङ्गपरामर्श:

१०. तर्कसंग्रहानुसारं मन: —।

(क) विभु (ख) परमाणु (ग) दीर्घम् (घ) मध्यमपरिमाणम्

११. उष्णस्पर्शवत्त्वं — लक्षणम् –।

(क) पृथिव्या: (ख) अपाम् (ग) तेजस: (घ) आत्मन:

१२. तर्कसंग्रहानुसारं गन्ध: कतिविध: ?

(क) द्विविध: (ख) त्रिविध: (ग) चतुर्विध: (घ) पञ्चविध:

१३. तर्कसंग्रहानुसारं लिङ्गम्

(क) द्विविधम् (ख) त्रिविधम् (ग) चतुर्विधम् (घ) पञ्चविदम्

१४. 'वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत' इति ज्ञानम्

(क) व्याप्ति: (ख) अनुमिति (ग) परामर्श: (घ) पक्षधर्मता

१५. तर्कसंग्रहस्य कर्ता

(क) केशवमिश्र: (ख) जगदीश: (ग) अन्नंभट्ट: (घ) कौण्डभट्ट:

१६. तर्कसंग्रहानुसारं करणम्

(क) कार्यनियतपूर्ववृत्ति (ख) साधारणं कारणम् (ग) निमित्तकारणम् (घ) असाधारणं कारणम्

१७. तर्कसंग्रहानुसारं द्रव्याणि

(क) नवैव (ख) दशैव (ग) एकादश (घ) द्वादश

१८. तर्कसंग्रहानुसारम् आत्मा

(क) अणु: (ख) विभु: (ग) दीर्घ: (घ) मध्यमपरिमाण:

१९. तस्मादिन्द्रियम् —।

(क) प्रत्यक्षप्रमानम् (ख) अनुमितिकरनम् (ग) उपमानम् (घ) शब्दप्रमाणम्

२०. तर्कसंग्रहानुसारम् अभाव:

(क) एक एव (ख) द्विविध: (ग) चतुर्विध: (घ) त्रिविध:

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	२२	ख	4.3.2.18
२	२३	ग	4.3.2.20
३	२४	घ	4.3.7
४	२५	ग	4.3.2.21.b
५	७०	ख	4.3.2.19
६	७१	क	4.3.2.19
७	७२	घ	4.3.2.16
८	७३	क	4.3.2.18
९	७४	घ	4.3.2.20
१०	७०	ख	4.3.1.10
११	७१	ग	4.3.1.4
१२	७२	क	4.3.2.3
१३	७४	ख	4.3.2.20
१४	७५	ग	4.3.2.20
१५	१४	ग	4.3
१६	१५	घ	4.3.2.18
१७	१६	क	4.3.1.1
१८	१७	ख	4.3.1.9
१९	१८	क	4.3.2.19
२०	१९	ग	4.3.7

December - 2015

१. 'सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं' किम्?

(क) रसना (ख) घ्राणम् (ग) मन: (घ) चक्षु:

२. तर्कसंग्रहानुसारं शब्दसाक्षातकारे क: सन्निकर्ष: ?

(क) समवाय: (ख) संयोग: (ग) समवेतसमवाय: (घ) विशेषण-विशेष्यभाव:

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	१५	ग	4.3.1.10
२	४७	क	4.3.2.19

teachinns Text with Technology

June - 2016

१. 'मृत्पिण्डः' घटस्य कीदृशं कारणमुच्यते ?

(क) निमित्तकारणम् (ख) समवायिकारणम् (ग) असमावायिकारणम् (घ) समवाय्यसमवायिकारण्म्

२. यदा चक्षुरादिना घटगतरूपादिकं गृह्यते तदाऽनयोरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः कः ?

(क) संयोगः (ख) समवायः (ग) संयुक्तसमवायः (घ) समवेतसमवायः

३. 'साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं यस्य विद्यते सः' हेत्वाभासोऽन्नम्भट्टेन केन नाम्ना प्रोक्तः ?

(क) सत्प्रतिपक्ष (ख) असिद्ध (ग) सव्यभिचार (घ) विरुद्ध

४. तर्कसंग्रहे तर्कलक्षणं किमुक्तम् ?

(क) मिथ्याज्ञानम् (ख) व्यापारोपेण व्यापकारोपः (ग) सन्निकृष्टसंयोगहेतुः (घ) एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्ध-नानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानम्

५. अभावप्रत्यक्षे अन्नम्भट्टानुसारं कः सन्निकर्षोऽङ्गीकृतः ?

(क) विशेषण-विशेष्यभावः (ख) समवायः (ग) संयुक्त-समवेत-समवायः (घ) संयोगः

६. गन्धवत्त्वं कस्य लक्षणम् ?

(क) अपः (ख) पृथिव्याः (ग) वायोः (घ) अग्नेः

७. तर्कसंग्रहानुसारम् आत्ममात्रविशेष-गुणेषु कस्य परिगणनं नास्ति ?

(क) बुद्धेः (ख) इच्छायाः (ग) स्थिति-स्थापकसंस्कारस्य (घ) धर्मस्य

८. शब्दप्रमाणस्य फलं किम्भवति ?

(क) पदज्ञानम् (ख) वाक्यार्थज्ञानम् (ग) शक्तिज्ञानम् (घ) पदजन्यपदार्थस्मरणम्

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	३५	ख	4.3.2.18
२	३६	ग	4.3.2.19
३	३८	क	4.3.2.21
४	३९	ख	4.3.2.22
५	४०	क	4.3.7
६	४१	ख	4.3.1.2
७	४८	ग	4.3.2.22
८	४३	ख	4.3.2.21.b

teachinns Text with Technology

June - 2017

१. तर्कसंग्रहानुसारं रूपं कतिविधम्?

(क) पञ्चविधम् (ख) सप्तविधम् (ग) षड्विधम् (घ) नवविधम्

२. 'गौरश्वः पुरुषो हस्ती' त्यादिपदसमुदायः प्रमाणं कथं न भवति?
(क) योग्यताविरहात् (ख) आकाङ्क्षाविरहात (ग) सान्निध्याभावात् (घ) पदसमूहाभावात्

३. 'तन्तुसंयोगः पटस्य' कीदृशं कारणम्?
(क) असमवायिकारणम् (ख) समवायिकारणम् (ग) समवाय्यसमवायिकारणम् (घ) निमित्तकारणम्

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	२०	ख	4.3.2.1
२	२१	ख	4.3.2.21.b
३	३०	क	4.3.2.18

teachinns Text with Technology

June – 2018

२४७. तर्कसंग्रहदीपिकानुसारं स्पर्शानुमेय: क: पदार्थ: ?

(क) आकाशम् (ख) मन: (ग) आत्मा (घ) वायु:

२४८. तर्कसंग्रहानुसारम् आत्मनो विशेषगुण: क: ?

(क) वेगसंस्कार: (ख) स्थितिस्थापकसंस्कार: (ग) प्रयत्न: (घ) शब्द:

२४९. तर्कभाषानुसारम् आत्मा कीदृश: ?
(क) सर्वस्मिन् एकोऽगुणश्च (ख) विभुरनित्यश्च (ग) देहेन्द्रियद्यनतिरिक्त: (घ) प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	४७	घ	4.3.1.5
२	४८	ग	4.3.1.9
३	४९	घ	4.3.1.9

teachinns Text with Technology

Sub Unit - 4

तर्कभाषा

4.4.1 दर्शनसाहित्ये केशवमिश्रस्य 'तर्कभाषा' एकप्रकरणग्रन्थरुपेण परिचिता। अस्मिन् प्रकरणग्रन्थे न्यायवैशेषिकसम्मतोपायेन मोक्षमार्गं निर्देशितम्। ग्रन्थारम्भे तर्कभाषाकार: केशवमिश्र: गौतमस्य न्यायसूत्रस्य प्रथमं सूत्रम् उद्धृत्य प्रमाणादीनां षोड़शपदार्थानां तत्त्वज्ञानात् केन प्रकारेण नि:श्रेय: प्राप्यते तत् आलोचितवान्।

प्रकृतपक्षे परिश्रमे विमुखबालानां न्यायदशर्सनबोधाय अस्य ग्रन्थस्य रचना कृता केशवमिश्रेण। तथाहि उच्यते।

''बालोऽपि यो न्यायनये प्रवेशम्, अल्पेन वाञ्छत्यलस: श्रुतेन।

संक्षिप्तयुक्त्यन्विततर्कभाषा, प्रकाश्यते तस्य कृते मयैषा।''

इत:परं षोड़श पदार्थानां नामानि केशमिश्रेण उक्तानि —

''प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्त-अवयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-छल-जाति-निग्रहस्थानां तत्त्वज्ञानान्नि: श्रेयसाधिगम:।''

प्रगुक्तप्रमाणादिषोड़शपदार्थानां तत्त्वज्ञानात् मोक्षप्राप्ति: भवति। परन्तु यावत्पर्यन्तं एतेषां प्रमाणानां उद्दश्यलक्षणपरीक्षा न क्रियन्ते। तावत्पर्यन्तं सम्यग्रूपेण मोक्षप्राप्ति: न भवति। तस्मात् उद्देश्यादीनां लक्षणम् आलोच्यते –

(i) उद्देश्यस्तु नाममात्रेण वस्तुसंकीर्तणम्। तच्चास्मिन्नेव सूत्रे कृतम्।

(ii) लक्षणं तु असाधारणधर्मवचनम्। यथा – गोंसास्नादिमत्त्वम्

(iii) लक्षितस्य लक्षणमुपपद्यते न वेति विचार: परीक्षा तेनैते लक्षणपरीक्षे प्रामाणादीनां तत्त्वज्ञानार्थं कर्तव्ये।

ईदानीम् उपर्युक्तानां पदार्थानाम् आलोचना क्रमानुसारेण अधस्तात् प्रदीयन्ते। —

4.4.2 **प्रमानम्** – तर्कभाषानुसारेण अस्य लक्षणं भवति - 'प्रमाकरणं प्रमाणम्'। 'प्र'-उपसगपूर्वकात् 'मा' दातो: उत्तरं लुऽट्-प्रत्ययेन प्रमाणम् इति पदं जातम्। अत्र च प्रमाणं लक्ष्यं - 'प्रमाकरणं लक्ष्यणम्।' ननु प्रमाया: करणं चेत् प्रमाणं तर्हि तस्य फलं वक्तव्यम्, करणस्य फलवत्तवनीयमात्।

अस्मिन् विषये प्रमाया: आलोचना करनीया। तस्या: लक्षणं भवति 'यथार्थानुभव: प्रमा' इत्यत्र यथार्थ इत्ययथार्थानां संशय विपर्ययतर्कज्ञानानां निरास:। अनुभव इति स्मृतेर्निरास:। ज्ञाविषयं ज्ञानं स्मृति:। अनुभवो नाम स्मृतिव्यातिरिक्तं ज्ञानम्।

4.4.3 **कारणम्** - तस्य लक्षणं भवति 'साधकतमं करणम्'। अतिशहितं साधकं साधकतमं प्रकृष्टं कारणमित्यर्थ:।

इदानीं कारणस्य लक्षणं प्रदीयते - यस्य कार्यात् पूर्वभावो नियतोऽनन्यथासिद्धश्चतत्कारणम्। यथा तन्तुवेमादिकं पटस्य कारणम्। यद्यपि पटोऽत्पत्तौ दैवादागतस्य रासभादे: पूर्वभावो विद्यते, तथापि नासौ नियत:। भाष्यकार मते त्रिविधं कारणम् –

'समवायिअसमवायिनिमित्तकारणं च।'

4.4.3.a (i) **समवायिकारणम्** - तत्र यत् समवेतं कार्यमुतपद्यते तत् समवायिकारणम्। यथा तन्तव: पटस्य समावयिकारणम्। यतस्तन्तष्वेव पट: समवेतो जायते न तुर्यादिषु।

सम्बन्ध: द्विविध: – संयोग: समवायश्चेति।

संयोग: – युतसिद्धयोर्सम्वन्ध: संयोग:।

समवाय: – अयुतसिद्धयोर्सम्वन्ध: समवाय:।

समवायाप्रसङ्गे अयुतसिद्ध उक्त: -

''ययोर्मध्ये एकमविनश्यदपराश्रितमेवावतिष्ठते तावुयुतसिद्धौ।''

अयुतसिद्ध: पञ्चविध: यथा - अवयवावयविनौ, गुणगुणिनौ, क्रियाक्रियावन्तौ, जातिव्यक्ती, विशेषनित्यद्रव्ये चेति।

4.4.3.b (ii) **असमवायिकारणम्** - असमवायिकारणम् तदुच्यते यतसमवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृतसामार्थ्यं तदसमवायिकारणम्। यथा- तन्तुसंयोग: पटस्य असमवायिकारणम्। तन्तुसंयोगस्य गुणस्य, पटसमवायिकारणेषु तन्तुषु गुणिषू समवेतत्वेन समवायि कारणे प्रत्यासन्नत्वात्, अनन्यथासिद्धनियत पूर्वभावित्वेन पटं प्रति कारणत्वाच्च। एवं तन्तुरूपं पटरूपस्य असमवायि कारणम्।

4.4.3.c (iii) **निमित्तकारणम्** - यन्न समवायिकारणं, नाप्यसमवायिकारणम् अथ च कारणं तन्निमित्तकारणम्। यथा वेमादिकं पटस्य निमित्तकारणम्, तदेतद् भावानामेव त्रिविधं कारणम्। अभावस्य तु निमित्तमात्रं, तस्य क्वच्चिदप्यसमवायात्। समवायस्य भावद्वय धर्मत्वात्।

तदेतस्य त्रिविधम्य कारणस्य मध्ये यदेव कथमपि सातिशयं तदेव करणम्। तेन व्यवस्थितमेतल्लक्षनं प्रमाकरणं प्रमाणम् इति।

teachinns Text with Technology

4.4.3.d **प्रमाणस्य भेदा: -**

प्रमाणम् चतुर्विधम्। तानि भवन्ति – ''प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा: प्रमाणानि।''

1) **प्रत्यक्षम्** – साक्षात्कारिप्रमाकरणं प्रत्यक्षम्। साक्षातकारिणी च प्रमा सैवोच्यते या इन्द्रियजा। सा च द्विधा सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदात्। तस्या: करणं त्रिविधम्। कदाचित् इन्द्रियं कदाचित् इन्द्रियार्थसन्निकर्ष:, कदाचित् ज्ञानम्।

ii) **इन्द्रियम्** - यदा निर्विकल्पकरूपा प्रमा फलम्। तथा हि, आत्मा मनसा संयुज्यते; मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेन। इन्द्रियाणां वस्तुप्राप्यप्रकाशकारित्वनियमात्। ततोऽर्थसन्निकृष्टेन इन्द्रियेण निर्विकल्पकं नामजात्यादियोजनाहीनं बस्तुमात्रावगाहि किञ्चिदिदमिति ज्ञानां जन्यते। तस्य ज्ञानस्य इन्द्रियं करणं छिदाया इव परशु:। इन्द्रियार्थस्ननिकर्षोऽवान्तरव्यापार: छिदाकरणस्य परशोरिव दारुसंयोग:। निर्विकल्पकं ज्ञानं फलं, परशोरिव छिदा।

iii) **इन्द्रियार्थ सन्निकर्ष:** - यदा निर्विकल्पकानन्तरं सविकल्पकं नामजात्यादियोजनात्मकं जित्थाऽयं, ब्राह्मणोऽयं श्यामोऽयमिति विशेषण - विशेष्यावगाहि ज्ञानमुत्पद्यते, तदेन्द्रियार्थसन्निकर्ष: करणम्। निर्विकल्पकं ज्ञानमवान्तरव्यापार: सविकल्पकं ज्ञानं फलम्।

iv) **ज्ञानम्** - यदा, उक्तसविकल्पकानन्तरं हानउपादान - उपेक्षाबुद्धयो जायन्ते तदा निर्विकल्पंकं ज्ञानं करणम्। सविकल्पकं ज्ञानमवान्तरव्यापार: हानादिबुद्धय: फलम्। तजन्यस्तजन्यजनकोऽवान्तरव्यापार:। यथा कुठारजन्य: कुठारदारुसंयोग: कुठारजन्यश्छिदाजनक:। अत्र कश्चिदाह सविकल्पकादीनामपीन्द्रियमेव करणम्। यावन्ति त्वान्तरालिकानि सन्निकर्षादीनि तानि सर्वाण्यवान्तरव्यपार इति।

4.4.4 **षड्विधसन्निकर्षः**

इन्द्रियार्थयोस्तु यः सन्निकर्षः साक्षात्कारिप्रमाहेतुः स षड्विध एव। तद् यथा, संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेष्यविशेषणभावश्चेदि।

4.4.4.a (i) **संयोगसन्निकर्षः** तत्र यदा चक्षुषा घटविषयं ज्ञानं जन्यते, तदा चक्षुरिन्द्रियं घटोऽर्थः। अनयोः सन्निकर्षः संयोगः एव, अयुतसिद्ध्यभावात्। एवं मनसा अन्तरिन्द्रियेण यदात्मविषयकं ज्ञानं जन्यते अहमिति, तदा मन इन्द्रियम' आत्मसऽर्थः, अनयोः सनिकर्षः संयोग एव।

4.4.4.b (ii) **संयुक्तसमवायः सन्निकर्षः**

यदा चक्षुरादिना घटगतरूपादिकं गृह्यते, घटे श्यामं रूपमस्तीति, तदा चक्षुरिन्द्रियं, घटरूपमर्थः, अनयोः सन्निकर्षः संयुक्तसमवायः एव। चक्षु:संयुक्ते घटे रूपस्य समवायात्। एवं मनसा - आत्मसमवेते सखादौ गृह्यमाणे, अयमेव सन्निकर्षः भवति।

घटगत परिमाणादिग्रहे चतुष्टयसन्निकर्षेऽप्यधिकं कारणमिष्यते। सत्यपि संयुक्तसमवाये तदभावे परिमाणद्यग्रणात्। चतुष्टयसन्निकर्षो यथा – (1) इन्द्रियावयवैरर्थावयविनाम्, (2) इन्द्रियावयविनामर्थावयवानाम्, (3) इन्द्रियावयवैरर्थावयविनाम्, (4) अर्थावयविनामिन्द्रियावयविनां सन्निकर्ष इति।

4.4.4.c (iii) **संयुक्तसमवेतसमवायः** सन्निकर्षः - यदा पुनश्चक्षुषा घटरूपसमवेतं रूपत्वादि सामान्यं गृह्यते, तदा चक्षुरिन्द्रियं रूपत्वादिसामान्यमर्थः अनयोः सन्निकर्षः संयुक्तसमवेतसमवाय एव। चक्षुः संयुक्ते घटे रूपं समवेतं, तत्र रूपत्वस्य समवायात्।

4.4.4.d (iv) **समवायः सन्निकर्षः** यदा श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दो गृह्यते तदा श्रोत्रमिन्द्रियं, शब्दोऽर्थः, अनयोः सन्निकर्षः समवाय एव कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रम्। श्रोत्रस्याकाशात्मकत्वाश्छब्दस्य चाकाशगुणत्वात् गुणगुणिनोश्च समवायात्।

4.4.4.e (v) **समवेतसमवायः सन्नकिर्षः** यदा शब्दसमवेतं शब्दत्वादिकं सामान्यं श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यते, तदा श्रोत्रमिन्द्रियं शब्दत्वादि सामान्यमर्थः। अनयोः सन्निकर्षः समवेतसमवायः एव। श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वस्य समवायात्।

4.4.4.f (vi) **विशेष्यविशेषणभावः सन्निकर्षः** - यदा चक्षुषा संयुक्ते भूतले घटाभावो गृह्यते ''इह भूतले घटो नास्ति'' इति, तदा विशेष्यविशेषणभावः सम्वन्धः भवति। चक्षुसंयुक्तस्य भूतलस्य घटाद्यभावो विशेषणं, भूतलं विशेष्यम्। यदा च मनःसंयुक्त आत्मनि सुखाद्यभावो गृह्यते 'अहं सुखरहित' इति, तदा मनः संयुक्तस्यात्मनः सुखाद्यभावो विशेषणम्। यदा श्रोत्रसमवेते गकारे घटत्वाभावो गृह्यते तदा श्रोत्रसमवेतस्य गकारस्य घटत्वाभावो विशेषणम्। तदेवं संक्षेपत; पञ्चविधसम्बन्धन्यतमसम्बद्धविशेषणविशेष्यभाव लक्षणेनन्द्रियार्थसन्निकर्षेण अभाव इन्द्रियेण गृह्यते।

4.4.5 अनुमान-प्रमाणम्

अनुमानलक्षणप्रसङ्गे तर्कभाषाकारेण उक्तम् - ''लिङ्गपरामशोऽनुमानुमानम्। अस्मिन प्रमाणे अर्थापत्तेः अन्तर्भावः भवति। येन हि अनुमीयते तदनुमानम्। लिङ्गपरामशेण चानुमीयतेऽतो लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम्। तच्च धुमादिज्ञानमनुमितिं प्रति कारणत्वात्। अग्न्यादिज्ञानम् अनुमितिः। तत्करणं धूमादिज्ञानम्।'' अर्थात् लिङ्ग परामर्श एव अनुमानम्। अनुमानशब्दस्य व्युत्पत्तिर्भवति अनुमीयते अनेन इति अनुमानम्। अतः येन अनुमितिर्भवति तदेव अनुमानम्। लिङ्ग परामर्शेण अनुतितिर्विधीयते अतः लिङ्ग-परामर्शः अनुमानम् एव धूम्रादीनां ज्ञानमेव स लिङ्गपरामर्शः, यतः सः अनुमितिं प्रति करणं विद्यते। अग्नि-आदीनां ज्ञानम् अनुमितिः, तस्य अनुमितिज्ञानस्य करणं धूम्रादीनं ज्ञानं वर्तते।

अतः लिङ्ग-परामर्शस्य कोऽर्थः

लिङ्गशब्दस्य अर्थः एव विधे – ''व्याप्तिबलेन-अर्थगमकं लिङ्गम्।'' यथा धूमः अग्नेर्लिङ्गम्। यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र अग्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्तिः तस्यां अर्थात् व्याप्तिग्रहणान्तरमेव धूमोऽग्निं गमयति। अतः व्याप्ति-बलेनाग्न्यनुमापकत्वाद् धूमोऽग्नेर्लिङ्गम्।

तस्य (लिङ्गस्य) तृतीयं ज्ञानं परामर्शः। यथा प्रथमं तावत् महानसादौ भूयो भूयो धूमं पश्यन् वह्निं पश्यति। तेन भूयो दर्शनेन धूमाग्न्योः स्वाभाविकं सम्बन्धं निर्धारयति, यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र अग्निरिति।

4.4.5.a अनुमानस्य भेदाः

तर्कभाषाकारेण केशवमिश्रेण अनुमानस्य द्विप्रकारकं भेदं स्वीकरोति – स्वार्थानुमानं परार्थानुमानञ्च।

4.4.5.a.1 (i) **स्वार्थानुमानम्** - स्वार्थं स्वप्रतिपत्तिहेतुः। यथा स्वयमेव महानसादौ विशिष्टेन प्रत्यक्षेण धूमाग्न्योर्व्याप्तं गृहीत्वा पर्वतसमीपं गतस्तद्गते च अग्नौ सन्दिहानः पर्वतवर्तिनीमविच्छिन्नमूलम् अभ्रंलिहां धूमलेखां पश्यन् धूमदर्शनाच्चेद्बुद्धसंस्कारो व्याप्तिं स्मरति - ''यत्र यत्र धूमस्त्रत्राग्निरिति।'' ततोऽत्रापि धूमोऽस्तीति प्रतिपाद्यते। तस्माद् ''अत्र पर्वतेऽग्निरपति अस्ति' इति स्वयमेव प्रतिपाद्यते। तदेतद् स्वार्थानुमानम्।

4.4.5.a.2 (ii) **परार्थानुमानम्** - यत्तु कश्चित् स्वयं धूमादग्निमनुमाय परं वोधयितुं पञ्चावयवमनुमानवाक्यं प्रयुङ्क्ते तत् परार्थानुमानम्। परम्-परकीयानुमेयप्रतिप्रत्तिरूपम् अर्थः। यस्य तत् परार्थानुमानमिति हि परार्थानुमानशब्दस्य अर्थः। -

अस्य परार्थानुमानस्य स्वरूपं पञ्चावयवात्मकं भवति, तथाहि –

(i) पर्वतोऽग्निमान् (इति प्रतिज्ञावाक्यम्)

(ii) धूमवत्वात् (इति हेतुवाक्यम्)

(iii) यो यो धूमवान् स सोऽग्निमान्, यथा महानसः। (इति उदाहरणवाक्यम्)

(iv) तथा चायम् (इति उपनयवाक्यम्)

(v) तस्मात्तथा अर्थात् तस्मादग्निमान् (इति निगमनवाक्यम्)

अनेन वाक्येन प्रतिज्ञादिमता प्रतिपादितात् पञ्चरूपोपन्नालिङ्गात् परोऽप्यग्नि प्रतिपद्यते। तेनैतत् परार्थानुमानम्।

4.4.6 **लिङ्गस्य प्रकारभेदा:**

धूम्: अग्ने: लिङ्ग हेतु: वा कथितोऽस्ति। लिङ्गस्य हेतु: त्रिविध: भवति - (i) अन्वयव्यतिरेकी (ii) केवलव्यतिरेकी (iii) केवलान्वयी च।

4.4.6.a (i) **अन्वयव्यतिरेकी हेतु:** तर्कभाषाकारमते ''स चान्वयव्यतिरेकी, अन्वयेन तथा व्यतिरेकेण व्याप्ते: निश्चय: क्रियते, स: अन्ययव्यतिरेकीहेतु: इत्यभिधीयते। यथा 'पर्वतोऽग्निमान् धूमवत्तात्।' अत्र पर्वतस्याग्निम्वत्वं साध्यं भवति, धूमवत्वात् हेतु: साधनं वा आस्ते।

हेतो: आधारस्य द्विविधा व्याप्तिरस्ति अन्वयव्याप्ति: व्यतिरेकव्याप्तिश्च।

अन्वयव्याप्ति: - यत्र यत्र धुमवत्त्वं तत्र तत्र अग्निमत्त्वमिति अन्वयव्याप्ति:। यथा-महानसम्। महानसे धूमाग्न्यौरन्वयसद्भावात्.

व्यतिरेकव्यापप्त: यत्र अग्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति इति ज्ञानं व्यातिरेकव्याप्ति:। यथा-महाह्रद:। महाह्रदे धूमाग्नौर्व्यतिरेकस्य सद्भावदर्शनात्।

4.4.6.b (ii) **केवलव्यतिरेकीहेतु:** यत्र हेतुना सह व्यतिरेकव्याप्ति: भवति अन्वयव्याप्तिर्नभवति स केवलव्यतिरेकीहेतु: इति कथ्यते। यथा - जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्वात्। अत्र हि जीवच्छरीरस्य सात्मकत्वं साध्यं, प्राणादिमत्वं हेतु:। यत् सात्मकं न भवति प्राणादिमन्न भवति। यथा-घट:।

4.4.6.c (iii) **केवलान्वयीहेतु:** - यत्र केवलम् अन्वयव्याप्ति:भवति, व्यतिरेकव्याप्ते: सर्वथा अभाव: भवति तत्र केवलान्वयी हेतुर्भवति। यथा शब्दोऽभिधेय:प्रमेयत्वात्। अत्र शब्दस्य अभिधेयत्वं साध्यं प्रमेयत्वं हेतु:।

एतेषां च अन्वयव्यतिरेकी-केवलव्यतिरेकी केवलान्वयी हेतुणां त्रायाणां मध्ये यो हेतु: अन्वयव्यतिरेकी स पञ्चरूपोपन्न एव स्वसाध्यं साधयितुं क्षमते न तु ऐकनापि रुपेण हीन:। एतानि पञ्चरूपानि भवन्ति –

(i) पक्षसत्त्वम्,

(ii) सपक्षसत्त्वम्

(iii) विपक्षव्यावृत्ति:

(iv) अवाधितविषयत्वम्

(v) असत्प्रतिपक्षत्वम्

एवं धूमवत्वहेतौ पञ्च एव रूपाणि विद्यन्ते अत: इदं धूमवत्त्वम् अग्निमत्त्वस्य ज्ञापकम् अर्थात् - अग्निमत्त्वस्य साधकम् हेतु: वा अस्ति।

4.4.7 **हेत्वाभास:**

एतेभ्यो (केवलान्वयि - केवलव्यतिरेकि-अन्वयव्यतिरेकिभ्य:) त्रिप्रकारेभ्य: व्याप्तिरिक्तो हेतु हेत्वाभास एव। हेतुवद् आभासमान: हेत्वाभास:। ते च असिद्ध-विरुद्ध-अनेकान्तिक-प्रकरणसम-कालात्यापदिष्टभेदात्। –

4.4.7.a (1) **असिद्धहेत्वाभास:** तत्र लिङ्गात्वेन अनिश्चित: हेतु: असिद्ध:। तत्रासिद्धस्त्रविध: - आश्रयासिद्ध:, स्वरूपासिद्ध: व्याप्यत्वासिद्धश्चेति।

(i) **आश्रयासिद्ध:** - यस्य हेतो पक्षस्य आश्रयस्य वा अभाव: भवति स आश्रयासिद्ध: अभिधीयते। यथा - गगनारविन्दं सुरभि, अरविन्दत्वात् सरोजारविन्दवत्। अत्र गगनारविन्दमाश्रय, स च नास्त्येव।

(ii) **स्वरूपासिद्ध:** अनित्य: शब्द: चाक्षुसत्वात्, घटवत्। अत्र चाक्षुहत्वं हेतु: स च शब्दे नास्त्येव, तस्य श्रावणत्वात्।

(iii) **व्याप्यत्त्वासिद्ध:** व्याप्यत्वासिद्धस्तु द्विविध: - व्याप्तिग्राहकप्रमाणाभावात्, उपाधिस्तद्भावाच्च। तत्र व्याप्तिग्राहकप्रमाणभावात् यथा - शब्द: क्षनिक: सत्त्वात्। यत् सत् तत्क्षणिकं यथा-जलधरपटलम्, तथा च शब्दादिरिति। न च सत्त्वक्षणिकत्वयोर्व्यप्तिग्राहकं प्रमाणमस्ति सोपाधिकतया व्याप्यत्वासिद्धौ उच्यमानायां क्षणिकत्वमन्यप्रयुक्तमित्यभुपगतं स्यात्।

उपाधिसद्भावात् व्यापात्वासिद्धो यथा - क्रत्वन्तवर्तिणी हिंसा अधर्म साधनं, हिंसात्वात्, क्रतुवाह्यहिंसावत्। अत्र हि अधर्म साधनत्वे हिंसात्वं न प्रयोजकं किन्तु निषिद्धत्वमेव प्रयोजकम्, उपाधिरिति यावत्। तथाहि ''साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधि: इति उपाधिलक्षणम्।

4.4.7.b (2) **विरुद्धहेत्वाभास:** – साध्यबिपर्ययव्याप्ते। हेतुर्विरुद्ध:। यथा - शब्दो नित्य: कृतकत्वात् आत्मवत्। अत्र कृतकत्वं हि साध्यनित्यत्वविपरीतानित्यत्वेन व्याप्तम्। यद् यद् कृतकं भवति तद् अनित्यमेव, न तु नित्यं भवति। अत: कृतकत्वं नित्यत्वस्य विरुद्धेहेतु:।

4.4.7.c (3) **अनैकान्तिकहेत्वाभास:** - सव्यभिचारोऽनैकान्तिक:। स द्विविध:साधारण अनैकान्तिक: - असाधरणोऽनैकान्तिकश्चेति। तत्र

(i) **साधारणोऽनैकान्तिक:** - पक्षसपक्षविपक्षवृत्ति:, यथा - शब्दो नित्य: प्रमेयत्वात् व्योमवत्। अत्र हि पमेयत्वं हेतुस्तच्च नित्यनित्यवृत्ति।

(ii) **असाधारणोऽनैकान्तिक: -** सपक्षाद् विपक्षाद् व्यावृत्तो स: पक्ष एव वर्त्तते सोऽसाधारणअनैकान्तिक:। स यथा- भूर्नित्या गन्धवत्वात्। गन्ध्ववत्वात् गन्धवत्त्वं हि सपक्षात् नित्याद् विपक्षाच्चानित्याद् व्यावृत्तं भूमात्रवृत्ति:।

4.4.7.d (4) **प्रकरणसमहेत्वाभास:** प्रकरणस्तु स एव यस्य हेतो: साध्यविपरीतसाधकं हेत्वन्तरं विद्यते। स यथा - शब्दोनित्यो नित्यधर्मरहितत्वात्। शब्दो नित्यऽनित्यधर्मरहितत्वादिति। अयमेव हि सत्प्रतिपक्ष इति उच्यते।

4.4.7.e (5) **वाधित:/कालात्ययापदिष्ट हेत्वाभास:** पक्षे प्रमानान्तरावधृत: पक्षे प्रमाणान्तरावधृत साध्याभावो हेतुर्बाधितविषय:। कालात्ययापदिष्ट इति च उच्यते। यथा - अग्निरनुष्ण: कृतकत्वात्, जलवत्। अत्र हि कृतकत्वस्य अनुष्णत्वं प्रत्यक्षेणैवबाधित: स्पर्श णप्रत्यक्षेनैवोष्णत्वोपलम्भात्।

4.4.8 **उपमान प्रमाणम्**

अतिदेशवाक्यार्थस्मरणसहकृतं गोसादृश्यविशिष्टं पिण्डज्ञानम् उपमानम् अथवा उपमितिकरणमुपमानम्। यथा - गवयम् अजानन् अपि नागरिको 'यथा गो: तथा गवय' इति वाक्यं कुतश्चिद् आरण्यकात् पुरुषात् श्रुत्वा वनं गतो वाक्यर्थं स्मरण् यदा गोसादृश्यविशिष्टं पिण्डं पश्यति तदा तद् वाक्यार्थस्मरणसहकृतं गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानमुपमानमुपमितिकरणत्वात्। गोसदृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानानन्तरम् अयमसौ गवयशब्दवाच्य: पिण्ड इति संज्ञा संज्ञिसम्बन्धप्रतीतिरूपमिति:। सैव फलम्। इदन्तु प्रत्यक्षानुमानासाध्यप्रमासाधकत्वात् प्रमाणान्तरमुपमानमस्ति।

'गो सदृशो गवय:' इति उपमित्या: कारणं सादृश्यज्ञानम्। अतएव सादृश्यज्ञानमेव उपमानप्रमाणम्। तत् त्रिविधम् –

i) सादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानम् – यथा - गो सदृश गवय:।

ii) वैधर्मविशिष्टपिण्डज्ञानम् - यथा-उष्ट्र: नाश्वादिवत् समानपृष्ठह्रस्वग्रीवशरीर:।

iii) असाधारणविशिष्टपिण्डज्ञानम् – यथा-नासिकालसदेक शृङ्गेनातिक्रान्तगजाकृतिश्च।

4.4.9 **शब्दप्रमाणम्**

शब्दप्रमाणं निरूपणप्रसङ्गे तर्कभाषाकारेण केशवमिश्रेण उक्तम् आप्तवाक्यं शब्द:। आप्तस्तु यथाभूतस्यार्थस्योपदेष्टा पुरुष:। वाक्यं तु आकाङ्क्षा-योग्यता सन्नितासन्निधिमतां पादानां समूह: स।

4.4.9.a (i) **आकाङ्क्षा -** ''पदस्य पदान्तर-व्यतिरेक-प्रयुक्तन्वयानुभावकत्वम् आकाङ्क्षा एकस्य पदस्य अन्यं विना अन्वय बोधाभाव: एव आकाङ्क्षा विद्यते। क्रिया-कारक-पदानां परस्परमाकाङ्क्षा भवति। वस्तुत: आकाङ्क्षा हृदये भवति उच्चारणे च शब्देषु अभिमन्यते।

4.4.9.b ii) **योग्यता** 'अर्थाबाधो योग्यता' - पदार्थानां पारस्परिक सम्बन्धे बाधाय अभाव: योग्यता अस्ति। आकाङ्क्षायुक्तेषु पदेषु अर्थेषु च परस्परम् अन्वयस्य सामर्थं योग्यता वर्तते।

4.4.9.c (iii) **सन्निधि:** साकाङ्क्षा पदानामेकबुद्धि विषयत्वं सन्निधिरभिधीयते। आकाङ्क्षा योग्यतासन्निविधि: युक्त: पदसमूह: वाक्यं भवति।

4.4.10 **प्रमा** -यथार्थानुभव: प्रमा। अत: यथार्थ: एतत् पदेन संशय-विपर्यय-तर्क इति अयथार्थ अनुभवानां निराकरणं कृतं विद्यते। अनुभव इति स्मृतेर्निरास: ज्ञातविषयं ज्ञानं स्मृति: अनुभवो नाम स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानम्।

संशय: अयथार्थ: एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धनानार्थविमर्श: संशय:

विपर्यय: अयथार्थ: विपर्यय: तु यद् वस्तु यादृग् न स्यात् तस्य तस्मिन् रूपे ज्ञानं विपर्यय: उच्यते।

तर्क अयथार्थ: 'तर्कोऽनिष्टप्रसङ्ग:' अर्थात–अनिष्टस्य प्राप्ति: तर्क इति कथ्यते।

4.4.11 (2) **''प्रमेयनिरुपणम्''**

प्रमेयस्य लक्षणप्रसङ्गे तर्कभाषाकारेणोक्तम् - ''आत्माशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः प्रवृत्तिदोषप्रत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्।''

प्रमेयस्यद्वादशप्रकाराः भवन्ति - आत्मा-शरीर-इन्द्रिय-अर्थ-बुद्धि-मनः-प्रवृत्ति-दोष-प्रेत्याभाव-फल-दुःख-अपवर्ग।

i) **आत्मा** - तत्रात्मत्वसामान्यवान् आत्मा। स च देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तं। प्रतिशरीरं भिन्नो नित्यो विभुश्च।

ii) **शरीरम्** - तस्य भोगायतनमन्यवयवि 'शरीरम्'

iii) **इन्द्रियम्** - शरीरसंयुक्तं ज्ञानकरणमतीन्द्रियम् इन्द्रियम्

iv) **अर्थः** - अर्थाः षट्पदार्थाः ते च - ''द्रव्यगुणकर्मसामान्य विशेषसमवायाः।''

v) **बुद्धिः** बुद्धिरपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इत्यादिभिःपर्यायशब्दैः या अभिधीयते सा बुद्धिः। अर्थप्रकाशो वा बुद्धिः द्विविधा अनूभवः स्मरणं च।

vi) **मनः** अन्तरिन्द्रियं मनः।

vii) **प्रवृत्तिः** धर्माधर्ममयी यागादिक्रिया, तस्या जगद्व्यवहारसाधकत्वात्।

viii) **दोषाः** रागद्वेषमोहाः दोषः।

ix) **प्रेत्यभावः** - ''पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः।''

x) **फलम्** - ''फलं पुनर्भोगः सुखःदुःखान्यतरसाक्षात्कारः''

xi) **दुःखम्** - पीड़ा दुःखम्।

xii) **अपवर्गः** - मोक्षोऽपवर्गः।

4.4.12 (3) **संशयः** एकस्मिन् धर्मिनि विरुद्धनानार्थावमर्शः संशयः।

4.4.13 (4) **प्रयोजनम्** - येन प्रयुक्तः प्रवर्त्तते तत् प्रयोजनम।

4.4.14 (5) **दृष्टान्तः** वादिप्रतिवादिनो सम्प्रतिप्रत्तिविषयोऽर्थोदृष्टान्त।

4.4.15 (6) **सिद्धान्तः** प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतोऽर्थः सिद्धान्तः स चतुर्था - सर्वतन्त्रसिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, अधिकरणसिद्धान्त, अभ्युपगमसिद्धान्त।

4.4.16 (7) **अवयवाः** - अनुमानवाक्यसैकदेशा अवयवाः। तेच प्रतिपादयः पञ्च।

4.4.17 (8) **तर्कः** - तर्कोऽनिष्टप्रसङ्गः।

4.4.18 (9) **निर्णयः** - निर्णयोऽवधारणज्ञानम्।

4.4.19 (10) **वादः** - तत्त्ववुभुत्सोः कथा वादः।

4.4.20 (11) **जल्पः** - उभयसाधनवती विजिगीषुकथा

4.4.21 (12) **वितण्डाः** - ''स एव स्वपक्षस्थापनाहिनो वितण्डा।''

4.4.22 (13) **हेत्वाभासः** - ''हेतु आभासन्ते य ते हेत्वाभासः''

4.4.23 (14) **छलम्** - अभिप्रायान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थन्तरं।

4.4.24 (15) **जातिः** - असदुत्तरं जातिः।

4.4.25 (16) **निग्रहस्थानम्** - पराजयहेतुः निग्रहस्थानम्।

teachinns Text with Technology

Sub Unit - 4

Previous Years Question

December - 2012

१. तर्कभाषानुसारं कारणं त्रिविधम् –

(क) समवायि-असमवायि-निमित्तभेदात् (ख) समवायि-संयुक्तसमवायि-निमित्तभेदात् (ग) संयोग-संयुक्ततादात्म्य-निमित्तभेदात् (घ) सहकारि-तादात्म्य-समवायिभेदात्

२. कीदृश: तर्कभाषासम्मत: अपवर्ग: ?

(क) दु:खस्यात्यन्तिकी निवृत्ति: (ख) दु:खस्यैकान्तिकी निवृत्ति: (ग) ब्रह्मसायुज्यम् (घ) सर्गात्मक:

३. तर्कभाषानुसारं किमस्ति नवमं द्रव्यम् ?

(क) जीव: (ख) जगत् (ग) दिक् (घ) आत्मा

४. तर्कभाषायां कति प्रमाणानि ?

(क) द्वौ (ख) त्रीणि (ग) चत्वारि (घ) सप्त

५. अनुमापकस्य हेतव: कति सन्ति ?

(क) त्रय: (ख) पञ्च (ग) अष्टौ (घ) एकादश

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	१४	क	4.4.3
२	१६	ग	4.4.11
३	१८	घ	4.4.11
४	१९	ग	4.4.3.d
५	७३	ख	4.4.5.a.2

teachinns Text with Technology

December - 2013

१. लक्षितस्यैतत् लक्षणमुपपद्यते न वेति विचार उच्यते –

(क) परीक्षा (ख) लक्षणम् (ग) उद्देश: (घ) विमर्श:

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	७५	क	4.4.1

teachinns
Text with Technology

December - 2014

१. प्रमाया: करणं किम्?

(क) प्रमाता (ख) प्रमेय: (ग) प्रमाणम् (घ) इन्द्रियार्थसन्निकर्ष:

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	७५	ग	4.4.2

teachinns
Text with Technology

June - 2016

१. असाधारणधर्मः कस्य लक्षणम्?

(क) लक्षणम् (ख) उद्देश्यस्य (ग) परीक्षायाः (घ) आत्मनः

२. तर्कभाषायां 'प्रकरणसम' हेत्वाभासस्य काऽपरा संज्ञा?

(क) बाधितविषयः (ख) सत्प्रतिपक्षः (ग) सव्यभिचारः (घ) अनुपसंहारी

३. तर्कभाषानुसारं समवायिकारणं किम्भवति?

(क) गुणः (ख) द्रव्यम् (ग) कर्म (घ) सामान्यम्

४. 'जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात्' इत्यत्र 'प्राणादिमत्त्वम्' कीदृशो हेतुः?

(क) केवलान्वयी (ख) केवलव्यतिरेकी (ग) अन्वय-व्यतिरेकी (ग) असद्धेतुः

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	२२	क	4.4.1
२	२३	ख	4.4.7.d
३	२४	क	4.4.3.a
४	३७	ख	4.4.6.b

teachinns Text with Technology

June - 2018

१. साध्यशून्यो यत्र पक्षः सः कीदृशो हेत्वाभासः ?

(क) बाधः (ख) आश्रयासिद्धः (ग) असाधारणोऽनैकान्तिकः (घ) विरुद्धः

२. तर्कभाषारीत्या समवायस्य प्रत्यक्षग्राह्यत्वे इन्द्रियार्थसन्निकर्षः कः ?

(क) संयोगः (ख) संयुक्तसमवायः (ग) विशेषण विशेष्यभावः (घ) संयुक्तसमवेतसमवायः

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	५०	घ	4.4.7.b
२	५१	क	4.4.4.a

teachinns Text with Technology

Sub Unit - 5

अर्थसंग्रहः

4.5.1 मीमांसादर्शनस्य अन्यतमः प्रकरणग्रन्थो भवति अर्थसंग्रहः। अस्य रचयिता लौगाक्षि-भास्करः। तेन अस्य ग्रन्थस्य मङ्गलाचारणे वासुदेवः स्तुतः। तथाहि उच्यते -

''वासुदेवं रमाकान्तं नत्वा नौगाक्षिभास्करः।

कुरुते जैमिनिनये प्रवेशायार्थसंग्रहः।।''

मीमांसादर्शनस्य प्रथमं सुत्रम् – ''अथातो धर्मजिज्ञासा'' अत्र 'अथ' इति शब्दः वेदाध्ययनानन्तर्यवचनः।

4.5.2 **धर्मलक्षणम्** – अर्थसंग्रहे लौगाक्षिभास्करेण धर्मस्य लक्षणं प्रदत्तम्। तथाहि उच्यते - ''यागादिरेव धर्मः''। अपि च ''वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्म इति।'' इत्यत्र प्रत्येकस्य पदस्य आवश्यकता विद्यते। यथा प्रयोजनेऽतिव्याप्तिनिवारणाय प्रयोजनवदिति। भोजनादौ अतिव्याप्तिनिवावनाय वेदप्रतिपाद्य इति। श्येनादावतिव्यप्तिनिवारणाय अर्थ इति। जैमिनिमते धर्मलक्षणमस्ति – ''चोनदालक्षणोऽर्थ धर्मः।''

4.5.3 **भावना** - भावनायाः लक्षणप्रसङ्गे ग्रन्थकारेण उक्तम् – ''भावना नाम भवितुभावनाकुलो भावयितुर्व्यापारविशेषः।'' अर्थात् उत्पाद्यमानस्य उत्पद्यनुकूलो भावयितु; उत्पादयितुः प्रयोजकस्य व्यापारविशेषो भावना इत्यर्थः।

भावनायाः प्रकारभेदः अर्थसंग्रनये भावना द्विविधा. शाव्दीभावना आर्थीभावना च।

4.5.4.a. **शाव्दीभावना** - अस्याः भावनायाः लक्षणप्रसङ्गे ग्रन्थकारेण उक्तम् -

''परुषप्रवृत्यनुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः शाव्दीभावना।'' शाव्दीभावना लिङशेनोच्यते। शाव्दीभावनायाः अंशत्रयं विद्यते - (i) साध्यम् (ii) साधनम् (iii) इतिकर्तव्यता। साध्याकाक्षायां तत्र वक्ष्यमाणांशयोपेता आर्थीभावना साध्यत्वेन अन्वेति एकप्रत्ययगम्यत्वेन सामानाभिधानश्रुतेः संख्यादीनाम् एकप्रत्ययगम्यत्वेऽप्ययोग्यत्वान्न साध्यत्वेन अन्वयः

4.5.5. **आर्थीभावना**

अस्या: स्वरुपप्रसङ्गे उक्तम् –

''प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापार आर्थीभावना''

आर्थीभावना प्रत्ययस्य आख्यातत्वेन व्याक्त्या। आर्थीभावना पुरुषस्य प्रवृत्ति, शाब्दीभावना तस्य जनकरुपेण विद्यते। अस्या भावनाया: अंशत्रयं विद्यते - साध्यम्, साधनम्, इतिकर्तव्यता। अर्थात् किं भावयेत्, केन भावयेत, कथं भावयेत् इति। भावनाया: द्विविधं रूपं अधिस्तात् सारण्या प्रस्तुयते –

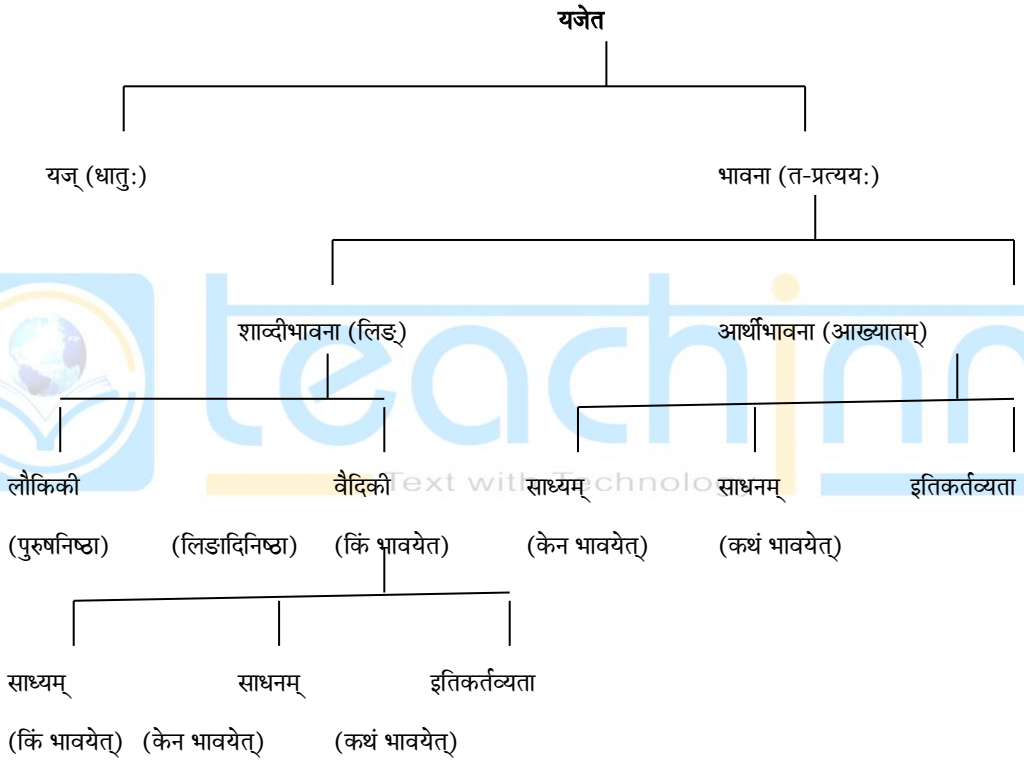

4.5.6 **वेद:** वेदस्य लक्षणप्रसङ्गे ग्रन्थकारेण उक्तम —

''अपौरुषेयं वाक्यं वेद:।''

वेद: पञ्चविध: - (i) विधि: (ii) मन्त्र: (iii) नामधेय: (iv) निषेध: (v) अर्थवाद:

4.5.7 **विधिलक्षणम्**

इदानीं विधिविषये आलोच्यते। विधे: लक्षणप्रसङ्गे अर्थसंग्रहकार उवाच -

''तत्राज्ञातार्थज्ञापको वेदभागो विधि:।''

अर्थात् अज्ञतार्थज्ञापक: वेदांश: विधि: उच्यते। तस्मिन् लक्षणे 'अज्ञात' इत्यस्य तातपर्यं विराजते। य: प्रत्यक्ष-अनुमान-उपमान-अर्थापत्ति-अनुपलब्धि प्रमाणे: न ज्ञायते तस्मात् विधि: भवति अज्ञात:। विधिवाक्यस्य उदाहरणं भवति अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम:।'

4.5.8 **विधिना गुणादीनां विधानम्** – यत्र कर्म समान्तरेण प्राप्तं तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रं विधत्ते। अस्मिन् विषये उदाहरणं खलु – ''दध्ना जहोति।''

विधे: प्रकार: विधि: चतुर्विध:। तथाहि उच्यते - ''विधिश्चतुर्विध: उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिरधिकारविधि: प्रयोगविधिश्चेति।''

4.5.9 **उत्पत्तिविधि:** – अस्य विधे: स्वरूपं भवति – ''कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधि:।'' अस्मिन् विषये उदाहरणं खलु – 'अग्निहोत्रं जुहोति।' अत्र च विधौ कर्मण: करणत्वेनान्वय:, अग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदिदि।

4.5.10 **विनियोगविधि:** विनियोगविधे: लक्षणप्रसङ्गे ग्रन्थकारेण उक्तम् - अङ्गप्रधानसम्वन्ध-बोधेको विधिर्विनियोगविधि: अस्मिन् विषये उदाहरणं खलु —

'दध्ना जुहोति' इति

अयं विनियोगविधि: षट् सहायकानि प्रमाणानि सन्ति तानि भवन्ति - श्रुति:, लिङ्गम्,वाक्यम्, प्रकरणम्, स्थानम्, समाख्या चेति। एतेषां विवरणं संक्षेपेण आलोच्यते —

4.5.11 **श्रुति:**

तत्र निरोपेक्षो रव: श्रुति:। सा च त्रिविधा। विधात्री, अभिधात्री, विनियोक्त्री च।

विधात्री - तत्राद्या लिङाद्यात्मिका।

अभिधात्री - द्वितीया व्रीह्यादिश्रुति:

विनियोक्त्री - यस्य च शव्दस्य श्रवणादेव सम्वन्ध: प्रतीयते सा विनियोक्त्री। इयं श्रुति: अपि त्रिविधा -विभक्तिरूपा, एकाभिधानरूपा, एकपदरूपा चेति।

विभक्तिरूपाश्रुते: विभिन्नानानि रूपाणि -

विभक्तिरूपा – 'व्रीहिभिर्यजेत' इति

द्वितीया विभक्तिरूपा – 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इति

तृतीयाविभक्तिरूपा – अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकऽयन्या गवा सोमं क्रीनाति। इति

सप्तमीविभक्तिरूपा – यदाहवनीये जुहोति। इति

समानाभिधानरूपाश्रुति: –पशुना यजेत इति

एकपदरूपा – एकपदश्रुत्या च यागाङ्गत्वम्

4.5.12 **लिङ्गम्** - अस्य लक्षणप्रसङ्गे लौगाक्षिभास्करेण उक्तम् – ''शव्दसामर्थ्यं लिङ्गम्।''

अत्र सामर्थ्यं रुढ़िरेव। तेन समाख्यातोऽस्या:। भेद: अस्मिन् विषये उदाहरणं खलु - ''वर्हिदेवसदनं दामि।''

4.5.13 **वाक्यकप्रमाणम्** - वाक्यस्य लक्षणं भवति –

''समभिव्याहारो वाक्यम्।''

उदाहरणम् – ''यस्य पर्णमयीजुहुर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति।''

अस्मिन् विषये प्रकृति: तथा च विकृति; उल्लेखयोग्या।

प्रकृति: – यत्र समग्राङ्गोपदेश: सा प्रकृति:। यथा – दर्शपूर्णमासादि:

विकृति: यत्र न सर्वाङ्गोपदेश: सा विकृति: यथा – सौर्यादि:

4.5.14 **प्रकरणम्**

अस्य लक्षणं अर्थसंग्रहकारेण प्रदत्तम् – 'उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम्।''

प्रकरणं द्विविधम् - महाप्रकरणम् अवान्तरप्रवणं चेति।

4.5.15 **स्थानप्रमाणम्**

देशसामान्यं स्थानम्। तद् द्विविधम् - पाठसादेश्यम् - अनुष्ठानसादेश्यं चेति। पाठसादेश्यमपि - यथासांख्यपाठ: सन्निविपाठश्चेति।

4.5.16 **समाख्या**

अर्थसंग्रहनये अस्य प्रमाणस्य लक्षणं भवति - ''समाख्या यौगिक: शव्द:।'' सामाख्या द्विविधा - वैदिकी, लौकिकी चेति।

4.5.17 (iii) **प्रयोगविधि:**

अस्य प्रयोगविधे: लक्षणप्रसङ्गे लौगाक्षिभास्कर: उक्तवान् –

''प्रयोगप्राशुभावबोधको विधि: प्रयोगविधि:।''

अपि च प्रयोगविधे: लक्षणमस्ति –

स चाविलम्वो नियते क्रमे आश्रीयमानो भवति। अत्र क्रमस्य स्वरूपप्रसङ्गे उक्तम् –

''तत्र क्रमो नाम विततिविशेष: पौर्वापर्यरूपो वा।''

क्रमस्य निर्धारणे षट् प्रमाणानि सन्ति। तथाहि उच्यते अर्थसंग्रहे –

''तत्र षट् प्रमाणानि श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्ताख्यानि।''

4.5.18 **श्रुतिक्रम:** तत्र क्रमपरवचनं श्रुति:। तच्च द्विविधं केवलक्रमपरं तद्विशिष्टपदार्थपरं चेति।

केवलक्रमपरम् – ''वेदं कृत्वा वेदिं करोति'' इति।

क्रमविशिष्टपदार्थपरम् – ''वर्षट्कर्तु: प्रथमभक्ष'' इति

अर्थक्रम: अर्थसंग्रहनये अस्य लक्षणं भवति –

''यत्र प्रयोजनवशेन क्रमनिर्णय सोऽर्थक्रम:।''

अस्मिन् विषये उदाहरणं खलु – ''अग्निहोत्रं जुहोति,'' यवागुं पचाति। इति

4.5.19 **पाठक्रम:** अस्य लक्षणप्रसङ्गे ग्रन्थकारेण उक्तम् – ''पदार्थबोधकवाक्यानां य: क्रम: स पाठक्रम:।'' पाठक्रम: द्विविध: मन्त्रपाठ: ब्राह्मणपाठश्चेति

4.5.20 **प्रयोगविधौ स्थानप्रमाणम्** - स्थानं नामोपस्थिति:

मुख्यक्रम: - अस्य स्वरूपं भवति - प्रधानरुपेण योऽङ्गानां क्रम: स मुख्यक्रम:।

4.5.21 **प्रवृत्तिक्रम:** सहप्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु सन्निपातिनामङ्गानामावृत्यानुष्ठाने कर्त्तव्ये हि द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमाद्य: क्रम: स प्रवृत्तिक्रम:।

अस्मिन् विषये उदाहरणं खलु –

''वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्ति।''

4.5.22 **अधिकारविधि:** लौगाक्षिभास्कर: अस्य विधे: लक्षणप्रसङ्गे उवाच —

''कर्मजन्यफलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधि:'' अस्मिन् विषये उदाहरणं खलु -

''अहरह: सन्ध्यामुपासीत''

4.5.23 **मन्त्र:** अर्थसंग्रहनये वेदस्य पञ्चभेदेषु अन्यतमो हि मन्त्र:। अस्य लक्षणविषये उक्तम् —

''प्रयोगसमवेतार्थस्मारक मन्द्रा:।''

4.5.24 **नियमविधि:** नियमविधि: मन्द्रविभागेषु गन्यते। अस्य लक्षणप्रसङ्गे लौगाक्षिभास्करेण उक्तम—

''नानासाधनसाध्यक्रियायामेकसाधनप्राप्त वप्राप्तस्यापरसाधनस्य प्रापको विधिर्नियमविधि:।''

अपि च नियमविधे: स्वरुपं विद्यते अर्थसंग्रहे –

''पक्षेऽप्राप्तस्य प्रापको विधिर्नियमविधि:।''

''अस्मिन् विषये उदाहरणं खलु – ''व्रीहीनवहन्ति।''

4.5.25 **अपूर्वविधि:** मन्त्रस्य अपर: विभागो भवति अपूर्वविधि: अस्य लक्षणं भवति –

''प्रामाणान्तरेणाप्राप्तस्य प्रापको विधिरपूर्वविधि:।''

अस्मिन् विषये उदाहरणं खलु –

''यजेत स्वर्गकाम:।''

4.5.26 **परिसंख्याविधि:** अस्य लक्षणं भवति -

''उभयोश्च युगपत्प्राप्तावितरव्यावृत्तिपरो विधि: परिसंख्याविधि:।''

विधिरयं द्विविध: – श्रौतीपरिसंख्याविधि:, अपरो भवति लाक्षणिकपरिसंख्याविधि:।

श्रौती — 'अत्र ह्येवावपन्ति'

लाक्षणिकी — 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या:'

लाक्षणिकी परिसंख्या-विधे: दोषत्रयं विद्यते –

(i) श्रुतहानि: – शव्दनिष्ठम्

(ii) अश्रुतकल्पना – शव्दनिष्ठम्

(iii) प्राप्तबाध: – अर्थनिष्ठम्

4.5.27 **नामधेयत्वम्** — नामधेयत्वं नाम नामवाचकशव्द:। नामधेयानां च विधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्वम्। नामधेयात्वं तु निमित्वचतुष्टयम्। तानि भवन्ति –

(1) मत्वर्थलक्षणाभयात् – ''उद्भिदा यजेत पशुकाम:''

(2) वाक्यभेदभयात् – चित्रया यजेत पशुकाम:।

(3) तत्प्रख्यशास्त्रात् – अग्निहोत्रं जुहोति।

(4) तद्व्यपदेशात् – श्यनेनाभिचरन् यजेत।

4.5.28 **निषेधनिरुपणम्** – अस्मिन् विषये ग्रन्थकारेण उक्तम् —

''पुरुषस्य निवर्त्तकं वाक्यं निषेध:''

4.5.29 **अर्थवाद:** अस्य लक्षणं भवति —

''प्राशस्त्यनिन्दान्यतरपरं वाक्यमर्थवाद:।''

अर्थवाद: प्रधानत: द्विविध: –

(i) विधिशेष: — ''वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता''

(ii) निधेषशेष: — ''बर्हिषि रजतं न देयम्''

4.5.30 **अर्थवाद: प्रकारान्तरेण त्रिविध:** —

4.5.30.a (i) **गुणवाद:** प्रमाणान्तरविरोधे सत्यर्थवादो गुणवाद: अस्मिन् विषये उदाहरणं खलु – आदित्यो यूप:।

4.5.30.b (ii) **अनुवाद:** अस्य लक्षणं भवति संग्रहनये –

''प्रमाणान्तरावगतार्थबोधकोऽर्थवादोऽनुवाद:''

अस्मिन् विषये उदारहणं खलु – ''अग्निर्हिमस्य भेषजमिति।''

4.5.30.c (iii) **भूतार्थवाद:** अस्य लक्षणं भवति —

प्रमाणान्तरविरोधतत्प्राप्तिरहितार्थबोधकोऽथऽवादो भूतार्थवाद:। अस्मिन् विषये उदाहरणं खलु –
''इन्द्रो वृत्राय बज्रमुदयच्छत्।'' इति।

Sub Unit - 5

Previous Years Question

June - 2012

१. पुरुषस्य निवर्तकं वाक्यम् उच्यते

(क) विधि: (ख) मन्त्र: (ग) निषेध: (घ) अर्थवाद:

२. अर्थसंग्रहस्य प्रणेता क: ?

(क) लौगाक्षिभास्कर: (ख) कुमारिलभट्ट: (ग) शम्भुभट्ट: (घ) आपदेव:

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	३८	ग	4.5.16
२	३९	क	4.5.1

teachinns
Text with Technology

December - 2012

१. पूर्वमीमांसामते धर्मः कः ?

(क) सदाचारः (ख) यागादिः (ग) अपवर्गः (घ) अभ्युदयप्राप्ति

२. अर्थसंग्रहमते वेदभागः कतिविधः ?

(क) द्विविधः (ख) त्रिविधः (ग) चतुर्विधः (घ) पञ्चविधः

३. कीदृशो भवति प्रयोगविधिः ?

(क) अङ्गप्रधाननिबन्धबोधकः (ख) कर्मस्वरूपमात्रबोधकः (ग) प्रयोगप्राशुभावबोधकः (घ) कर्मजन्मफलस्वाम्यबोधकः

४. परिसंख्याविधेरुदाहरणं किम् ?
(क) यजेत स्वर्गकामः (ख) दध्ना जुहोति (ग) व्रीहीन् अवहन्ति (घ) पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	३६	ख	4.5.2
२	३७	घ	4.5.4
३	३८	ग	4.5.11
४	३९	घ	4.5.14

December - 2013

१. शाब्दीभावना निरुपिता भवति –

(क) आख्यातत्वांशेन (ख) लिङ्गत्वांशेन (ग) ज्ञापकांशेन (घ) सामान्यांशेन

२. परिसंख्याविधेः दोषाः के ?

(क) श्रुतहानिः, अश्रुतप्रकल्पनम्, प्राप्तबाधः, (ख) श्रुतहानिः, प्राप्तवाधः, वाक्यभेदः (ग) अप्रमाण्यस्वीकारः, प्रामाण्यपरित्यागः (घ) वचनबलाद् विकल्पः, एकार्थत्वाद् विकल्पः

३. अर्थसंग्रहानुसारं भावना –

(क) द्विविधा (ख) त्रिविधा (ग) चतुर्विधा (घ) पञ्चविधा

४. गुणविधेः उदाहरणं किम् ?

(क) अग्निहोत्रं जुहोति (ख) समिधो जजति (ग) दध्ना जुहोति (घ) सोमेन यजेत

५. प्रयोगप्राशुभावबोधकः भवति —

(क) उत्पत्तिविधिः (ख) विशिष्टविधिः (ग) गुणविधिः (घ) प्रयोगविधिः

६. तत्प्रख्यन्यायः कुत्र उपयुज्यते ?

(क) निषेधनिर्णये (ख) नियमविधिनिर्णये (ग) नामधेयनिर्णये (घ) अर्थवादनिर्णये

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	३८	ख	4.5.3
२	४०	क	4.5.15
३	३६	क	4.5.3
४	३७	ग	4.5.5
५	३८	घ	4.5.11
६	३९	ग	4.5.16

teachinns Text with Technology

December - 2014

१. गुणविधेः उदाहरणमस्ति

(क) सोमेन यजेत (ख) दध्ना जुहोति (ग) राजा राजसूयेन (घ) दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत

२. प्रयोगविधेः सहकारिकारणानि भवन्ति

(क) पञ्च (ख) षट् (ग) सप्त (घ) नव

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	३६	ख	4.5.5
२	३७	ख	4.5.11

teachinns
Text with Technology

December - 2015

१. 'सा च त्रिविधा-विधात्री, अभिधात्री विनियोक्त्री च' इत्यत्र 'सा' का ?

(क) वैदिकी समाख्या (ख) श्रुति: (ग) लौकिकी समाख्या (घ) शब्दशक्ति:

२. अर्थसंग्रहानुसारं 'शाब्दीभावना' इत्यनेन क: अभिप्राय: ?

(क) अपौरुषेयवाक्यम् (ख) समभिव्यवहार: (ग) पुरुषप्रवृत्तिनुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेष: (घ) प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापार:

३. अर्थसंग्रहानुसारं विधिश्चतुर्विध:-उत्पत्तिविधि:, विनियोगविधि: अधिकारविधि: —च।

(क) नियमविधि: (ख) प्रयोगविधि: (ग) यज्ञविदि: (घ) परिसंख्याविधि:

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	३८	ख	4.5.6
२	३९	ग	4.5.3
३	४०	ख	4.5.5

teachinns Text with Technology

June - 2016

१. 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति जैमिनीयसूत्रे वेदाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं को ब्रूते ?

(क) 'अथ' शब्द: (ख) 'अत:' शब्द: (ग) 'धर्म' शब्द: (घ) 'जिज्ञासा' शब्द

२. 'आदित्यो यूप:' इत्यत्र किंविधोऽर्थवाद: ?

(क) भूतार्थवाद: (ख) अनुवाद: (ग) निषेधशेष: (घ) गुणवाद:

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	२५	ख	4.5.1
२	२६	क	4.5.17

teachinns
Text with Technology

June - 2017

१. अर्थसंग्रहे 'वेदप्रतिपाद्य: प्रयोजनवदर्थो धर्म:' इति धर्मलक्षणे 'वेदप्रतिपाद्यै:' इति पदं किमर्थं गृहीतम्?

(क) द्यूतक्रीड़ादावतिव्याप्तिवारणाय (ख) स्वर्गादिप्रयोजनेऽतिव्याप्तिवारणाय

(ग) श्येनयागादावतिव्याप्तिवारणाय (घ) भोजनादावतिव्याप्तिवारणाय

२. शाब्दीभावनाया: साध्यं किम्भवति?

(क) लिङ्गादिज्ञानम् (ख) अर्थवादज्ञाप्यप्राशस्त्यम् (ग) स्वर्गादिफलम् (घ) आर्थी भावना

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	२७	घ	4.5.2
२	२८	घ	4.5.3

teachinns Text with Technology

June - 2018

१. विनियोगविधेः सहकारिभूतानि प्रमाणानि कति ?

(क) पञ्च (ख) षट् (ग) दश (घ) एकादश

teachinns
Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	४०	ख	4.5.5

teachinns
Text with Technology

SET

१. आर्थीभावनाया: साधनं स्यात

(क) स्वर्गादि: (ख) यागादि: (ग) प्रयाजादय: (घ) अर्थवाद:

२. समभिव्याहर :

(क) पदम् (ख) वाक्यम् (ग) शब्द: (घ) अर्थ:

३. प्रयोगसमवेतार्थस्मारका:

(क) श्रुतय: (ख) स्मृतय: (ग) मन्त्रा: (घ) शब्दा:

४. शब्दसामर्थ्यम्

(क) श्रुति: (ख) लिङ्गम् (ग) वाक्यम् (घ) प्रकरणम्

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	३५	क	4.5.3
२	१२	ख	4.5.7
३	१३	ग	4.5.12
४	६३	ख	4.5.7

teachinns Text with Technology

SUB UNIT-6

पातञ्जलयोगसूत्रम् (व्यासभाष्यम्)

4.6 योगदर्शनं दर्शनेषु अन्यतमम्। अस्य योगदर्शनस्य प्रणेता महर्षि: पतञ्जलि: आसीत्। तद्ररचना योगसूत्रनाम्ना प्राप्यते। अस्मिन् योगसूत्रे चत्वार: पादा: सन्ति। तेषां नामानिक्रमाद् भवन्ति-समाधिपाद:, साधनपाद:, विभूतिपाद:, कैवलपादश्चेति। प्रथमपादे भगवान् पतञ्जलि: - ''अर्थ योगानुशासमम्'' इति शास्त्रस्य आरम्भं करोति। अत्र समाधि चित्तवृत्तीनां समाधिभेदानाञ्च अपि वणनं विद्यते। द्वितीये साधनपादे क्रियायोग-क्लेशनासो पायानां योगाङ्गानां च प्रतिपादनमस्ति। तृतीयोविभूतिपादे धारणा-ध्यान-समाधिरुपाणम् अवशिष्टानां विशिष्टयोगाङ्गानां प्रितपादनमस्ति। चतुर्थे कैवल्यपादे समाधिसिद्धि निर्वाणचित्त विज्ञानवादखन्डन - कैवल्यादयो विषया: विस्तरेण निरूपिता: सन्ति। योगसूत्रे कूलसूत्रमस्ति-१९५

पतञ्जलिविरचितस्य योगसूत्रस्य भाष्यग्रन्थ: व्यासप्रणीत: 'व्यासभाष्यम्' इति प्रसिद्धोऽस्ति। तस्मिन् एव व्यासभाष्ये योगस्य चत्वार: भेदा :सन्ति।

तानि भवन्ति वितर्कानुगत: विचारानुगत: - आनन्दानुगत: -अस्मितानुगतोश्चेति।

4.6.1 चित्तभूमि:

चित्तस्य भूमि: चित्तभूमि:। चित्तस्य स्वाभाविकी अवस्था चित्तभूमिरुच्यते। चित्तभूमि: पञ्चप्रकारा-क्षिप्त-मूढ़-विक्षिप्त-एकाग्र-निरुद्धा:।

4.6.1.a (i) **क्षिप्तचित्तभूमि :**- रजासविषयेष्वेव वृत्तिमत् क्षिप्तम्। ''सदैव तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्यमाणम् अत्यन्तमस्थिरम्। ईश्वराद्यतीन्द्रियविषयचिन्तनोपयोगि स्थैर्याद्यभावविशिष्टं स्वभावेन अस्थिरं चित्तं क्षिप्यमुच्यते। एतादृक् चित्तं तु दैत्यानां दानावानां मदोद्भ्रान्त-बिषयीजानानां वा भवति।

4.6.1.b (ii) **मूढ़चित्तभूमि:** ''मूढ़ं तु तम: समुद्रेकान्निद्रा वृत्तिमत्। मूढ़ं तमसा निद्रादिविवृत्तिमत्।'' कास्मिंश्चिद् मोहजनके विषये समाहिततया पारमार्थिकतत्वयचिन्ताया: अयोग्यं चित्तं मूढ़मुच्यते। अस्याम् दशायाम् विचारहीनता, किंकर्तव्यविमूढ़ता चाञ्चल्यं च जायते। यथा - राक्षस-पिशाचादिकेषु चित्तेषु दरीदृश्यते।

4.6.1.c (iii) **विक्षिप्तचित्तभूमि:** - 'क्षिप्ताद् विशिष्टं विक्षिप्तम्।' सत्त्वाधिक्येन समादधदपिचित्तं रजेमात्रयान्तरान्तरा विषयान्तरवृत्तिमद्।'' यत् चित्तं मासयिकं स्थैर्यादिगुणविशिष्टं भवति पुण: क्षणान्तरे चाञ्चल्य वशात् मेधादिसद्वृत्तीनां अनाधरो भवति तद् एव विक्षिप्तम्। ईदृशं चित्तं तु देवानां योगिनां वा भवति।

4.6.1.d (iv) **एकाग्रचित्तभूमि:** - ''यस्तु एकाग्रे चेतसि सद्भूतमर्थ प्रद्योतयति, क्षिणोति च क्लोसान्, कर्मबन्धनानि श्लथयति निरोधमभिमुखं करोति स सम्प्रज्ञातयोग; इत्याख्यायते।'' चित्तं यदा एकस्मिन्नेव विषये अन्त: विशिष्टं स्यात्, तदेव एकाग्रमुच्यते। चित्तस्य ऐकाग्र्ये सम्पद्यमाने सम्प्रज्ञात समाधि: सिध्यति। एकाग्रे सत्त्वप्रधाने चित्ते रजस्तमसां निरोध:।

4.6.1.e (v) **निरुद्धचित्तभूमि:** - ''सर्ववृत्तिनिरोधे तु असम्प्रज्ञात: समाधि:। स निर्वीज: समाधि:, न तत्र किञ्चित् - सम्प्रज्ञायते इत्यसम्प्रज्ञात:।'' निरुद्धं सकलवृत्तिकं, संस्कारमात्रशेषमित्यर्थ:। समाधिम् अभ्यसत: चित्तस्य अधिककालव्यापिनी विलीयमानावस्था निरुद्धम् उच्यते। अनेन कैवलादिगमो भवति।

4.6.2. चित्तवृत्ति:

वर्तनं वृत्ति: अर्थात् व्यापारविशेष:। अन्त: करणस्य परिणामभेद एव वृत्तिशब्देन वोध्यते। विषयाकारे चित्तस्यपरिणाम: वृत्ति: प्रमाणादिपञ्चकञ्चेति पातञ्जलदर्शनम्। चित्तस्य वृत्ति: चित्तवृत्ति: वहिर्वस्तुभि:सह इन्द्रियानां संस्पर्शवशात् चित्तस्य परिवर्तनं भवति। चित्तं वस्तोराकारेण त आकारं भवति। एवं विविधे: वस्तुभि: सह इन्द्रियाणां निरन्तरसंयोगेन प्रतिनियतं चित्तस्य विभिन्नप्रकाराणि यानि परिवर्त्तनानि सम्भवन्ति तानि एव चित्तवृत्तिशव्देन उच्यन्ते। चेत्र-मैत्रादि-चित्तभेदेन वृत्तिसामान्यानां वहुत्वात् प्रमाणादय: पञ्चविशेषा वृत्तिसामान्यस्य अवयवा इत्यत: सूत्रितम् –

''वृत्तम्: पञ्चतम्य: क्लिष्टा: अक्लिष्टा:।'' एतसां हानोपादानत्व सिद्धये क्लिष्टा: अक्लिष्टेति प्रथमत: भेदद्वयम्। अत्र क्लेशहेतुका: कर्माशयप्रचय क्षेत्रीभूता: क्लिष्टा:। ख्यातिविषया गुणाधिकार विरोधिन्योऽक्लिष्टा:। पञ्चवृत्तयो यथा -

''प्रमाण-विपर्यय-विकल्प-निद्रा-स्मृतय:।''

4.6.2.a (i) **प्रमाणम्** - येन उपायेन वस्तुतत्त्वज्ञानं भवति तत् प्रमाणम्। प्रमाणं त्रिविधम् - 'प्रत्यक्षानुमानागामा:प्रमाणानि' – पत्यक्षम्, अनुमानम् आगमश्चेति। यथार्थानुभव:प्रमा, प्रमाकरणं प्रमाणम्।

प्रत्यक्षम् - तत्र इन्द्रियप्रणालिकया चित्तस्य वाह्यवस्तुपरागात्वद्विषया सामान्यविशेषत्मनोऽर्थस्य विशेषाबधारणप्रधानवृत्ति: प्रत्यक्ष: प्रमाणम्।

अनुमानम् - अनुमेयस्य तुल्यजातियेषु अनुवृत्तोभिन्नजातीयेभ्य व्यावृत्त: सम्वन्धो यस्तद् विषया सामान्यावधारणप्रधाना वृत्ति: अनुमानम्।

आगम् - आप्तेन दृष्ट: अनुमतो वार्थ:, परत्र स्ववोधसंक्रान्तये शब्देनोपदिश्यते, शब्दात् तदर्थविषयावृत्ति: श्रोतु: आगम:।

4.6.2.b (ii) **विपर्यय:** 'विपर्ययो मिथ्याज्ञानम् अविद्या वा' यथा - असर्पभूयायां रज्जौ सर्पज्ञानम्। इयम् अविद्या पञ्चविधा-अविद्या-अस्मिता-राग-द्वेष-अभिनिवेश-इति पञ्चक्लेसमायुक्तो।

4.6.2.c (iii) **विकल्प:** 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प:।' शब्दश्रवणाद् अर्थज्ञाने जाते तदनुसारिणो वस्तुन:अभावाद् विकल्पोभवति। यथा – 'आकाशकुसुम्।'

4.6.2.d (iv) **निद्रा** - 'अभाव-प्रत्ययालम्वना वृत्तिर्निद्रा।' तमोगुणस्य प्रधान्यवशात् चैथन्यस्य अभावयुपा निद्रा। अस्या एव वृत्ते: द्वितीयं नाम सुषुप्तिरस्ति एवञ्च एतद्निद्रावृत्तिशिष्ट: पुरुष: श्रुतिषु सुषुप्त: तथा अन्धप्रज्ञ: स्मृति:

4.6.2.e (v) **स्मृति:** - ''अनुभूतविषयासम्प्रमोष: स्मृति:।'' अतीतज्ञानस्य संस्काररूपा प्रतिच्छवि: यदा मनसि समुदेति तदा स्मृतिनामधेया वृत्ति: भवति।

सर्वाश्चैता: वृत्तया: सुख-दु:ख मोहात्मिका:। तत्र सुखानुशयीराग। दु:खानुशयी द्वेषं। मोह: पुनरविद्येति। एता: सर्वा: वृत्तय: निरोद्धव्या:। आसां निरोधे सम्प्रज्ञातो वा समाधि: भवति, असम्प्रज्ञातो वा इति।

4.6.3. चित्तविक्षेपा: (योगमला:)

चित्तविक्षेपा: भवन्ति - व्याधि-स्त्यान-संशय-प्रमाद-आलस्य-अविरति-भ्रान्तिदर्शन-अलब्धभूमिकत्व-अनवस्थितत्त्व चेति।

i) व्याधि – ''व्याधि: धातुरकरणवैषम्यम्।''
ii) संशय – ''संशय उभयकोटिस्पृग्विज्ञानम् स्यादिदम् एवं नैवं स्यादिति।''
iii)स्तान – ''स्त्यानम् अकर्मण्यता चित्तस्य।''
iv)प्रमाद – ''प्रमाद: समाधि-साधनानामभावनम्।''
v) आलस्य – ''आलस्यं कायस्य चित्तस्य च गुरुत्वादप्रवृत्ति:।''
vi) अविरति – ''अविरति: चित्तस्य विषयसम्प्रयोगात्मा गर्ध:।''
vii) भ्रान्तिदर्शन – ''भ्रान्तिदर्शनं विपर्ययज्ञानम्।''
viii) अलब्धभूमिकत्व – ''अलव्धभूमिकत्वं समाधिभूमेरलाभ:।''
ix) अनवस्थितत्त्व – ''अनवस्थितं मल्लव्धायां भूमौ चित्तस्य अप्रतिष्ठा।''

समाधिप्रतिलम्भे हि तदवस्थितं स्यात्। इत्यते चित्तविक्षेपा नवयोमला योगप्रतिक्षा योगान्ताया इत्यभिधीयन्ते।

4.6.4 ईश्वरस्वरूपम् -

योगसूत्रग्रन्थे ईश्वरस्वरूपं निरुपयति – ''क्लेश-कर्म-विपाकाशयैरपरासृष्ट: पुरुषविशेष: ईश्वर: इति.

अत्र क्लेशा: अविद्यादय: पपञ्च, कर्माणि कुशलाकुश्नलानि (धर्माधर्मो) यता फलं 'विपाक:'. फलानुकुला: ''संस्कार आशया:''। एभिदोषै: मुक्त: पुरुष एव ईश्वर:।

अविद्या, अस्मिता, राग:, द्वेष:, अभिनिवेशश्चेत्यादय: दोषा: परमपुरुषम् ईश्वरं न स्पृशन्ति। साधारणमनुष्या: संख्याया, अनेका: ईश्वरस्तु एक एव अद्वितीयश्च। ईश्वर आत्मप्रयोजनं विनापि केवलं जीवान् प्रतिकारण्यवशात् विशला विश्वं सृष्टवान्। सखलु सवेषां जीवानां मुक्तपुरुषाणमपि परमो गुरु:।

योगदर्शने उक्तम् - (१) अभ्रान्तेषुवेदोपनिषादादिशास्त्रग्रन्थेषु परमात्मरूपेण ईश्वरस्वीकृतोऽस्ति। तस्तात् ईश्वर; अवश्यमेव स्वीकार्य:।

(२) परिमाण तारतम्यानुसारे अनुपरिमाणवस्तुन: परमऽपरिमाण पर्यन्त जन्यं वस्तुजातम् अस्मदीय-ज्ञान-चिकीर्षा-कृतिमत्वेन न सृष्ट भवति, अत: अदृशपदार्थ सृजनानुकूल शक्तिविशिष्ट: सर्वज्ञ: एको महान् पुरुष विशेष: अपेक्षित:। स ए ईश्वर:।

(३) पुरुष प्रकृति संयोगेन जगत्सृष्टं भवति। किन्तु पुरुष: प्रकृति श्च परस्परं स्वतन्त्र: विरुद्धस्वभावविशिष्टश्च। अत: तयो: स्वाभाविकौ संयोगवियोगौ न भवितुमऽत:। अत: कश्चित् आलौकिक शक्तिमान् पुरुष :अपेक्षाते यस्य प्रयासेन प्रकृति पुरुषं संयोग वियोगादिकं घटते। स एव ईश्वर:। स एव सर्वव्यापी, निराकार: चैतन्यस्वरूपश्च।

4.6.4.1. पञ्चक्लेशा:

योगदर्शने क्लेशा; अविद्यादय: पञ्च - अविद्या, अस्मिता, राग:, द्वेष:, अभिनिवेशश्चेति।

i) अविद्या – अनित्याऽशुचिदु:खानात्मसुनित्यशुचिसखायऽत्मख्याति: अविद्या।

ii) अस्मिता – 'दृग्दर्शनशक्त्योराकात्ममेव' अस्मिता।

iii) राग: – सुखानुशयीराग:।

iv) द्वेष: – दु:खानुशयीद्वेष:।

v) अभिनिवेश: – ''स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारुढ:'' अभिनिवेश:। योगमते चित्त: अस्मिन् पञ्चप्रकारेण दोषेन पीड़िता भवति।

4.6.5 अष्टयोगाण:

'योगश्चित्तवृत्तिनिरोध;' अर्थात् यावतां चित्तवृत्तीनां निरोध एव योगसंज्ञाया अभिधीयते अविद्यावशात् आत्मनि विविधा: चित्तवृत्तय: समुत्पद्यन्ते। अष्टाङ्गानां योगानां अनुष्ठानात् क्लेशकर्मरूपाया अशुद्धे: क्रमेण क्षये जायमाने अनिर्विकल्प विवेकख्यात: ज्ञानस्य विशुद्धिर्भवति। अ योगाङ्गानि उच्यते - ''यम-नियम-आसन -प्राणायाम - प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधयोऽष्टावङ्गानि।''

4.6.5.a (1) यम: - ''अंहिसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा: यम:''- अहिंसामादिपञ्चकं यम-नाम्ना व्यवह्रियते –

(i) अहिंसा – ''सर्वथा-सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोह।'' अर्थात् अहिंसानाम मनोवाक्कायै: सर्वभूतानामपीड़नम्।

(ii) सत्यम् –''सत्यं यथार्थे वाङ्मनसे।'' अर्थात् परहितार्थं यथार्थ कथनम।

(iii) अस्तेयम् – ''तत्प्रतिषेध: पुनरस्मृहारूपम् अस्तेयम्।'' वलवदरहसि वा परवित्तहरणं (स्तयम्, तद् अभावोऽस्तेयम्)

(iv) ब्रह्मचर्यम् – ''गुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्य संयम् ब्रह्मचर्यम्'' अर्थात् ब्रह्मचर्यं नाम इन्द्रियसंयम:।

(v) अपरिग्रह: – ''अपरिग्रहो नाम प्रयोजनातिरिक्तम् भोगसाधनाग्रहणम्। तदुक्तम्- ''विषयानामर्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसादोषदर्शनादस्वीकरणम्'' अपरिग्रह:।

4.6.5.b (2) नियम: - ''शौच-सन्तोष-तप:-स्वाध्याय-ईश्वरप्रणिधानानि नियमा:''

(i) शौचम् – तत्र शौच बाह्यभ्यन्तर-शुद्धि:। वाह्यशौचम् - ''तत्र शौचं मृज्जलादिजनितं मोध्याभ्यहरणादि।''

आभ्यन्तरशौचम् – चित्तमलानामाक्षालनम् आभ्यन्तरशौचम्।

(ii) सन्तोष : – सन्तोष: चित्तप्रसाद: ''सन्निहितसाधनादधिकरणऽानुपादित्सा सन्तोषा:।''

(iii) तप: –''द्वन्द्वसहनम् तप:।'' क्षुत्पिपासे, शितोष्णे इति द्वन्द्वसहनम्।

(iv) स्वाध्याय – मोक्षशास्त्राध्यायनं प्रणवजपो वा।

(v) ईश्वप्रनिधानम् – ''परमगुरौ ईश्वरे सर्वकर्मार्पणम्।

4.6.5.c (3) **आसननम्** – ''स्थिरसुखमानसम्'' अर्थात् योगाभ्यासेन क्लेशहीनतया स्थिरतया च शरीरस्यवस्थिति: स्थिरसुखमासनम्। यथा पद्मासनं, वीरासनं, भद्रासनं, दन्डासनम् इत्यादि।

4.6.5.d (4) **प्राणायमौ:** - श्वासप्रश्वास: गतिविच्छेद: प्राणाया:।'' अर्थात्, वायोर्नि:सारणं प्रश्वास: तयोर्गतिविच्छेद: उभयाभाव: प्राणाया:। प्राणाया: त्रिविध: - रेचकं वाह्यप्राणायाम्: वा, पूरकमाभ्यन्तरो वा, कुम्भकं स्तम्भवृत्ति: वा प्राणाया:।

4.6.5.e (5) **प्रत्याहार:** - ''सविषयासम्प्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इव इन्द्रियाणां प्रत्याहार:।

4.6.5.f (6) **धारणा** - देशवन्धश्चित्तस्य धारणा। वाह्ये आभ्यन्तरविषये वा चित्तस्य निवन्धीकरणमित्यर्थ:।

4.6.5.g (7) **ध्यानम्** - ''तत्र प्रत्यैकतानता ध्यानम्।'' ध्येय विषये चित्तस्य निरवच्छिन्नसंयोगइत्यर्थ:

4.6.5.h (8) **समाधि:** - ''तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधि:।'' ध्येयवस्तुनि एकात्मभवनमित्यर्थ:।

4.6.6 समाधि:

अष्टाङ्गयोगस्य अन्तिमोऽङ्ग: अयं समाधि:। सम्यक् एकाग्रतया चित्तम् अधीयते अवतिष्ठते अवतिष्ठते यस्मिन् स समाधि:। इत्थं समाधि: द्विविधा। सम्प्रज्ञातसमाधि: असम्प्रज्ञातसमाधिश्च।

4.6.6.1 सम्प्रज्ञातसमाधि: (सबीजसमाधि:)

सम्यक् ज्ञायते साक्षात् क्रियते ध्येयमसस्न् निरोधविशेष रूपे योग: इति सम्प्रज्ञात :योग:। सम्प्रज्ञात: समाधि: चतुर्विध:- वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात्।''

i) वितर्क: चित्तस्य आलम्वने स्थूल आभोग:।

ii) विचार: सूक्ष्मो विचार:।

iii) आनन्द: आनन्द: ह्लाद:।

iv) अस्मिता: एकात्मि संविद् अस्मिता।

4.6.6.2 असम्प्रज्ञातसमाधि: (निर्बीजसमाधि:)

असम्प्रज्ञातसमाधे: लक्षणं भवति – ''विराम–प्रत्ययाभ्यासपूर्व: संस्कारशोषोऽन्य:। असम्प्रज्ञातसमाधि: द्विविधाउपायप्रत्ययो भवप्रत्यश्च

(i) उपायप्रत्यय: श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्।

(ii) भवप्रत्य: भव-प्रत्ययो विदेह-प्रकृतिलयानाम्।

समाधि: (योग:)

सम्प्रज्ञात: (सबीज:) असम्प्रज्ञात: (निर्बीज:)

(वितर्कानुगत: विचारानुगत; आनन्दानुगत: अस्मितानुगत:) (उपायप्रत्यय: भवप्रत्यय:)

4.6.6.3 समापत्ति:

समापत्ते: लक्षणं भवति -

''क्षीणवृत्तेरभिजातस्ये मणेग्रहीतृग्रहण-

ग्राह्येषू त्यस्थ-तद्ञ्जनता समापत्ति:।''

समापत्ति: द्विविधा - सवितर्का निर्वितर्का चेति।

i) सवितर्का समाधि: – तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पै: सङ्कीर्णा सवितर्का समापत्ति:।

ii) निर्वितर्कासमाधि: – स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का।

4.6.7 कैवल्यम्

योगसुत्रकार; महर्षि: पतञ्जलि: कैवल्यस्य लक्षणमाह - ''पुरुषार्थशून्यानां गुनानां प्रतिप्रसव: कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा चित्तिशक्तिरिति।'' यथोक्तम् भगवता भाष्यकारेण महर्षिना व्यासेन – कृतभोगापवर्गाणां पुरुषार्ज्ञशून्यानां य: प्रतिप्रमव: कार्यकारणात्माणां गुणानां तत् कैवल्यम्। स्वरूपप्रतिषठापुनबुद्धिसत्त्वाऽनबिसम्बन्धत् पुरुषस्य चित्तिशक्तिरेव केवला, तस्या: सदा तथैवावस्थानं कैवल्याम् इति। प्रकृते: कार्यभूतमहत्तत्वादीनां विलयेन, एवं पुरुषेण सह प्रकृते: आत्यन्तिकवियोगेन एव प्रकृते: एकाकित्वं सिद्धम्। पुरुषस्य कैवल्यऽमेतद् भवति यत् आत्मा स्वात्मानि वर्तमानानि समस्तेपाधिकस्वरूपाणि त्याक्त्वा स्वमूलस्वरूपे स्थायित्वेन वर्तमानत्वमिति।

teachinns Text with Technology

Sub Unit - 6

Previous Years Question

December - 2015

१. योगदर्शनानुसारं कः 'योगाङ्गैः' सह सम्बन्धः न अस्ति ?

(क) विकल्पः (ख) नियमः (ग) प्रत्याहारः (घ) प्राणायामः

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	४१	क	4.6.6

teachinns
Text with Technology

June - 2016

१. व्यासभाष्यानुसारेण का उक्तिः सत्या ?

(क) चित्तं हि प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिशीलत्वात् त्रिगुणम् (ख) चित्तवृत्तीनां निरोधः असाध्यः (ग) सर्ववृत्तिनिरोधे सम्प्रज्ञातः समाधिः (घ) चित्तवृत्तिबोधे पुरुषस्य अनादिः सम्बन्धः न हेतुः

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	६१	क	4.6.2

teachinns
Text with Technology

June - 2017

१. योगसूत्रभाष्ये निर्बीज: समाधि: क: उक्त: ?

(क) सम्प्रज्ञातसमाधि: (ख) असम्प्रज्ञातसमाधि: (ग) सवितर्कसमाधि: (घ) सविचारसमाधि:

२. 'तस्मिन् परमुगरौ सर्वकर्मार्पणम्' इति व्यासबाष्येण किं लक्षितम् ?
(क) सन्तोष: (ख) तप: (ग) स्वाध्याय: (घ) ईश्वरप्रणिधानम्

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	३२	ख	4.6.7.2
२	३३	घ	4.6.6

teachinns Text with Technology

June - 2018

१. अधस्तनानां केन सह कस्य सम्बन्ध: ?

(क) मिथ्याज्ञानमतद्रूतप्रतिष्ठम् (१) स्वाध्यायात्

(ख) इष्टदेवतासम्प्रयोग: (२) यमा:

(ग) अनुभूतविषयासम्प्रमोष: (३) विपर्यय

(घ) सार्वभौम महाव्रतम् (४) स्मृति:

	(क)	(ख)	(ग)	(घ)
(A)	३	१	४	२
(B)	१	३	२	४
(C)	२	१	३	४
(D)	४	२	१	३

२. 'यथा मधुकरराजं मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति, निविशमानमनुनिविशन्ते तथैन्द्रियाणि चित्तनिरोधे निरुद्धानीत्येष: ....।' एषा व्याख्या कस्य योगाङ्गस्य, व्यास भाष्यानुसारेण ?

(क) प्रत्याहारस्य (ख) धारणाया: (ग) ध्यानस्य (घ) ब्रह्मचर्यस्य

३. योगदर्शनस्य व्यासभाष्यानुसारेण चित्तभूमीनां समुचितं क्रमोऽस्ति -

१. क्षिप्तम्, विक्षिप्तम्, मूढ़म्, एकाग्रम्, निरुद्धम्

२. क्षिप्तम, मूढ़म्, विक्षिप्तम्, क्षिप्तम्, निरुद्धम्

३. विक्षिप्तम्, मूढ़म्, एकाग्रम्, क्षिप्तम्, निरुद्धम्

४. निरुद्धम्, मूढ़म्, विक्षिप्तम्, क्षिप्तम्, एकाग्रम्

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	६५	क	4.6
२	६३	क	4.6.6
३	६४	ख	4.6.1

teachinns Text with Technology

Sub Unit-7

ब्रह्मसूत्रम् १.१ (शाङ्करभाष्यम्)

4.7.1 परिचयसामान्यम्

'ब्रह्मसूत्रम्' इति ग्रन्थस्य रचयिता वादरायण: अस्ति। अत्र चत्वार: अध्यया: (समन्वय:, अविरोध:, साधन:, फलाध्यायश्चेति) ५५५ सूत्रमस्ति। ब्रह्मसूत्रस्योपरि शङ्कराचार्यस्य भाष्यम् शारीरकभाष्यम् अन्यतमम्।

अद्वैतवादस्य प्रवक्ता अस्ति - शङ्कराचार्य:। विशिष्टाद्वैतवादस्य प्रवक्ता अस्ति रामानुजाचार्य:। द्वैतवादस्य प्रवक्ता अस्ति मध्वाचार्य:। अस्य भाष्यमस्ति पूर्णप्रज्ञभाष्यम्। शुद्धाद्वैतवादस्य प्रवक्ता अस्ति वल्लभाचार्य:। अस्य भाष्यम् अनुभाष्यमस्ति। ब्रह्मसूत्रस्य नामान्तरमस्ति भिक्षुसूत्रम्, शारीरकसूत्रम्, शारीरकभाष्यञ्च। ब्रह्मसूत्रस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे ३१ सूत्रमस्ति। प्रथमं सूत्रमस्ति –

4.7.2 (१) **अथातो ब्रह्मजिज्ञासा** - ब्रह्मजिज्ञासाया: प्रतिपादकं सूत्रम् 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' एवास्ति। अथ, अत: ब्रह्मजिज्ञासा चात्र त्रीनि पदानि सन्ति।

(क) अथ - 'अथ' शब्दस्त 'मङ्गलानन्तरारम्भ प्रश्नकात् स्न्र्येष्वथोऽथ' इति अमरकोशस्य वचनानुसारं मङ्गलादिकेषु परिगृह्यते नाधिकारार्थ:। 'अथ' शब्देन यथोक्तसाधनचतुष्टय-सम्पत्यानन्तर्यम् उपदिश्यते।

(ख) अत: - 'अत:' शब्दस्तु हेत्वर्थ:। यस्माद् वेद एबाग्निहोत्रादीनां श्रेय: साधनानाम् अनित्यफलतां दर्शयति- 'तद्यथेह कर्मचितो लोक: क्षीयते, एवसेवामुत्रचितो लोक: क्षीयते' (छान्दोगम्)

(ग) ब्रह्मजिज्ञासा - ब्रह्मणो जिज्ञासा। 'ब्रह्मण:' इति कर्मणि षष्ठी, न तु शेषे। जिज्ञास्य अपेक्षत्वात् जिज्ञासाया:, जिज्ञास्यान्तरानिर्देशात्व। यथा राजासौ गच्छति।

ब्रह्मसूत्रस्य द्वितीयं सूत्रमस्ति –

4.7.3 (२) **जन्माद्यस्य यत:** - जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्गुण-संविज्ञानो बहुब्रीहि:। जन्म-स्थिति-भङ्गं समासार्थ:। श्रुतौ उक्तम् - 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, इन जातानि जीवन्ति, यं प्रयत्न्याभिसंविशन्ति' (तैत्तिरीयोप)। इत्यस्मिन् वाक्ये जन्म-स्थिति-प्रलयानां क्रमदर्शनात्।

अस्य - अस्य इति प्रत्यक्षादि सन्निधापितस्य धर्मिण: इदमा निर्देश:। षष्ठी जन्मादिधर्मसम्बन्धर्था।

यत: - 'यत:' इति कारणनिर्देश:। अस्य जगत: नाम-रूपाजां प्राकृतस्य अनेककर्तृभोक्तसंयुक्तप्रतिनियत - देशकाल - निमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाऽपि अचिन्त्यरचनारूपस्य जन्मस्थिति-भङ्गं यत: सर्वज्ञात् सर्वशक्ते: कारणाद भवति, तद् ब्रह्म इति वाक्यशेष:। अस्मिन् सूत्रे ब्रह्मस्य तटस्थलक्षणम् आलोचितम्।

अध्यास: - ब्रह्मसूत्रे भगवान् शङ्कराचार्य:, अध्यासस्य लक्षण प्रसङ्गे उक्तवान् 'स्मृतिरूप: परत्र पूर्वदृष्टावभास:'। तं कोचिद् 'अन्यत्राण्यधर्माध्यास:' इति वदन्ति। केचित्त 'यत्र यदध्यास: तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम:' इति। अन्ये तु 'यत्र यदध्यास: तस्यैव विपरीतधर्मकल्पनाम् आचक्षते' इति।

ब्रह्मसूत्रस्य तृतीयं सूत्रमस्ति –

4.7.4 (३) **शास्त्रयोनित्वात्** - 'जन्माद्यस्य यत:' इति पूर्वसूत्राक्षरेण स्पष्टं शास्त्रस्यानुपादानाज्जन्मादि: केवलम् अनुमानमुपन्यस्तम् इत्याशंकयेत, तमाशंकां निवर्तयितुं सूत्रमिदं प्रववृत्रे शास्त्रयोनित्वात्। अत्र 'योनिं' शब्दस्य भगवता भाष्यकारेण द्विविधा ब्याख्या कृता -

(क) शास्त्रं योनि: प्रमाणं यस्मिन् तस्य भाव: शास्त्र योनित्वम्' तस्मात् शास्त्रयोनित्वात्। शास्त्रादेव प्रमाणात् जगत: जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यते इत्यभिप्राय:

(ख) शास्त्रस्य योनि: कारणं शास्त्रयोनि: तस्यभाव: शास्त्रयोनित्वम्, तस्मात् शास्त्रयोनित्वात्।

तत्तुसमन्ययात् / मोक्षस्वरूपम् - चतुर्थं सूत्रमस्ति तत्तुसमन्वयात्।

'तत्तुसमन्वयात्' इत्यस्य सूत्रस्य ब्याख्यां कुर्वन् भाष्यकार: शङ्कराचार्य: लिखति - 'ब्रह्मभावश्च मोक्ष:'। अथवा 'नित्यशुद्धब्रह्मस्वरूपवान् मोक्ष:'। तद् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादेव अवगम्यते।

4.7.5 अवशिष्टानि सूत्राणि यथाक्रमेण -

(५) ईक्षतेर्न, अशब्दम्

(६) गौणश्चेत्, न, आत्मशब्दात्

(७) तन्निष्ठस्य मोक्षपदेशात्

(८) हेयत्वावचनाच्च

(९) स्वाप्यायात्

(१०) गतिसामान्यत्

(११) श्रुतत्वाच्च

(१२) आनन्दमयोऽभ्यासात्

(१३) विकारशब्दान्नेति चेत्, न, प्राचुर्यात्

(१४) तद्धेतुव्यपदेशाच्च

(१५) मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते

(१६) नेतरोनैपुपत्ते:

(१७) भेदब्यापदेशाच्च

(१८) कामाच्च नानुमानापेक्षा

(१९) अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति

(२०) अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्

(२१) भेदव्यपदेशाच्चान्य:

(२२) आकाशस्तलिङ्गात्

(२३) अत एव प्राण:

(२४) ज्योतिश्चरणाभिधानात्

(२५) छन्दोऽभिधानान्नेति चेत्, न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्, तथा हि दर्शनम्

(२६) भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम्

(२७) उपदेशभेदान्नेति चेत्, न, उभयस्मिन्नप्यविरोधात्

(२८) प्राणस्तथानुगमात्

(२९) न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेत्, अध्यात्मसम्बन्धभूमाह्यस्मिन्

(३०) शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्

(३१) जीवनुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्, न, उपासात्रैविध्यात्, आश्रितत्वात् इह तद्योगात्।

ब्रह्मसूत्रस्य कानिचित् गुरुत्वपूर्णानि तथ्यानि प्रदीयन्ते -

(क) अस्मिन् ब्रह्मसूत्रे १९१ अधिकरणानि विद्यन्ते।

(ख) ब्रह्मसूत्रे १६ पादा: विराजन्ते।

(ग) ब्रह्म आनन्दमय: इति अभ्यासात् ज्ञायते।

(घ) अत्र 'आकाश' इति शब्देन ब्रह्म अभिधीयते।

(ङ) ब्रह्मसूत्रस्य अन्तिमं सूत्रमस्ति - अनावृत्ति: शब्दात्, अनावृत्ति: शब्दात्

(च) अस्मिन् ब्रह्मसूत्रे 'ब्रह्म' शब्दस्य वाचको भवति - आकाश:, प्राण:, ज्योति: प्रभृतय:

(छ) ब्रह्मसूत्रस्य उपरि महत्वपूर्णं भाष्यं विज्ञानभिक्षो: 'विज्ञानामृतम्'।

teachinns Text with Technology

Sub Unit - 7

Previous Years Question

December - 2013

१. ब्रह्मसूत्रस्यापरं नाम किम्?

(क) शारीरकसूत्रम् (ख) मीमांसासूत्रम् (ग) धर्मसूत्रम् (घ) सांख्यसूत्रम्

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	३३	क	4.7.1

teachinns
Text with Technology

December - 2015

१. 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यत्र 'अथ शब्द: कस्मिन् अर्थे अस्ति ?

(क) हेत्वर्थे (ख) अधिकारार्थे (ग) अन्यार्थे (घ) आनन्तर्यार्थे

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	४२	घ	4.7.2

teachinns
Text with Technology

June - 2016

१. ब्रह्मसूत्रस्य रचयिता कोऽस्ति ?

(क) शङ्कराचार्य: (ख) बादरायण: (ग) कपिल: (घ) सदानन्द:

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	६२	ख	4.7.1

teachinns
Text with Technology

June - 2017

१. 'शास्त्रयोनित्वात्' इत्यस्मिन् सूत्रे 'योनि:' इत्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ: ?

(क) जन्म (ख) कारणम् (ग) कार्यम् (घ) व्याख्या

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	३७	ख	4.7.4

teachinns
Text with Technology

June - 2018

'ब्रह्मसूत्रम्' इत्यस्य ग्रन्थस्य रचयिता कोऽस्ति ?

(क) बादरायण: (ख) पराशर: (ग) शङ्कराचार्य: (घ) जैमिनि:

'शारीरकम्' इति नाम्ना किं भाष्यं प्रसिद्धमस्ति ?

(क) सांख्यकारिकाभाष्यम् (ख) मीमांसाभाष्यम् (ग) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् (घ) उपनिषद्भाष्यम्

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	५६	क	4.7.1
२	५७	ग्	4.7.1

teachinns Text with Technology

Sub Unit - 8

न्यायसिद्धान्तमुक्तावली (अनुमानखण्डम्)

4.8.1

'न्यायसिद्धान्तमुक्तावली' इति ग्रन्थस्य रचयिता अस्ति विश्वनाथ पञ्चानन भट्टाचार्य्य शास्त्री। न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यां 'कारिकावली' इति न्याय ग्रन्थस्य टीकास्ति। कारिकावल्यां १६८ कारिका सन्ति।–

''नूतन जलधर रुचये, गोप-गधूटी-दुकूल-चौराय।

तस्नै कृष्णाय नमः, संसार-महीरुहस्य वीजाय।'' (मङ्गलाचरणम्)

मङ्गलाचरणे ईश्वर अस्ति निमित्तकारणम्। अत्र सप्तपदार्थाः सनन्त। आनि यथा द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, विशेष, समवाय, अभावश्च।

द्रव्यम् – नवद्रव्यानि सन्ति। तानि यथा - पृथिवी, जलम, तेजः, वायूः, आकाशः, कालः, दिक्, आत्मा, मनश्चेति,

गुणम् – चतुर्विंशतिगुणाः

कर्म – पञ्चकर्माणि सन्ति।

अभावः – अभावः द्विविधः। यथा – संसर्गाभावः अन्योन्याभावश्चेति। संसर्गाभावः

त्रिविध – प्रागभावः, प्रध्वंसाभावः, अत्यन्ताभावश्चेति।

लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम्। येन हि अनुमीयते तदनुमानम्। लिङ्गपरामर्शेन चाऽनुमीयते लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम्। तच्च धूमादिज्ञानमनुमितिं प्रति कारणत्वात अग्न्यादिज्ञानमनुमितिः। तत् करणं धूम्रादिज्ञानम्। अर्थात् लिङ्ग परामर्श एवं अनुमानम्।

4.8.2 अनुमिति : परामर्शजन्यं ज्ञानम् अनुमितिः । यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादिकं परामर्शजन्यं तथापि परामर्श जन्यं तथापि परामर्शजन्यं हेत्वविषयकं यद् ज्ञानम् तदेवनुमितिः। परामर्शस्तु व्याप्तिद वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानम्। व्याप्तिस्त वह्नि-धूमयोः भूयोभूयः सहचारदर्शनम्। तद् वैशिष्ट्यावगाहि यत् पर्वते वह्निज्ञाम् तदेव परामर्शः यथोक्तम् - 'व्याप्यस्य पक्षधर्मत्वधीः परमार्शः उच्यते।'

4.8.3 लिङ्गस्तथा परामर्शः लिङ्गपरामर्शान्तर्गतस्य लिङ्गशब्दस्य अर्थः एव विधे 'व्याप्ति-बलेन अर्थगमकं लिङ्गम्। यथा धूमो अग्नेलिङ्गम्। तथाहि 'यत्र धूमस्तत्र अग्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्ति। स्वाभाविकश्च सम्बन्धः व्याप्तिः।' व्याप्तेः बलेन अर्थस्य बोधकः लिङ्ग इत्युच्यते। यथा - धूमः अग्नेः लिङ्गम्।

यतः यत्र धूमो भवति तत्र अग्निः वर्तते। एव साहचर्यस्य नियमः व्याप्तिः कथ्यते। तद्व्यात्या - निश्चितायामेव धूमः अग्निः बोधयति अत एव व्याप्तेः वलेन अग्नेः अनुमापकत्वात् धूमः अग्नेलिङ्गम्। 'तस्य तृतीयां ज्ञानं परामर्शः'। यथा - प्रथमं तु महानसः आदौ पुनः पुनः धुमं पश्यन् अग्निमवलोकयति।

'व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वधी: परामर्श उच्यते।' अर्थात् व्याप्ति विशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानम् परामर्श:। व्याप्तिस्त महानसे वह्नि-धूमयो: भूयोभूय: सहचारदर्शनम्। तद्वैशिष्ट्यावगाहि यत् पर्वते वह्निज्ञानं तदेव परामर्श:। 'व्याप्तिविशिष्ट्यापक्षधर्मताज्ञानं परामर्श:।' व्याप्तिस्तु अन्वयव्यतिरेकात्मिका। यथा – यत्र यत्र धुम: तत्र तत्र वह्नि:, यथा - महानसे इति भूयोभूय: सहचारदर्शनजन्यज्ञानमेव व्याप्ति:। तद्विशिष्टं यत् पक्षधर्मता-ज्ञानं, पक्षे पर्वतादौ धर्मत्ववह्निज्ञानम् तदेव परामर्श:, तेन वह्निवाप्यधूमवानयं पर्वत: इति परामर्श:।

अनुमानस्य पञ्चावयवा: – प्रतिज्ञा-हेतु-उदाहरण-उपनय-निगमनानि पञ्चावयवा: अनुमानस्य। तान् 'पर्वते वह्निमान् धूमवत्वात्' इति वाक्येऽस्मिन् निर्दिष्ट: –

(i) प्रतिज्ञा – पर्वतो वह्निमान्।

(ii) हेतु: – धूमवत्वात्।

(iii) उदाहरणम् – यो यो धूमवान् स वह्निमान, यथा महानस:।

(iv) उपनयम् – तथा चायम्

(v) निगमनन् – तस्मात्तथा (वह्निमान्)

4.8.1.4 <u>पूर्वपक्षव्याप्ति:</u> – 'व्याप्ति: साध्यवदन्यास्मिन्नसम्बन्ध: उदाहृत:।' अत्र 'वह्निमान् धूमाद्' इत्यादौ साध्यो वह्नि: साध्यवान् महानसादि:, तदन्यो जलह्रदादि:, तद्वृत्तित्वं धूमस्य इति लक्षणसमन्वय:। 'धूमवान् वह्ने:' इत्यादौ साध्यवदास्मिंस्तप्ताय: पिण्डादौ वह्ने: सत्त्वान्नाऽतिव्याप्ति:।

<u>पक्षता</u> – 'सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते।

स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानाद् अनुमितिर्भवेत।'

सिषाधयिषा-विरह-विशिष्ट, सिद्धे: अभाव: पक्षता। तद्वान् पक्ष: इत्यर्थ:। सिषाधयिषामात्रं न पक्षता, विनापि सन्देहेन तदनुमानात्। सिद्धौ सत्यामपि सिषाधायिषासत्त्वेऽनुमितिर्भवत्येव। अत: सिषाधयिषाविरहाविशिष्टत्वं सिद्धौ। विशेषणम्। तथा च यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिषाधयिषायां सत्यामसत्यामपि पक्षता, यत्र सिषाधयिषा अस्ति तत्र सिद्धौ सत्याम् अस्यताम् अपि पक्षता, यत्र सिद्धिरस्ति सिषाधयिषा च नास्ति ततर न पक्षता, सिषाधयिषा-विरह-विशिष्ट-सिद्धे: सत्वात्।

4.8.5 <u>हेत्वाभास:</u> – 'हेतुवद् आभासते इति हेत्वाभास:।' य: वस्तुत: हेतुरूपेण अविद्यमानोऽपि हेतुबत् प्रतीत्: स्यात् हेत्वाभास:। असिद्ध-विरुद्ध-अनैकान्तिक-प्रकरणसम-कालात्यापदिष्टा:। 'अतोऽन्ये हेत्वाभासा:। ते असिद्ध–विरुद्ध-अनैकान्तिक-प्रकरणसम-कालात्ययापदिष्टभेदात् पञ्चैव।' इयं मुख्यरुपेण हेत्वाभासा: पञ्चैव भवन्ति येषां वर्णनम् एवमास्ते–

4.8.5.a(1) <u>असिद्ध - हेत्वाभास :</u> 'लिङ्गत्वेनानिश्चतो हेतुरसिद्ध:' अर्थात् य: लिङ्गरूपेण निश्चित: कृतोभवेत् स असिद्ध हेत्वाभास: भवति। असिद्धहेत्वाभास: त्रिविधो भवति –

(i) **<u>आश्रयसिद्धहेत्वाभास:</u>** - 'आश्रयसिद्धो यथअ गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दात् सरोजर विन्दवत्। अत्र गगनारविन्दमाश्रय: स च नास्त्येव।'

(ii) **स्वरूपासिद्ध हेत्वाभास:** 'स्वरूपासिद्धो यथा अनित्य: शब्द: चाक्षुषत्वात् घटवत्। अत्र चाक्षुषत्वं हेतु:, स च शब्दे नास्त्येव तस्य श्रावणत्वात्।' अर्थात् हेतुपक्षस्य धर्म: न भवति, स पक्षे नावतिष्ठते तर्हि स्वरूपासिद्ध: हेत्वाभासो भवति। हेतु: स्वरूपत: असिद्धो भवति। यथा शब्द: गुणेऽस्ति।

(iii) **व्याप्यत्वासिद्धहेत्वाभास:** 'व्याप्यात्वासिद्धस्त द्विविध:। एको व्याप्तिग्राहक प्रमाणाभावात् अपरस्तूपाधि सद्भावात्'। अर्थात् यत्र हेतौ व्याप्तेरभाव: भवति, हेतु: व्याप्तो न भवति, तत्र व्याप्तात्वं नाव तिष्ठति, तत्र व्याप्यात्वासिद्धहेत्वाभासो भवति। प्रथम: व्याप्तिग्राहक: प्रमाणाभावात् द्वितीयश्च उपाधिसद्भावात्।

4.8.5.b(2) विरुद्धहेत्वाभास: 'साध्यस्य अभावेन व्याप्त: हेतुर्विरुद्ध: हेत्वाभास: कथ्यते। 'साध्यविपर्यय व्याप्तो हेतुर्विरुद्ध:'। अत: य: साध्याभावेन व्याप्तो भवति स; हेतुर्विरुद्ध:। अत: य: साध्याभावेन व्याप्तो भवति स: हेतुर्विरुद्ध: हेत्वाभासो भवति। यथा - शब्दो नित्य: कृतकत्वादात्मवत्।'

4.8.5.c (3) अनैकान्तिकहेत्वाभास: – 'सव्यभिचारो ऽनैकान्तिक:' अर्थात् अनैकान्तिक: सव्यभिचारोऽपि कथ्यते। स: द्विविध:साधारणसाधरणैकान्तिकश्च।

(i) **साधारण-अनैकान्तिकहेत्वाभास:** - 'पक्षसपक्षविपक्षवृत्ति: साधारण:।' अर्थात् पक्षे सपक्ष तथा विपक्षे वर्तमान: साधारण-अनैतिकान्तिक-हेत्वाभासौ भवति।

(ii) 'सपक्षात् विपक्षात् व्यावृतो य पक्ष एव वर्तते सोऽसाधारण अनैकान्तिकहेत्वाभास:' अर्थात् सपक्षेण तथा विपक्षेण उभयेन व्याप्त: सन् केवलं पक्षे एव विद्यते, स असाधारण अनैकान्तिक: भवति।

4.8.5.d(4) प्रकरणसमहेत्वाभास: - 'विरुद्धयो: परामर्शै हेत्वो: सत्प्रतिक्षता' अर्थात् यस्य साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं विद्यते स प्रकरणसम: सत्प्रतिपक्षहेत्वाभास: वा, यथा- 'शब्दो नित्य: श्रावणत्वात् शब्दत्ववात्।' अत्र श्रावणत्वम् हेतु:, नित्यत्वं साध्यम्, तत्प्रतिपक्षस्तु 'शब्दोऽनित्य: कार्यत्वात् घटवत्।'

4.8.5.e(5) कालात्यापदिष्ट हेत्वाभास: (बाधित:) – 'साध्यशून्यो यत्र पक्षस्तसौअ बाध उदाहृत:' अर्थात् बाध: तु पक्षे साध्याभावादि:। यथा - 'वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वात् घटवत्।' अत्र द्रव्रत्वं हेतु:, अनुष्णत्व साध्यम्, तत् तु प्रत्यक्षविरुद्ध:।

Sub Unit - 8

Previous Years Question

June - 2016

१. न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यां साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ क: उदाहृत: ?

(क) विरुद्ध: (ख) बाध: (ग) अनैकान्तिक: (घ) सत्प्रतिपक्ष:

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	६४	घ	4.8.5

teachinns
Text with Technology

December - 2012

१. न्यायसिद्धान्तदिशा व्याप्तिः का ?

(क) साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्धः (ख) व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वधीः (ग) सिषाधयिषाविरहसहकृतसिद्ध्यभावः (घ) साध्यवत्त्वेन पक्षस्य वचनम्

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	३१	क	4.8.4

teachinns
Text with Technology

SUB UNIT - 9
सर्वदर्शनसंग्रहः

4.9.1. सर्वदर्शनसंग्रह एक संग्रहग्रन्थः। अपि च प्रशस्तपादस्य पदार्थधर्मसंग्रहः, अन्नंभट्टस्य तर्कसंग्रहः प्रभृतयः संग्रहग्रन्थाः विराजन्ते। संग्रहग्रन्थस्य वैशिष्ट्यं शास्त्रे उल्लिखितम् —

''विस्तारेणोपदिष्टानामर्थानां तत्त्वसद्धिये।

समासेनाभिधानं यत् संग्रहं तत् विदुर्बुधाः।''

भारतीयदर्शनसंग्रहेषु सर्वदर्शनसंग्रहः अन्यतमः सार्थकः ग्रन्थविशेषः अस्मिन् दर्शने षोड़श दर्शनानां विवरणमस्ति सर्वदर्शनसंग्रहस्य रचनाकारः माधवाचार्यः। माधवाचार्यः सायणवंशीयरासीत्। स तस्य सर्वदर्शनसंग्रहे विस्तारेण सम्यग्रुपेण च वौद्धदर्शनस्य आलोचनां चकार।

4.9.2. **बौद्धदर्शनम्**

ग्रन्थकारः वौद्धदर्शनस्य प्रथमे व्याप्तिनिश्चयविषये आलोचनां कृतवान। अस्मिन् प्रसङ्गे अविनाभावः उल्लेखनीयः अविनाभावः व्यप्तिरिति पर्यायः। सर्वदर्शनसंग्रहकारेण वौद्धदर्शनस्य प्रारम्भे एव अविणाभावस्य नियमः विवृतः। तथाहि उच्यते धर्मकीर्तेः प्रमाणवार्तिके –

''कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियमकात्।

अविनाभावनियमोऽदर्शनान्न न दर्शनात्।।''

अविनाभावः कथं निश्चीयते इत्यधिकृत्य नैयायिकैः सह बौद्धस्य विवादः वर्तते। नैयायिकाः अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् अविनाभावनिश्चयं ब्रूयन्ते। अर्थात् यत्र धूमः अस्ति तत्र वह्निरस्ति इति नियमः अन्वयः। यत्र वह्न्यभावः तत्र धूमाभावः इति व्यतिरेकः। अनयोः नियमेन धूमवह्न्योः अविनाभावः अस्माभिः गृह्यते। तं पुरस्कृत्यैव धूमदर्शनात् वह्निज्ञानम् भवति अस्माकम्। परन्तु एतस्मिन् नियमे दर्शनव्यापारानुप्रवेशत्वात् अतीतस्य वर्तमानस्य भविष्यतः वा अनन्त-धूम-वह्नीनां दर्शनम् अस्माभिः न सम्भाव्यते। उपरन्तु सर्वे देशान्तरीयवह्नयः अपि अस्माभिः द्रष्टुं न पार्यन्ते। अपि च कदाचित् वह्निं विनापि धूमः स्यात् इति व्यभिचारशङ्का न निवारिता भवति। तस्मात् ''न अदर्शनात् न दर्शनात्'' अर्थात् न व्यतिरेकात्, न वा अन्वयात् - अविनाभावः इति स्थितम्।

इदानीं वोद्धमतेन कथं व्यप्तिनिश्चयो भवति तथा सर्वदर्शनकारेणोच्यते कार्यकारणभावात् वा स्वभावात् वा नियमकात् व्यप्तिनिश्चयो भवति। अर्थात् व्यप्तिनिश्चये वस्तुनोः कार्यकारणभावः वा स्वभावः वा नियामकः। अतः कार्यकारणभावात् स्वभावात् वा नियामकात् अविनाभावनिश्चयो भवति इति ससङ्गसोऽयं वौद्धसिद्धान्तः।

पूर्वपक्षिण: चार्वका: अनुमानं न स्वीकुर्वन्ति। तेषां मते, अनुमाने कथमपि द्वयो: वस्तुनो: तानौपाधिकसम्वन्ध: न सम्भवति। धूम: यत्र वह्निम् अनुमापयति तत्र अवश्यम् उपाधे: अद्रेन्धनस्य उपस्थिति: दृश्यते। अत: इदृशस्य उपाधे: सम्भवात् अनुमानं न प्रमाणस्य। वौद्धा: अस्य निराकरणं कुर्वन्ति अनया कारिकया –

''प्रमाणान्तरसामान्यस्तितेरन्यधियो गते:।

प्रमाणान्तरसद्भाव: प्रतिषेधाच्च कस्यचित्।।''

4.9.3 **बौद्धानां सम्प्रदायचतुष्टयम्**

बौद्धदार्शनिकानां चत्वार: सम्प्रदाया: प्रसिद्धा: सन्ति। ते हि भवन्ति —

(i) माध्यमिक: (ii) योगाचार: (iii) सौत्रान्तिका: (iv) वैभाषिकाश्च इति।

4.9.3.1 **(i) माध्यमिका:**

चतुर्णां वौद्धदार्शनिकसम्प्रदायानां मध्ये अन्यतम: अयं माध्यमिकसम्प्रदाय:। एते वौद्धा: सर्वशून्यवादिन: एतेषां मते संसारस्य सर्वे पदार्था: यथा दु:खकरा: क्षणिका:, स्वलक्षणास्तथैव शूण्याश्च इति। सर्वदर्शनकार: माधवाचार्य: माध्यमिक-मतं यथा विवृणोति निम्नोद्धृतरुपेण उपस्थापयितुं शक्यते - जगति वयं वहूनि बस्तूणि प्रत्यक्षकुर्म:। अयं घट: अयं पट: एतत् फलम् इत्यादिरुपेण वस्तूनाम् अस्तित्वम् उपलब्धिगोचरणं भवति। दर्शने, भक्षणे स्पर्शने, श्रवणे च जगत् वस्तुभूतमेव उपलभ्यते। किन्तु एतद् न यथार्थं शुक्तौ रजतभ्रमाद् अनन्तरम् अस्माकं एका विशिष्टा उपलब्धि: जायते। तत् राजतम् मया स्वप्ने न दृष्टम् अथवा जागरणेऽपि न दृष्टम्। यदा मया रजतं दृष्टं तदा मम स्वप्नावस्था नासीत्। जगरणे दृष्टं चेत् रजतं मया लभ्यते। अस्मिन् विषये रजतदर्शनस्य निषेध: भवति रजरतस्य न निषेध:, अत: रजतस्य अस्तित्वं वर्तते – इति बक्तुं न शक्यते। यत: यदि रजतं स्यात्, तर्हि तत् दृष्टविषयकं दर्शनम् दर्शनस्य प्रकार: अधिष्ठानम्, तत्रारोपितं रजतत्वम्, तस्य समवायसम्वन्ध:, सर्वमेव सत्यं, भवेत। किन्तु कोऽपि दार्शनिक एतत् अभ्युपगन्तुं न प्रवर्तते।

अपि च भ्रमविषये रजतदर्शनस्यैव निषेध: भवति, न अधिष्ठानादे: निषेध: – एतत् वक्तुं न शक्यते। उक्ते सति **अर्धजरतीया अवस्था** भवेत्। कुक्कुट्या: एको भाग; पाकाय अपर: भाग: प्रसराय न कल्पते। एकस्य भ्रमज्ञानस्य दर्शनम् असत्, अन्ये विषया: सन्त: इति न भवन्ति। दर्शनस्य एकमपि शरणम् असत् चेत् भवति, सर्वमेव असत् भवति। एकम् असत् अन्यानि सन्ति इति न भवति।

अत: भगवता तथागतेन सर्वशून्यत्वमुपदिष्टम् इति वोद्धव्यम्

4.9.4 (ii) योगाचार:

विज्ञानवाद: योगाचाराणां अन्यतम: मतवाद:, ज्ञानातिरिक्तं वाह्यं ज्ञेयं वस्तु नैयायिकादिभिङ्गीक्रियते। तन्मतं निरस्य ज्ञानज्ञेययोरभेदोऽत्र प्रतिपाद्यते बिज्ञानवादिभिर्योगाचारै: सहोपलम्भनियमादित्यादिना वचनेन। भगवान् वुद्ध एक एव सर्वेषु शिष्येषु सर्वं श्रणिकं क्षणिकं दु:खम् दुखम् स्वलक्षणम् स्वलक्षणम्, शूण्यम् शण्यम् चेति चतुविधया भावनया परमपुरुषार्थमुपदिदेश परन्तु स्ववुद्धिभेदात् शिष्या माध्यमिकगोगाचार-सौत्रान्तिक वैभाषिकनामकेषु चतुर्षु सम्प्रदायेषु विभक्ता: सज्ञाता:। ते च वौद्धा यथाक्रमं सर्वशूण्यत्ववाह्यार्थशूण्यत्व वाह्यार्थनुमेयत्ववाह्यार्थ प्रत्यक्षत्ववादनातिष्टन्ते। प्रथमे माध्यमिकानां सर्वशून्यत्वम्। आन्तरं हि विज्ञानम्। तस्यापि शून्यत्वं चेत् तर्हि ज्ञगदान्ध्यं प्रसज्येत। ज्ञानस्य मिथ्यात्वेऽभ्यूपगते माध्यमिकोक्तं सर्वं शून्यमिति तत्त्वाज्ञानमपि मिथ्या स्यादज्ञानप्रसूतत्वात् उक्तं च धर्मकीर्तिना -

''अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टि: प्रसिद्धति।''

ज्ञानातिरिक्तं वाह्यं ज्ञेयं किञ्चन नोपपद्यत एव विकल्पानुपत्ते:। विज्ञानं स्वयमेवात्मानां प्रकाशयति तत्र प्रकाशनार्थं ज्ञेयस्य वाह्यविषयस्यापेक्षा न वर्तत एव। ज्ञानमेव ज्ञेयम्। न तुं तदतिरिक्तं किञ्चित्।

4.9.5 (iii) सौत्रान्तिक:

सौत्रान्तिका: भवन्ति वाह्यानुमेयवादिन: ते 'सूत्त-पिटकम्' अवलम्वनत्वात् सौत्रान्तिका:। सौत्रान्तिका:। सौत्रान्तिका: वाह्यवस्तुन: तथा च आन्तरवस्तुन: अस्तित्वं स्वीकुर्वन्ति। प्रकृत: सौत्रान्तिका: सर्वास्तिवादिन:। अस्य मतवादस्य प्रवक्ता भवति कमारलब्ध:। सौत्रान्तिकमते वाह्यवस्तु ज्ञानम् च उभयौ अस्तित्वशीलौ क्षणिकौ च। एतयो: क्षणिकत्वात् विषयस्य साक्षात्ज्ञानम् न भवति। सौत्रान्तिकनये वाह्यवस्तु परमाणुनां समष्टि: मात्रम्। क्षणिकवादेन सह संगतिविधानात् सोत्रान्तिकां वाह्यप्रत्यक्षं स्वीकुर्वन्ति।

4.9.6 (iv) वैभाषिका:

वैभाषिका: भवन्ति वाह्यप्रत्यक्षवादिन:। वैभाषिका: मन्यन्ते यत् वाह्यवस्तुन: प्रत्यक्षं प्रत्यक्षभिन्नम् भिन्नप्रमाणेन निर्णीतम् अभवत्। सौत्रान्तिकदर्शने प्रात्यक्षिकस्य कस्यचिदप्यर्थस्य अभावेन व्याप्तिसंवेदनस्थानं न स्यात्। अत: अनुमानप्रवृत्त्यनपपत्ति: स्यात् सकललोकानुभवविरोधश्च भवति। अत: अर्था: क्वचित् प्रत्यक्षा: अवश्यमेव भवन्ति इति विभाषिका:।

बौद्धसम्प्रदाय:

- हीनयान: (वस्तुस्वातन्त्रवादी)
  - सौत्रान्द्रिका: (वाह्यानुमेयवादी)
  - वैभाषिका: (ब्राह्यप्रत्यक्षवादी)
- महायान: (भाववादी)
  - माध्यमिका: (शून्यवाद:)
  - योगाचारा: (विज्ञानवाद:)

4.9.7 चत्वारि आर्यसत्यानि

आर्यवुद्धस्य चत्वारि परमार्थतत्त्वानि सन्ति। तानि हि आर्यसत्यानि इति नाम्ना व्यापदिश्यन्ते। तानि च दु:खम्, दु:ख कारणम्, दु:खनिरोध:, दु:खनिरोधोपायश्च इति

(i) **दु:खम्** – दु:खम् सवेषां प्रसिद्धम् सर्वतीर्थकरसम्मतम्। अन्यथा तन्निराकरनाय प्रवृत्तिर्न दृश्यते।

(ii) **दु:खकारणम्** – दु:खकारणं द्विविधम् – (क) कारणसमवाय:, (ख) धर्मनयामकश्चेति। कारणसमवाय: यथा – पृथिवी:, आप:, तेज:, वायु:, आकाशम्, विज्ञानं चेति धातुसमवायात् अस्माकं आध्यात्मिक शरीरं जायते। धर्मनियामक: दु:खकारणं यथा – (क) क्षणिकेषू स्थायित्वभ्रान्ति: इत्यादि अविद्या, तत: अविद्यात: संस्कार:, संस्कारत: आलयविज्ञानम्।

4.9.8 बौद्धदर्शने प्रत्यया:

प्रत्ययक्षशब्दस्य ज्ञानादय इत्यार्था: सन्ति। अत्र वौद्धदर्शने प्रत्ययशव्दस्य विशिष्टोऽर्थ: विवक्षित:। प्रत्यय: कारणमित्यर्थ:। तथाहि ज्ञानकार्ये वौद्धा: चतुर: प्रत्ययान् स्वीकुर्वन्ति। ते हि प्रत्यया: भवन्ति –

(i) **आलम्वन प्रत्यय:** नीलादिविज्ञाने नीलादि: आलम्वनप्रत्यय: भवति।

(ii) **समनन्तरप्रत्रय:** नीलादिविज्ञाने अव्यवहित प्राचीनज्ञानमात्रम् समनन्तरप्रत्ययो भवति।

(iii) **सहकारिप्रत्यय:** तत्र नीलादिविज्ञाने आलोक: सहकारिप्रत्यय:।

(iv) **अधिपतिप्रत्यय:** चक्षु: भवति अधिपतिप्रत्यय:।

4.9.9 प्रतीत्यसमुत्पादः

प्रतीत्यसमुत्पादः नाम बौद्धनाम् एकं विशिष्टं दार्शनिकतत्त्वम्। प्रतीत्य पाप्य समुत्पादः समुत्पत्तिः इति प्रतीत्यसमुद्पादः। बौद्धदर्शने प्रतीत्यसमुत्पादस्य द्विविधता परिदृश्यते – (क) प्रत्ययोपनिबन्धनतया (ख) हेतूपनिबन्धनतया च अभकुरादि कार्यं हि मृजजलबीजादिकारणसमुदायात् जायामानं दृश्यते। न तत्र कश्चित् अन्यश्चेतना दृश्यते। अतश्च कारणसमुदायस्वभावत् एवं कार्योत्पत्तिः। अयं प्रतयोपनिन्धनः कार्योत्पादः। प्रत्ययः कारणसमवायः। हेतुपनिबन्धनः कार्योत्पादः — (i) क्षणिकेषू स्थिरत्वभ्रान्तिः अविद्या (ii) तादृशाविद्यातः संस्कारः (iii) संस्कारवाद गर्भस्थस्य अहमित्यालयविज्ञानम् (iv) तस्मात् नामरूपम् (v) ततः षड़ायतनम् (vi) ततः स्पर्शः (vii) ततः सुखादिका वेदना (viii) ततो विषयतृष्णा (ix) ततः प्रवृत्तिः (x) ततः भवः (xi) ततः जन्म (xii) ततश्च जरामरणादि।

4.9.10 बौद्धदर्शने स्कन्धाः

स्कन्धशब्दस्य अर्थः समुदायः समूहः वेति। बौद्धदर्शने पञ्चविधः स्कन्धः स्वीकृतः। ते भवन्ति।

(i) **रूपस्कन्धः** रूप्यन्ते एभिः विषयाः इति रूपाणि अर्थात् यैः विषयैः निरुप्यन्ते तानि रुपाणि। अनेन इन्द्रियाणि इत्युच्यन्ते। इन्द्रियैरेव विषयाः निरुप्यन्ते। पुनः रुप्यन्ते इति रूपाणि। तेन विषया बोध्यन्ते। तस्मात् रूपस्कन्धेन इन्द्रियसमूहः तद्ग्राह्यविषयासमूहश्च बोध्यन्ते।

(ii) **विज्ञानस्कन्धः** विज्ञानं द्विविधम् – आलयविज्ञानम् प्रवृत्तिविज्ञानं चेति। तेन विज्ञानानि विज्ञानस्कन्धः इत्युच्यन्ते।

(iii) **वेदनास्कन्धः** रूपस्कन्धेन सह विज्ञानस्कन्धस्य सम्बन्धात् यः वेदनाराशिः सः वेदनास्कन्धः। अर्थात् विषयः इन्द्रियं विज्ञानं यदि एकत्र भवन्ति तर्हि चित्तस्य एकः विशिष्टः परिमाणः भवति ते परिमाणविशेषाः वेदनास्कन्धः इत्युच्यते।

(iv) **संज्ञास्कन्धः** घटादौ वस्तुनि द्वौ अंशौ भवतः नाम रूपं चेति। तन्मध्ये रूपांशः भौतिकः। नामांशः तु अभौतिकः। यस्मिन् ज्ञानसमूहे वस्तुनः नामोल्लेखः भवति स ज्ञानप्रवाहः संज्ञास्कन्धः इत्युच्यते।

(v) **संस्कारस्कन्धं** : वेदनास्कन्धेन सम्बन्धः स्कन्धः संस्कारस्कन्धः। सुखदुःखयोः परं संस्कारः उत्पद्यते। क्लेशोपक्लेशादयः मदमानादयोः धर्माधर्मौ च संस्कारस्कन्धः इति सिद्धान्तः।

4.9.11 बौद्धदर्शने द्वादशायतनम्

वौद्धनये द्वादशायतनपूजा श्रेयस्करी। तानि द्वादश आयतनानि हि —

(i) **पञ्च ज्ञानेन्द्रियानि** — चक्षु:, श्रोत्रम्, घ्राणम्, रसनम्, त्वक्।

(ii) **पञ्च कर्मेन्द्रियाणि** — कन्ठ:, पाणि:, पादम्, पायु:, उपस्थं चेति।

(iii) मन:

(iv) बुद्धि:

विवेकविलासग्रन्थे तु द्वादशायतणानि अन्यथा कीर्तितानि। तथाहि उच्यते –

धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि तु।। इति।। तथाहि एतन्मते पञ्च ज्ञानेन्द्रियानि, तेषां शव्दादय: विषया:, घन: धर्मायतनं चेति द्वादशायतनम्।

4.9.12 जैनदर्शनम्

भारतीयनास्तिकदर्शनेषु जैनदर्शनम् अन्यतमम्। अस्य दर्शनस्य प्रधान: प्रचारक: महावीर:। सर्वदार्शनसंग्रहे जैनदर्शने ग्रन्थकार: प्रथमे वौद्धानां क्षणिकत्ववादनिरसनप्रसङ्गे उवाच। अत:परं जैनदर्शनस्य सप्तविधं तत्त्वं उद्घटितवान्। अन्तिमे मोक्षविषये आलोचनां चकार।

4.9.13 जैनदर्शने त्रिरत्नम्

सार्वज्ञ्यं कथं लभ्यत इत्यपेक्षायां सम्यग्दर्शनम्, सम्यग्ज्ञानम्, सम्यक्चारित्रं चेति, त्रय उपाया प्रदर्शिता: जैनै:। उक्तसम्यग्दर्शनादित्रितयं रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धम्। उक्त-कारणत्रितयेनावरण-प्रक्षये सति सर्वज्ञता लभ्यन्ते।

(i) **सम्यग्दर्शनम्** – येन प्रकारेण जीवाद्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणार्हता प्रतिपादिता तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यपरपर्यायं ज्ञानं सम्यग्दर्शनम्, विपरीताभिनिवेश-वर्जनपूर्वकं जैनोक्ते तत्त्वेऽभिनिवेश एव सम्यग्दर्शनमित्यर्थ:। तथाच तत्त्वार्थसूत्रम् –

''तत्त्वार्थे श्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति।''

(ii) **सम्यग्ज्ञानम्** - येन स्वभावेन जीवादय पदार्था व्यवस्थितास्तेन स्वभावेन मोहसंशयराहित्येनावगम: सम्यग्ज्ञानम्। उक्तं च

यथावस्थिततत्त्वानां संक्षेपाद्विस्तेरेण वा।

योऽववोधस्तमत्राहु: सम्यग्ज्ञानं मनीषिण:।। इति

एतादृशं सम्यग्ज्ञानं पञ्चविधम् –

(ii) **मति:** तत्र ज्ञानावरणक्षयोपशमे इन्द्रियमनसी पुरस्कृत्य तत्संयुक्तस्य यथार्थं मननं मतिरित्युच्यते।

(iii) **अवधि:** सम्यग्दर्शनादिगुणजनितक्षयोपशमनिमित्तं विशेषस्थानकालाद्यवच्छिन्नविषयं ज्ञानम् अवधिरित्युच्यते।

(iv) **मन:पर्याय:** ईर्ष्यदन्तराय - ज्ञानावरणक्षयोपशमे परमनोगतस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मन:पर्याय:।

(v) **केवल:** यज्ज्ञानलाभाय तपस्विनस्तपस्यादि क्रियाविशेषानवलम्वन्ते अपरज्ञानासंस्पृष्टं स्वतन्त्रप्रक्रियोत्पन्नं ज्ञानं केवलज्ञानमिति।

(iii) **सम्यक्चारित्रम्**

इदानीं रत्नत्रयस्य तृतीयं रत्नं सस्यक्चारित्रं व्याख्यायते। संसरणकर्मणि उच्छिन्ने सति उद्यतस्य श्रद्धयधानस्य ज्ञानवत: पापगमनकारणक्रियानिवृत्ति: सम्यक्चारित्रत्युच्यते।

4.9.14 जैनदर्शने पुद्गला:

उपलभ्यते हि जैनदर्शने पुद्गल: इति प्रसिद्ध: शब्द:। अस्य व्युत्पत्ति: - पुरयन्ति गलन्ति इति। अर्थात् य: तावयवोपचयेन क्रमश: महान् भवति, अवयवापचयेन च क्रमश: क्षुद्र: भवति स: पुद्गल:, तथाहि उच्यते 'तत्त्वार्थसूत्रम्' इत्यस्मिन् ग्रन्थे –

''स्पर्शरसगन्धवर्णवन्त: पुद्गला:।'' इति

पुद्गला: द्विविधा: – (क) अणव: (ख) स्कन्धा: भोक्तुमशक्या: अनव:, द्व्यणुका:। वोद्धदर्शने पुद्गलशव्दस्य अर्थ: जीवा: इति।

4.9.14.a सप्तभङ्गिनय:

सर्वत्र सप्तभङ्गिनयाख्यं न्यायमवतारन्ति जैना:। स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्य:, स्यादस्ति चावक्तब्य:, स्यान्नास्ति चावक्तब्य, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तब्य इति।

(क) स्यादस्ति - 'तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत्'।

(ख) स्यान्नास्ति - 'स्यान्नास्तीति प्रयोग: स्यात् तन्निषेधे विवक्षिते'।

(ग) स्यादस्ति च नास्ति च - 'सत्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोग: समुदायभाक्'।

(घ) स्यादवक्तब्य: - 'युगपत् तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तित:'।

(ङ) स्यादस्ति चावक्तब्य: - 'आद्यवाच्यविवक्षयं पञ्चमो भङ्ग ईष्यते'।

(च) स्यान्नास्ति चावक्तब्य: - 'अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भव:।

(छ) स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य - 'समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग'।

स्याच्छब्द: खल्वयं निपातस्तिङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योतक:। यथोक्तम् -

वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषणम्।

स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात् तिङन्त-प्रतिरूपक:।।

यदि पुनरेकान्तद्योतक: स्याच्छब्दोऽयं स्यात् तदा स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात्। अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथंचिदस्तीति स्यात् पदात् कथं चिदित्ययमर्थो लभ्यत इति नानर्थक्यम्। तदाह -

'स्याद्वाद: सर्वथैकान्तत्यागात् किंवृत्तचिद्विधे:।

सप्तभङ्गिनयापेक्षो हेयादेय विशेषकृत्'।।

4.9.15 **जीव:**

जैनदर्शने केषांचित् दार्शनिकमते तत्त्वं द्विविधं जीव: अजीवश्चेति। तन्मध्ये जीव: चैतन्यस्वरूप:। स: पूनर्द्विविध: –

(i) **संसारिण:** - ये एकस्मात् जन्मन: अन्यत् जन्म गृह्णन्ति ते संसारिण:। संसारिण: पुनर्द्विविध: - समनस्का:, अमनस्काश्चेति। येषां शिक्षाक्रियालापग्रहणरुपा संज्ञा अर्थात् मनक्रिया अस्ति ते समनस्क: इत्युच्यन्ते। यथा – मनुष्या:। येष्यां तु उपर्युक्ता संज्ञा नास्ति ते अमनस्का: इति। अमनस्का: पुनर्द्विविधा: एसा: स्थावराश्चेति। एसा: पुन: चतुर्विधा: - द्विन्द्रिया: त्रीन्द्रिया: चतुरिन्द्रिया: पञ्चेन्द्रियाश्चेति। द्विन्द्रिया: शङ्खगण्डलकादय:। त्रीन्द्रिया: पिपीलिकादय:। चतुरिन्द्रिया: मसकभ्रमरादय:। पञ्चेन्द्रिया पशुपक्षिण:। स्थावरा: अमनस्का: वणस्पतयश्चा।

4.9.16 **जैनदर्शने जीवस्य पञ्चावस्था:**

जैनदार्शनिकै: जीवस्य पञ्च अवस्था: प्रतिपाद्यन्ते ते हि –

औपशमिकी - जीवस्य अवयवे कर्म अनुप्रविष्टं वर्तते एतदवस्थायां यदि कस्माच्चित् कारणवशात् कर्मण: उपशमो कर्मण: आविर्भाव: न भवति तर्हि जीवस्य सा अवस्था औपशमिकी अवस्था इत्युच्यते।

उदाहरणम् – कतकादिफलेन शोधितस्य जलस्य स्वच्छावस्था क्षायिकी —

कर्मण: आत्यन्तिके विनाशे जाते जीवस्य या अवस्था जायते सा अवस्था क्षायिकी।

क्षायिकौपशमिकी - उपर्युक्तेन अवस्थाद्वयेन मिश्रितावस्था क्षायिकौपशमिकी। उदाहरणम् – अर्धस्वच्छता जलस्य

औदिकी – कर्मण: उदये जीवस्य या अवस्था जायते अवस्था औदयिकी इत्युच्यते।

पारिणामिकी – कर्मन: उपशमादिम् अनपेक्ष्य जीवस्य या स्वाभाविकी चैतन्यावस्था सा पारिणामिकी अवस्था इत्युच्यते।

4.9.17 **पञ्चास्तिकाया:**

जैनाचार्य : जीवाजीवतत्त्वद्वयम् एकत्र गृहीत्वा तान् पञ्चास्तिकायभेदेन विभजन्ते। ते भवन्ति - जीवास्तिकाय:, आकाशास्तिकाय:, धर्मास्तिकाय:, अधर्मस्तिकाय:, पुद्गलास्तिकयश्चेति।

एतेषां सर्वानां तत्त्वानां कालयोगात् 'अस्ति'पदेन योग:, अवयवयोगात् च कायपदेन योग:। अत: एतानि तत्त्वानि अस्तिकायपदेन अभिहितानि।

जीवास्तिकाय: जीवास्तिकाया: द्विविधा: - संसारिनो मुक्ताश्च।

धर्माधर्माकाशास्तिकाया ते एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च द्रव्यस्य देशान्तप्राप्तिहेतव:। प्रवृत्त्या धर्मास्तिकाय: अनुमीयते, स्थित्या च अधर्मास्तिकाय:। अन्यवस्तुप्रदेशमध्येऽन्यस्य वस्तुन: प्रवेशोऽवगाह:। स आकाशास्तिकायेन एव सम्भव:।

स्पर्शरसगन्धवर्णवन्त: पुदगलास्तिकाया:। ते द्विविधा: - अणव: स्कन्धाश्च। अणव: भोक्तुमशक्या:। अण्वादिसंघातात् द्व्याणुकादिस्कन्धा: उत्पद्यन्ते। इति

4.9.18 **आस्रव:** जैनदर्शने सप्त तत्त्वानि अङ्गीकृतानि। अत्र तृतीयं तत्त्वम् आस्रव:। काय-मनो-वाक्यानां चलनहेतो: आत्मन: यत् चलनं तत् आस्रव: इत्युच्यते। आत्मनं एतत् चलनं योगपदेनापि अभिधीयते। तस्मात् आस्रवस्य योग इति नामान्तरम्। जीवस्य क्रियाया:साधनं शरीरम्। जैनमते तत् शरीरं पञ्चविधम् –

(i) औदारिकम्

(ii) वैक्रियकम्

(iii) आहारकम्

(iv) तैजसम्

(v) कार्मणम्

एषां पञ्चविधशरीराणां वाचां मनसश्च कर्मणा आत्मप्रदेशे चलनं अर्थात् परिस्पन्द: भवति। स परिस्पन्द: आघ्रव: इत्युच्यते। यथा सलिलावगाहि द्वारं जलाद्यास्रवणकारणत्वाद् आस्रव: इत्युच्यते तथा योगप्रणालिकया कर्म आत्मनि आस्रवति इति स योग आस्रव' इत्युचते।

4.9.19 **शरीरम्** – जीवस्य क्रियासधनं हि शरीरम्। तच्च जैनदर्शने पञ्चविधम् अङ्गीकृतम् –

औदारिकम् – उदार: स्थूल:, स्थूलं शरीरमित्यर्थ:। तस्मिन् उदारे शरीरे यत् कर्म भवति तत् औदारं कर्म। तत् औदारं कर्म प्रयोजनं यस्य शरीरस्य तच्छरीरम् औदारिकं शरीरम। यस्य ज्वलनं भेदनं छेदनं सम्भवति तत् औदारिकं शरीरम् इत्यर्थ:।

वैक्रियकम् – यस्य शरीरस्य क्षुद्रत्वं वृहत्त्वं वेति एक त्वम् अनेकत्मम् वेति विक्रियां घटयितुं शक्यते तत् वैक्रियिकं शरीरम्।

तैजसम् - यत् शरीरं तेजोमयं सत् भोजनादिपरिपाककारणं भवति दिप्तेश्च निमित्तं भवति तत् तैजसं शरीरम्। एतत् सूक्ष्मतरम्।

आहारकम् - सूक्ष्मवस्तु ज्ञातं यत् शरीरम् अङ्गीक्रियते तत् आहारकम्।

कार्मणम् – तास्मादपि सूक्ष्मतरं शरीरं तत् हि कर्मरूपथेव। एव कार्मणं शरीरम्।

4.9.20 जैनादर्शने बन्धः

जैनदर्शने सप्त तत्त्वानि अङ्गीकृतानि। तत्र चतुर्थं तत्त्वं वन्धः। मिथ्यादर्शनं, अविरतिः, प्रमादः, कषायः चेत्येतैः कारणैः योगवशाच्च आत्मा कर्मभावयोग्यान् पुदगलान् दृढ़ं गृह्णाति एतद् दृढ़ग्रहणम् आत्मनः वन्धः इत्युच्यते। अत्र योगः आघ्रवः इति नामान्तरम्। वन्धः चतुर्विधः —

(i) **प्रकृतिबन्धः** यथा निम्वादेः तिक्तता गुड़देः मधुरता इत्यादिः स्वभावसिद्धः तथा ज्ञानामवरणकर्म दर्शनावरणकर्म इत्यादीनां कर्माणां स्वभावात् आत्मनः यः वन्धः भवति सः प्रकृतिवन्धः आत्मनः स्वभावप्रकाशनं वाधते। प्रकृतिः स्वभावः इत्यर्थः। मेघः यथा सूर्यस्य रश्मिम् आवृणोति तथा आवरणीयकर्म तस्य ज्ञानावरणस्वभावात् आत्मनः ज्ञानशक्तिम् आवृणोति। एवं घटःयथा प्रदीपालोकम् आवृणोति तथा आवरणीयकर्म तस्य दर्शनावरणस्वभावात् आत्मनः दर्शनशक्तिम् आवृणोति।

(ii) **स्थितिबन्धः** उपर्युक्तानां कर्मणां किञ्चित्काल पर्यन्तं स्थायित्वं वर्तते। अयमेव तेषां स्थितिवन्धः। यथा अजागोनार्यादीनां दुग्धस्य माधुर्यं किञ्चित्कालपर्यन्त्यं तिष्टति, तथा ज्ञानावरणकर्म, दर्शनावरणकर्म, वेदनीयकर्म, अन्तरायकर्म चेति कर्मणां स्थायित्वं वर्षकोटयः सन्ति तथापि अन्येषां कर्मणां निर्दिष्टकालपर्यन्तं विद्यते।

(iii) **अनुभवबन्धः** अजा प्रभृतीनां दुग्धस्य तीव्रमन्दादिभेदेन सामर्थस्य तारातम्यं भवति। तथैव कर्मपुदगलानां स्वस्वकार्ये सामर्थ्यस्य यत् नियमनं स एव अनुभववन्धः।

(iv) **प्रदेशबन्धः** कर्मरुपेण परिणतानां पुद्गलानां आत्मवयववान्तः प्रवेश प्रदेशवन्धः

4.9.21 जैनदर्शने संवरः

जैनदर्शने पञ्चमं तत्त्वं संवरः। आस्रवनिरोधः संवरः इति। आस्रवः द्वारम्। तस्य निरोधः अथवा निरोधकः संवर इत्युचते। ''आस्रव स्रेतसो द्वारं संवृणोतीति संवरः इति हेमचन्द्राचार्यः आत्मनि प्रवेशोन्मुखान् कर्मपुद्गलान् प्रतिरुणाद्धि इति संवरः। गुप्तिः समितिः इत्यादयः संवरपदेनोच्यन्ते। कर्मसञ्चारणकारणीभूतस्य आस्रवस्य अभावात् आत्मनः यत् संरक्षणं सा गुप्तिः। कायमनोवाक्यान् निगृह्य एव आत्मा संरक्ष्यते। प्राणीपीड़ाकरं व्यापारं परिहृत्य सम्यग्रूपेण अवस्थानं समितिरित्युच्यते। अतः गुप्तिसमित्यादिवशादेव कर्मपुद्गलाः आत्मनि न क्रियते तर्हि अनियमितं कर्मपुदगलाप्रवेशात् मोक्षः दूरीभूतः भविष्यति। अतः नवीनानां कर्मपुद्गलानानां प्रवेशः संवरेण बाध्यन्ते।

4.9.22 **निर्जरा:** – जैनदर्शने सम्मतानां तत्त्वानां मध्ये षष्ठं तत्त्वं निर्जरा इति अजितस्य कर्मण: तप:प्रभृतिभि: निर्जरणं निर्जरा इतुच्यते। निर्जरा द्विविधा – यताकालिकी औपक्रमिकी चेति।

यथाकालिकी - यस्मिन् काले यत् कर्म फलप्रदत्वेन अभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानात् निर्जरा यथाकालिकी निर्जरा इत्युच्यते।

औपक्रमिकी - यत् तु कर्म तपोवलात् स्मकामनया प्रपद्यते सा औपक्रमिकी निर्जरा इति।

मोक्ष: मिथ्यादर्शनं वन्धनस्य कारणम्। अत: तत् कारणस्य निरोधे आत्मप्रदेशे नूतन: कर्मपुद्गलं प्रवेष्टुं न शक्नोति। तदा निर्जरारूपेण कारणेन पूर्वार्जितस्य कर्मण: विनाशे जीवात्मन: कर्मसम्वन्धात् आत्म्यन्तिकी विच्छेद: भवति। तद्विच्छेद: एव जैनदर्शने मोक्ष: इत्युच्यते। तथाहि तत्त्वार्थसूत्रे उक्तम् –

''बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कुत्स्नकर्मविप्रमोक्षणं मोक्ष:'' इति।

Sub Unit - 9

Previous Years Question

December - 2015

१. जैनदर्शनानुसारं 'सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्राणि— ।'

(क) जीव: (ख) मोक्षमार्ग: (ग) मन:पर्याय (घ) मोक्ष:

२. 'सर्वं शून्यम्' इति केन बौद्धसम्प्रदायेन स्वीकृतम्?

(क) माध्यमिकेन (ख) सौत्रान्तिकेन (ग) योगाचारेण (घ) वैभाषिकेन

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	४४	ख	4.9.13
२	४५	क	4.9.3

teachinns Text with Technology

June - 2016

१. बौद्धदर्शने भावनाचतुष्टये किं नोपदिष्टम्?

(क) सर्वं क्षणिकं क्षणिकम् (ख) स्वलक्षणम् स्वलक्षणम् (ग) सामान्यम् सामान्यम् (घ) शून्यं शून्यम्

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	६५	ग	4.9.3

teachinns
Text with Technology

June - 2017

१. 'तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमन:पर्यायकेवलभेदेन' उक्तिरियं केन दर्शनेन सम्बद्धा अस्ति ?

(क) आऽतदर्शनेन (ख) बौद्धदर्शनेन (ग) रामानुजदर्शनेन (घ) न्यायदर्शनेन

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	४१	क	4.1.13

teachinns
Text with Technology

June - 2018

१. जैनदर्शनासारेण निम्नाङ्कितस्य सप्तभङ्गिन्यायस्य समुचित: क्रम: कोऽस्ति ?

(क) स्यादस्ति च नास्ति च, स्याद्वक्तव्य, स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति चावक्तव्य:, स्यान्नास्ति चावक्तव्य:, स्यादस्ति च नास्ति वावक्तव्य:

(ख) स्यादस्ति, स्यान्नस्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्याद्वक्तव्य:, स्यादस्ति चावक्तव्य:, स्यान्नास्ति चावक्तव्य: स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य:

(ग) स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य:, स्यान्तास्ति चावक्तव्य:, स्यादास्ति चावक्तव्य:, स्यादवक्तव्य:, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यान्नास्ति, चावक्तव्य: स्यादस्ति चावक्तव्य:, स्याद्वक्तव्य:, स्यादस्तिच नास्ति च, स्यान्नासि, स्यादस्ति

(घ) स्यादस्ति, स्याद्वक्तव्य:, स्यादस्ति चावक्तव्य:, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यान्नास्ति चावक्तव्य:, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य:

२. अधोलिखितानां केन सह कस्य सम्बन्ध: ?

(क) माध्यमिक: (१) ब्याह्यर्थानुमेयत्वम्

(ख) योगाचार: (२) सर्वशून्यत्वम्

(ग) सौत्रान्तिक: (३) बाह्यार्थप्रत्यक्षत्वम्

(घ) वैभाषिका: (४) बाह्यार्थशून्यत्वम्

	(१)	(२)	(३)	(४)
(क)	३	१	२	४
(ख)	४	१	३	२
(ग)	२	४	१	३
(घ)	१	३	४	२

teachinns Text with Technology

Answer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	६५	ख	
२	६६	ग	4.9.3

teachinns Text with Technology

SET

१. जैनमते मोक्षसाधनं भवति

(क) देहनाश: (ख) आत्मज्ञानम् (ग) विवेकज्ञानम् (घ) त्रिरत्नम्

२. वौद्धसम्मत: आर्यसत्यमस्ति

(क) आलयविज्ञानम् (ख) प्रवृत्तिविज्ञानम् (ग) दु:खनिरोध: (घ) ईश्वरस्य अस्तित्वम्

३. जैनसम्मत: सिद्धान्त: न

(क) स्याद्वाद: (ख) सप्तभङ्गीनय: (ग) अनेकान्तवाद: (घ) असत्कार्यवाद:

teachinns Text with Technology

sAnswer with References

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
१	६८	घ	4.9.22
२	५६	ग	4.9.7
३	५७	घ	4.9.12

teachinns Text with Technology